

PANORÁMA ANTROPOLOGIE

biologické - sociální - kulturní

Modulové učební texty
pro studenty antropologie
a „příbuzných oborů“

35

Michaela Králíková

**Pohřební rítus 16.-18. století
na území střední Evropy**

Jaroslav Malina
editor

NADACE UNIVERSITAS
AKADEMICKÉ NAKLADATELSTVÍ CERM
BRNO 2007

N A D A C E
UNIVERSITAS

EDICE
SCIENTIA

Marta Taberyová, *Bílá růže*, 1998, reliéfní keramický obraz, tvrdá pórovina, výpal 1 250 °C, částečně glazovaná, 33x23 cm.
Inspirace: Jaroslav Seifert, *Píseň*.

PANORÁMA ANTROPOLOGIE

biologické - sociální - kulturní

Modulové učební texty
pro studenty antropologie
a „příbuzných oborů

35

Michaela Králíková

Pohřební ritus

16.–18. století

na území střední Evropy

(antropologicko–archeologická studie)

Jaroslav Malina
editor

NADACE UNIVERSITAS
AKADEMICKÉ NAKLADATELSTVÍ CERM
BRNO 2007

O vydání tohoto svazku se zasloužily laskavou podporou:

Nadace Universitas v Brně

Společnost pro podporu univerzitních aktivit v Brně a Praze

Grantová agentura České republiky
Antropologie smrti: komparační sociokulturní analýza umírání, smrti,
pohřebních rituů a rituálů (GA ČR 404/06/0346)

Text © Michaela Králíková, 2007

Editor © Jaroslav Malina, 2007

Obálka, grafická a typografická úprava © Jan Jordán, 2007

Sazba Tomáš Mořkovský, 2007

Ilustrace © Archiv Michaely Králíkové, Marta Taberyová, 2007

Vydaly Nadace Universitas v Brně, Akademické nakladatelství CERM 2007

Tisk a knihařské zpracování FINAL TISK s. r. o., Olomučany

Ilustrace na přebalu: Průměrné obličeje tříleté dívky, dospělé ženy, tříletého chlapce a dospělého muže vytvořené ze snímků obličejů lidí současné české populace metodou Prokrustovy superpozice v programu tpsSuper 1.14 (autor programu F. James Rohlf, 2004).

Tato publikace ani jakákoli její část nesmí být přetiskována, kopírována či jiným způsobem rozšiřována bez výslovného povolení vydavatele.

ISBN 978-80-7204-566-2

Slovo editora

„V tom kruhu nebes, který spíná kolébku i hrob,
nepozná nikdo začátek či konec dob
a nepoví ti také žádný filozof,
odkud jsme přišli a kam zajdem beze stop.“

Omar Chajjám (1048–1131), perský básník, matematik, astronom a filozof. Je autorem čtyřverší *rubá'í*, aforisticky zachycujících filozofické ideje, náboženské názory a životní pocity.

Citované čtyřverší, stejně jako mnohá další z Chajjámových zamyšlení, souvisí s tématy, jimiž se zabývá antropologie. V našem pojetí je antropologie vědecká disciplína, která studuje lidský rod (*Homo*) a jeho dosud známé druhy: *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo sapiens*. Zaměřuje se na člověka jako jednotlivce, všímá si jeho četných seskupení (etnické skupiny, populace) a zahrnuje do svých výzkumů též celé lidstvo. Na rozdíl od kontinentální Evropy, která antropologii mnohdy pokládá jen za přírodní vědu (morfologie člověka, porovnávací anatomie a fyziologie člověka a lidských skupin), považujeme ji na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně, podobně jako antropologové v anglosaském prostředí, za vědu celostní, sociokulturní i biologickou, integrující poznatky přírodních a společenských věd. Pomocí syntézy obou pohledů se pokoušíme vysvětlit celistvost lidských bytostí a lidskou zkušenost z hlediska biologického a sociokulturního ve všech časových údobích a na všech místech, kde se děl vývoj našich předků. Ačkoli antropologie objasňuje evoluci našeho druhu *Homo sapiens*, přesahuje svým rozsahem tento cíl. Zkoumá hluboce naše předky (rané hominidy) a nejbližší příbuzné lidoopy, zkoumá prostředí, ve kterém náš vývoj probíhal, a zároveň se všeobjímajícím studiem našeho chování pokouší odhadnout naše budoucí konání v ekosystému Země.

Na rozdíl od Omara Chajjáma se domníváme, že o rodu *Homo* leccos víme, a současný stav poznání představíme postupně v „modulových“ učebních

textech nazvaných *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*, které nakonec zahrnou látku bakalářského a magisterského studia. Osнова každého z modulů je obdobná: vlastní učební text, doporučená studijní literatura, výkladové rejstříky důležitějších jmen a pojmů, medailon autora, případně zaostření problému (studie o aktuálních teoretických, metodologických či empirických inovacích v dané tematicce), rozvolnění problému (uvedení tematiky do širšího filozofického nebo kulturního rámce).

Nevelký rozsah jednotlivých modulů, jakýchsi stovebních prvků v podobě ucelených témat kurzů a přednášek, umožní snadno publikovat revidovaná a doplněná vydání těch modulů, kde bude třeba reagovat na nové objevy a trendy oboru. Vznikají tak skripta nikoli „zkamenělá“ v jednom okamžiku, ale neustále „živě pulzující“, skripta pružně reagující na revalorizaci univerzitních učebních plánů, uspokojující aktuální potřeby společnosti a studentů a vycházející vstříc zavádění obecně platného kreditového systému (na základě tzv. European Credit Transfer System – ECTS), který umožní účinnější spolupráci mezi jednotlivými katedrami, ústavami a fakultami, zlepšit orientaci studentů a zvýší průhlednost na úrovni národní i mezinárodní.

Texty jsou kolektivním, editorem metamorfovaným dílem autorů z Masarykovy univerzity a z dalších českých a zahraničních institucí. V uváděné podobě představují pouhý „zkušební preprint“, který bude po zkušenostech z výuky a recenzním řízení

výrazně přepracováván a doplňován. Již v této chvíli však editor vyjadřuje poděkování všem spolupracovníkům za jejich neobyčejnou vstřícnost a velkorysou snahu představit nejnovější výsledky, z nichž mnohé pocházejí z jejich vlastních, často ještě nepublikovaných výzkumů.

Následující čtyřverší Omara Chajjáma, díky poučením z biologické a sociokulturní antropologie, přijímáme bez výhrad, jako dobrý návod k uchování

demokratického uspořádání společnosti i života na naší planetě:

*„Když s jednou plackou chleba vyjdeš na dva dny
a s jedním douškem z puklé nádoby,
nač podřízen být lidem menším než ty sám
nebo nač sloužit lidem stejným jako ty?“*

Snad trochu přispějí i tyto učební texty ...

Jaroslav Malina

ÚSTAV ANTROPOLOGIE

PŘÍRODOVĚDECKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

Marta Taberyová, *Růže a měsíc*, 1998, reliéfní keramický obraz, šamotovaná kamenina, výpal 1 250 °C, částečně glazovaná, 38,5x52 cm. Inspirace: František Halas, *Sonet pro tebe*.

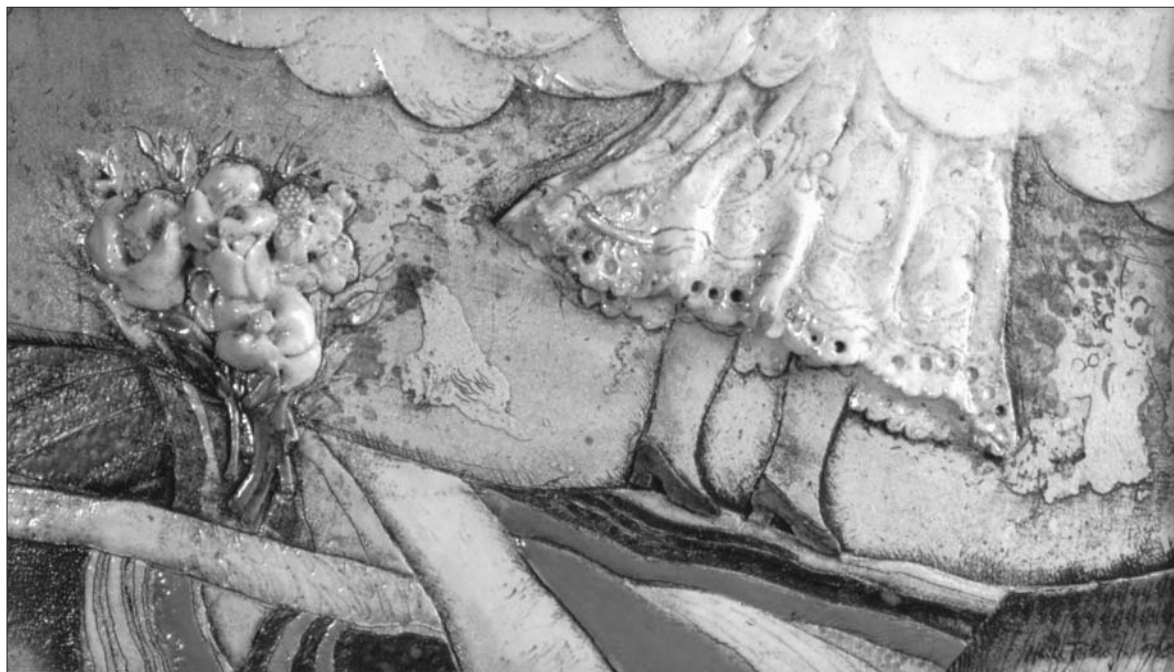
Michaela Králíková

Pohřební ritus

16.-18. století

na území střední Evropy

(antropologicko–archeologická studie)

Marta Taberyová, Sukýnka, 1998, reliéfní keramický obraz, šamotovaná kamenina, výpal 1 250 °C, částečně glazovaná, 25x45 cm. Inspirace: Vítězslav Nezval, Popěvek.

Obsah

1. ÚVOD	15
2. VZTAH KE SMRTI V PROMĚNÁCH ČASU	17
3. POHŘEBNÍ RITUS KATOLICKÉ STŘEDNÍ EVROPY	23
3.1. Pohřeb očima historiků a etnologů	23
3.1.1. Prostý lid a měšťanstvo	23
3.1.1.1. Po smrti	23
3.1.1.2. Cesta ke hrobu	24
3.1.1.3. Ukládání do hrobu	27
3.1.1.4. Šat zemřelých, rubáš	28
3.1.1.5. Rakve a ozdoby (symboly) mrtvých	28
3.1.1.6. Odraz lidských tradic v pohřebních zvyklostech	29
3.1.2. Vyšší stavy a aristokracie	31
3.1.2.1. Před pohřbem	32
3.1.2.2. Pohřební obřady	34
3.2. Pohřeb očima archeologů	36
3.2.1. Hrobové jámy a uspořádání hrobů	36
3.2.1.1. Úprava hrobových jam na Moravě a ve Slezsku	37
3.2.2. Orientace hrobů	38
3.2.2.1. Orientace hrobů na Moravě a ve Slezsku	38
3.2.3. Poloha mrtvého v hrobě	39
3.2.3.1. Poloha dolních končetin	39
3.2.3.2. Poloha horních končetin	39
3.2.3.3. Pozice paží a rukou v moravských hrobech	41
3.2.4. Rakve	41
3.2.4.1. Hřebíky	45
3.2.4.2. Materiál rakví	45
3.2.4.3. Rakve na Moravě a ve Slezsku	46
3.2.4.4. Výzdoba rakví	49

3.2.4.5. Prvky doplňující výzdobu rakví	51
3.2.4.6. Identifikační popisné štítky	53
3.2.4.7. Zdobení rakví na Moravě a ve Slezsku	54
3.2.5. Viscerální nádoby	56
3.2.5.1. Nádoby na vnitřnosti moravských šlechticů	57
3.2.6. Pohřební oděv	58
3.2.6.1. Součásti oděvů	60
3.2.6.2. Oděvní doplňky	63
3.2.6.3. Pohřební oděv a jeho součásti z hrobů na Moravě a ve Slezsku	63
3.2.7. Obuv	66
3.2.7.1. Boty pohřbených jedinců z Moravy a Slezska	67
3.3. Vícenásobné a hromadné hroby	69
3.3.1. Pohřby dospělých s dětmi	69
3.3.2. Hroby vzniklé při zvláštních situacích	69
3.3.3. Hromadné hroby na Moravě a ve Slezsku	71
4. POHŘEBNÍ PROSTORY	73
4.1. Hřbitovy a hroby	73
4.1.1. Některé hřbitovy Moravy a Slezska	75
4.1.2. Značení hrobů na hřbitovech	76
4.1.2.1. Kříže a náhrobky	76
4.1.3. Rodinné hrobky v podobě kaplí	78
4.1.3.1. Pohřební kaple na Moravě a ve Slezsku	78
4.1.4. Ukládání kosterních pozůstatků z rozrušených hrobů	80
4.1.4.1. Sekundární a terciální pohřby na Moravě a ve Slezsku	80
4.1.4.2. Kostnice	81
4.1.4.2.1. Kostnice na Moravě	83
4.2. Kostely a kláštery	84
4.2.1. Náhrobníky v kostele	86
4.2.2. Kostelní hrobky – krypty	87
4.2.2.1. Vznik a vývoj krypty jako pohřebního prostoru	87
4.2.2.2. Krypty jako ossaria	91
4.2.3. Pohřby v kostelních kaplích	91
4.2.4. Pohřby v kostelech a kláštorech Moravy a Slezska	91
5. POHŘEBNÍ RITUS SPECIFICKÝCH SKUPIN OBYVATELSTVA	97
5.1. Pohřbívání vojáků	97
5.1.1. Hromadné hroby	97
5.1.1.1. Poloha koster v hrobech	98
5.1.2. Hroby jednotlivců	98
5.1.2.1. Vojenské hřbitovy	99
5.1.2.2. Pohřby vojáků v kostelech a kláštorech	99
5.1.3. Zbraně v hrobech vojáků	99
5.1.4. Pohřby vojáků na Moravě a ve Slezsku	100
5.2. Pohřby osob duchovního stavu	101
5.2.1. Hroby kněžské	101
5.2.1.1. Hroby s kalichem a nádobou dnem vzhůru na Moravě	101
5.2.1.2. Pohřební keramické nádoby	102
5.2.1.3. Další atributy v hrobech duchovních	104

5.2.1.4. Hroby duchovních v moravských hrobkách	104
5.2.1.5. Orientace hrobů osob duchovního stavu	105
5.2.2. Pohřby vyšších církevních hodnostářů	106
5.2.2.1. Vyšší duchovní v kryptách na Moravě	106
5.2.3. Ženy jako představené řádu	106
5.2.4. Pohřby řádových příslušníků v kláštorech a v kostelních kryptách	108
5.2.4.1. Pohřby řeholníků a řeholnic na Moravě a ve Slezsku	109
5.3. Pohřby dětí	111
5.3.1. Děti pod okapem	111
5.3.2. Děti v nádobách	111
5.3.3. Děti v kostelních kryptách	113
5.3.4. Dětské náhrobky	113
5.3.5. Zvláštní výbava dětských hrobů	114
6. POHŘBY JINOVĚRCŮ	115
6.1. Evangelíci	116
6.2. Novokřtěnci	116
6.3. Židé	117
6.4. Nekatolické hřbitovy na Moravě a ve Slezsku	119
6.5. Čeští a moravští bratři	121
7. ZVLÁŠTNÍ POHŘBY A POHŘBY MIMO HŘBITOV	123
7.1. Pohřby chudých a cizinců	124
7.2. Pohřby delikventů	124
7.2.1. Oběšení	125
7.2.2. Popravení mečem	126
7.3. Nečistí zemřelí	126
7.3.1. Podezřelí z čarodějnictví a vampyrismu	126
7.3.2. Zavraždění a zemřelí „divnou“ smrtí	127
7.3.3. Sebevrazi	128
7.3.4. Mistři nečistého řemesla	128
7.4. Pohřbívání v dobách epidemií	129
7.5. Zvláštní pohřby a hřbitovy na Moravě a ve Slezsku	129
8. INVENTÁŘ HROBŮ ZE 16. – 18. STOLETÍ	133
8.1. Nástroje v hrobech	133
8.1.1. Nástroje v hrobech na Moravě a ve Slezsku	134
8.2. Mince v hrobech	136
8.2.1. Mince v moravských a slezských hrobech	138
8.3. Insignie v hrobech	138
8.3.1. Zbraně	138
8.3.2. Řády	140
8.3.2.1. Pohřby moravských šlechticů s řády	140
8.4. Šperky	141
8.4.1. Náušnice a prsteny	141
8.4.2. Šperky v moravských a slezských hrobech	141
8.5. Ozdoby hlavy	144
8.5.1. Čelenky	144
8.5.1.1. Čelenky z jihomoravských hrobů	144

8.5.2. Jehlice a vlasové ozdoby	145
8.5.3. Pohřební věnečky	145
8.6. Předměty denní potřeby	148
8.7. Předměty osobní zbožnosti	150
8.7.1. Nálezy devocionálií z Moravy a Slezska	154
8.7.2. Poloha devocionálií v hrobech	155
8.7.3. Devocionálie ve vztahu k pohlaví a věku pohřbených	157
8.8. Rostliny v hrobech	157
8.8.1. Rostliny v hrobech moravských šlechticů	157
9. ZÁVĚR	159
10. ZAOSTŘENÍ PROBLÉMU	167
Michaela Králíková: Zhodnocení pohřebního ritu na hřbitově v Břeclavi (okr. Břeclav), trať: intravilán obce, nám. T. G. Masaryka, č. p. 3728/8	167
11. O AUTORCE	181
11.1. RNDr. Michaela Králíková, Ph.D.	181
12. O AUTORCE UMĚLECKÝCH ILUSTRACÍ	183
12. 1. Marta Taberyová	183
13. LITERATURA	185
Prameny	196
14. VÝKLADOVÝ SLOVNÍK DŮLEŽITĚJŠÍCH JMEN A POJMŮ	199
15. PODĚKOVÁNÍ	205
16. REJSTŘÍK	207

1

Úvod

Problematikou pohřebního ritu různých historických období a v rozmanitých geografických oblastech celého světa se zabývá celá řada tuzemských i zahraničních autorů. Smrt člověka a jeho vypravení do „druhého světa“ totiž vždy bylo, je a nepochybně bude stát v centru lidského zájmu. Kult mrtvých, projevující se už od mladší fáze středního paleolitu (Vencl 1991), neměl totiž zajistit pouze klid zemřelých, nýbrž i spokojenost a dobrou existenci živých. Na různých místech a v různých dobách však nebyl náhled na smrt a její prožívání totožné a v souvislosti s tím se také praktikovaly rozmanité pohřební rituály a zvyklosti.

Předkládaná skripta o pohřbívání v době 16. až 18. století v oblasti středoevropské jsou součástí širého zaměřeného projektu Ústavu antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Úkolem je poznat proces pohřbívání a s ním související činnosti ve všech historických etapách a po celém světě. Tento modulový text navazuje na studii Josefa Ungera o pohřebním ritu 1. až 20. století v Evropě (2006). Může být pomůckou pro studenty nejen antropologického či archeologického zaměření.

Období 16. až 18. století, které je předmětem této práce, je ve střední Evropě dobou velice nestabilní jak po stránce politické, náboženské, tak hospodářské. Je to doba četných vojenských zásahů a vpádů (např. Turků, Švédů), zahrnuje třicetiletou válku a také významné převratné události v pobělohorské době týkající se Čech a Moravy. Téměř po celé toto obdo-

bí se táhnou spory o vyznání, především četné boje katolíků a evangelíků, jejichž neshody se mimo jiné týkaly právě pohřbívání. A nakonec jde také o dobu, které vládnou četné opakující se epidemie, provázené bídou a hladomory, pronásledování čarodějnic a vampýrů. Všechny tyto faktory poznamenaly velkou mírou vztah ke smrti a samozřejmě ovlivňovaly i způsob pohřbívání, který byl poměrně závislý na finančních prostředcích, jež byly vyčerpitelné především v oněch dobách válek a epidemií. Nesmíme ovšem zapomenout na vlivy reformátorské, umělecké a slohové, šířící se především z jižní Evropy. Proudny renesance, baroka a osvícenství zasahovaly silně do hloubky lidských myslí, převracely hodnoty a ovlivňovaly náboženská cítění, poznamenávajíc tak rovněž problematiku smrti a pohřbívání. Nejen oficiální náboženství, ale i lidová zbožnost spolu s oblastními obyčejí a zvyklostmi byla příčinou rozmanitých obměn pohřebního ritu.

Série úkonů spojených se smrtí a hrobem (pohřeb) se může členit na obřady posmrtné, pohřební, popř. hrobové, tj. probíhající na hrobě a v jeho okolí (Lutovský 1998, 794). Posmrtné obřady jsou vymezeny dobou mezi smrtí a vnesením rakve a zahrnují celou řadu lidových zvyklostí, jejichž zdrojem jsou četné historické a etnografické studie. (např. Winter 1895; Košák 1899; Niederle 1921; Nahodil, Robek 1959; Bednárik 1972; Zuber 1987; Horváthová 1993; Navrátilová 1993; Zíbrt 1995; Delumeau 1997; Dülmen 1999; Navrátilová 2004). Obřady pohřební začínají

vynášením rakve a končí pohřební hostinou; obřady hrobové zahrnují různé úkony dotýkající se hrobu.

Na základě četných archeologických výzkumů středoevropských především katolických hřbitovů jsou představovány a srovnávány rozmanité formy pohřbů (místo pohřbu, způsob uložení těla, inventář hrobů apod.).

Pozornost je dále věnována různým okolnostem souvisejícím se smrtí a pohřbem (např. hroby a jejich značení, náhrobníky a náhrobky; rušení hrobů a druhotné ukládání kosterních ostatků apod.). Archeolo-

gické poznatky jsou konfrontovány s prameny historickými a etnologickými.

Důležitým prvkem ovlivňujícím celý pohřební rituál je sociální postavení zemřelého. I když byl většinou dodržován tradiční katolický ritus, platný po celé střední Evropě, pohřby panovníků a šlechticů se co do celkové nákladnosti a výpravnosti nedají srovnávat s pohřby obyčejných měšťanů, natož venkovských obyvatelů. Proto jsou jednotlivým společenským vrstám, sociálním a odlišným náboženským skupinám novověké společnosti věnovány zvláštní kapitoly.

2

Vztah ke smrti v proměnách času

V mnoha historických obdobích a v jejich společnostech se projevuje smrt jako fenomén nezbytný při fungování celé společnosti. Někdy a někde způsobovala smrt strach nebo alespoň jisté obavy, jinde a jindy bývala očekávaným společníkem. Často byla smrt brána jako plynulý přechod ze světa živých do světa mrtvých. Mluvíme zde však o smrti přirozené, očekávané a takové, jejímiž svědky byli alespoň nejbližší příbuzní. Tak tomu bylo za normálních okolností zhruba i v době 16. až 18. století. Člověk neumíral sám, tak jak ve společenství žil, tak v něm i umíral. Smrt byla veřejná a patřila ke každodennímu životu. Před svou vlastní smrtí člověk zažil nesčetněkrát smrt někoho jiného (srov. Ariés I. 2000, 32; Gockerell 1995,

43). Novověký člověk tedy zřejmě neměl ze smrti takový strach jak je tomu dnes. Zřejmě k tomu přispívala i pečlivá příprava v podobě známé „ars moriendi“, praktikované již od středověku a uplatňující se až do 17. – 18. století (Zuber 1987, 233). Tato příprava by dnešnímu člověku připadala nejspíše jako morbidní. Na pomíjivost všeho živého, a především lidské krásy, poukazovaly např. malé dřevěné rakvičky, vyráběné v klášterních dílnách, ale i jinde. Rakvičky měly odklápací víko, po jehož nadzvednutí se objevil lidský skelet vymodelovaný z vosku nebo vyřezaný ze dřeva, a na něm a okolo se plazili červi, ropuchy a hadi (obr. 1). Tyto modely byly vyráběny sériově a prodávány podomními obchodníky. Z klášterů pocházely

Obr. 1. Model dřevěné rakvičky obsahující lidskou kostru vymodelovanou z vosku (Gockerell 1995, Abb. 26).

Obr. 2. Model dřevěné rakve s tělem řeholnice z vosku (Gockerell 1995, Abb. 26).

zřejmě ty rakvičky, jež místo skeletu obsahovaly figurínu v podobě těla zemřelé řeholnice oděné v hábitu (obr. 2). Příkladem tištěného poučení a přípravy na smrt mohou být skládané obrázky, které na první pohled působily dekorativním a příjemným dojmem. Po odklopení určitých částí se však objevovaly již skelety a červy ohlodaná mrtvá těla (obr. 3). Vše bylo doprovázeno poučnými verši. Podobně děsivé byly obrazy „memento-mori“. Představovaly portrét člověka pěkného a v módním oděvu, ve spodní části obrazu však již byl kostrou se šípem, srpem nebo hodinami v ruce (Gockerell 1995, 44–45).

Připomínkou konce života byly také „Tance smrti“ (obr. 4), známé rovněž už ze středověku a hlásající rovnost společenských vrstev před smrtí, neboť ta postihne dříve či později každého. Jejich vznik v západní Evropě byl podmíněn vypuknutím morové epidemie v roce 1348. Na západě přetrvala témata smrti do poloviny 16. století, v germánských zemích až do dob renesance (Corvisier 2002, 15, 53). Tehdy byla smrt

Obr. 3. Obraz Memento-mori (zdroj: Fenomén smrti 2001).

stále ještě součástí života. Do doby baroka se symbolika smrti přenesla v podobném stylu: smrtka s kosou či srpem nebo s přesýpacími hodinami v ruce (obr. 5). V 18. století byly tance soustředovány především na hřbitovy a mizely z kostelů, kaplí a klášterů, kde byly nejvíce zastoupeny ještě v 16. století. V našich zemích a směrem dále na východ se tance smrti obecně vyskytly snad jen ojediněle, a to spíše v tištěné podobě. Motiv smrti se však ještě v 18. století uplatňoval i ve střední a východní Evropě ve veřejných prostorách, např. kostelech (obr. 6).

Je však pravděpodobné, že smrt vnímali jinak prostí lidé, kteří se k dobovým tiskům nedostávali tak často a jinak lidé z vyšších vrstev, kteří měli také na přemýšlení o smrti zcela jistě více času. Nicméně celé námi sledované období provázela duch „dobré smrti“ a narušení tohoto archetypu bylo vnímáno silně negativně. „Dobrou smrtí“ mohl zemřít jen člověk bohabojný, jenž žil ctným křesťanským životem. „Dobrá smrt“ vyžadovala zpověď a udělení svátosti, což nemohlo být splněno například zavražděným osobám či sebevrahům, vojákům zemřelým v bitevním poli (viz kapitola 5.1.) apod. Avšak byli i jedinci z řad aristo-

Obr. 4. Tanec smrti, Nikolaus Manuel, Bern 1519 (Corvisier 2002, 68).

kratů, kteří nenaplnili onu dobrou smrt, i když právě ve šlechtickém prostředí byl tento fenomén všudy-přítomný. Bez zpovědi zemřel například Rudolf II. († 1612) i jeho otec Maxmilián II., zemřelý v roce 1576 (Koldínská 2001, 181). Maxmilián I. dokonce nařídil na počátku 16. století, aby s jeho mrtvým tělem bylo naloženo potupně. Měly mu být ostříhány vlasy, vylámány zuby, tělo zbičováno a takhle dva dny vystaveno (Bankl 2000, 110). Odsouzenci sice neměli „dobrou smrt“, ale alespoň křesťanskou poté, co je kat nechal odříkat jejich poslední modlitbu (Koldínská 2001, 184).

V době baroka se oslavovalo vše co souviselo se smrtí, a především pak mrtvá těla mučedníků v podobě mumii a kosterní pozůstatky, které byly veřejně vystavovány, uctívány a oslavovány. Pokud nešlo vystavit přímo na oltáři mumii, byla nahrazena alespoň jejím zastupitelem v podobě voskové či dřevěné figuríny v životní velikosti (Ariès II. 2000, 110) oděné do lidských šatů a s nezbytnými doplňky. Dodnes jsou někde tyto napodobeniny zachovány v prosklených relikviářích (obr. 7a). V kapucínském kostele Nalezení sv. Kříže v Brně se nachází figurína svěťice Kle-

menciány (obr. 7b), uložená ve skleněném relikviáři v podobě rakve. Jde o šlechtičnu, která položila svůj život za svatou víru v dobách pronásledování křesťanů v Římě. Její ostatky i s kamenem pod rakví pochází údajně z jejího hrobu v římských katakombách (Rubinková 1997, 29). Jedná se však rovněž o pouhou v šat oděnou figurínu. Obr. 8 ukazuje naopak skutečnou mumii uloženou v prosklené rakvi, jež zdobí kostelní oltář. Také lidské kosti byly zapojeny do rozmarů barokního umění. Ve Francii seskládal jeden mnich v 18. století kosti takovým způsobem, že vytvářely podobu divadelních kulis (Ariès II. 2000, 109). Na našem území vznikaly rovněž podobné umělecké konstrukce. Např. oltář vystavěný z kostí v poslední čtvrtině 18. století v kostnici při chrámu sv. Bartoloměje v Německé Čermné na Kladsku (Navrátilová 2004, 270) nebo v kostnici v Letařovicích v severních Čechách (obr. 9).

Barokní symbolika jakoby pomáhala lépe chápat a snášet smrt, což vedlo ke zvyšování přitažlivosti církevních obřadů. Důstojné loučení se zemřelým se však často zvrhlo k nepřiměřené pompéznosti až teatrálnosti, což po čase vyvolalo trend zcela opačný

Obr. 5. Smrtka s kosou (Gockerell 1995, Abb. 25).

Obr. 6. Malovaná smrtka na kazetě dřevěného stropu; kostel v Dúžavě na Slovensku, 1747 (Smoláková, Nožička 1992, 79).

Obr. 7a. Barokní figurína představující mrtvé tělo svěťice (sv. Lucie); kostel Chiesa di Santa Lucia, Itálie - Montefiore dell'Aso (foto autorka).

– touhu po původní prostotě a jednoduchosti (srov. Ariès II. 2000, 41–42; Zuber 1987, 217–218). Barokní fascinace smrtí a teatrální prožívání všeho co s ní souviselo trvalo asi do poloviny 18. století, v českých

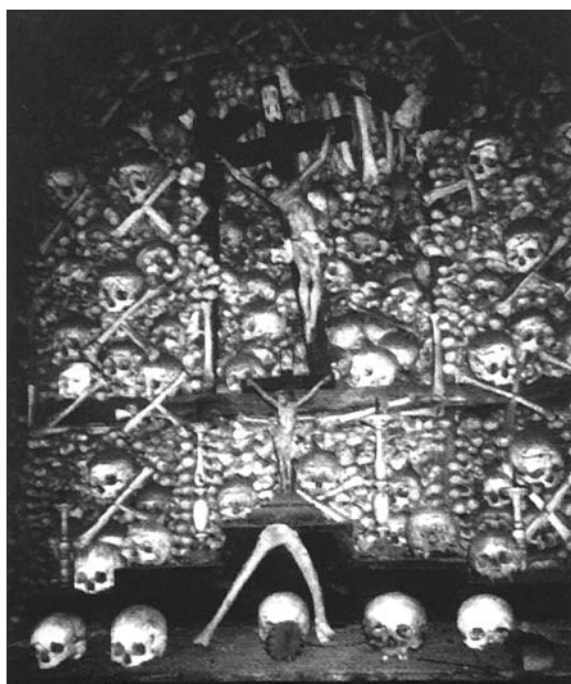
zemích možná i déle, kdy dochází k postupné změně ve vnímání smrti (srov. Ariès I. 2000, 42; Koldínská 2001, 148; Navrátilová 2004, 276) ovlivněné nejen postupující sekularizací, ale i rostoucím individua-

Obr. 7b. Relikviář s ostatky sv. Klemenciány; kostel Nalezení sv. Kříže v Brně (Rubinková 1997, obr. 14.1).

Obr. 8. Prosklená rakev s mumii sv. Margharity, uložená v kostele v italské Cortone (foto autorka).

lismem (srov. Dülmen 2002, 64, 67–69). Touha tichého a klidného pohřbu vychází z niterných pocitů šlechticovy zbožnosti, jež se však mnohdy dostávala do kontrastu s potřebami rodu (viz Král 2002a, 76). Tato změna vnímání smrti a pohřbu postihla prvně tedy šlechtické prostředí, kde např. svědky skonu byli už jen členové rodiny. Tento mrav se vžíval postupně i v měšťanských kruzích, zatímco na venkově ještě barokní zvyklosti přetrvávaly (Zuber 1987, 235). Změna vnímání smrti se projevila také ve výběru místa pohřbu. Mnozí sociálně výše postavení jedinci si jako místo odpočinku již nevolili kostel, jak tomu bylo ještě v 17. století, nýbrž si přáli být pochováni na otevřeném hřbitově. Někteří tak činili z pokory, jiní „šli s dobou“. Francouzský historik Ariès se domnívá, že toto jednání mohlo být mimo jiné také projevem vzdoru vůči farářům, kteří příliš zvyhodňovali pohřby v kostele (Ariès II. 2000, 58). Pohřebnímu divadlu

Obr. 9. Oltář sestavený z kostí v kostnici v Letařovicích v severních Čechách (Heinz 2000, 29).

a nadměrnému utrácení peněz se snažila zamezit již císařovna Marie Terezie. Plně se to však podařilo až jejímu synovi Josefovi II. Koncem 18. století přestává být důležité připravit umírající na smrt a projevuje se snaha naučit živé přemýšlet o smrti. Na přelomu 18. a 19. století se veřejná barokní smrt začala proměňovat ve smrt „privátní“ (především v městském prostředí), zbavenou veškeré nadbytečné okázalosti

a dramatizace. Ve venkovském, popř. maloměstském prostředí si však se zpožděním na našem území barokní pohřby uchovaly veřejný charakter, který se hluboko do 19. století projevoval formou slavností a výpravností (sdělení dr. Navrátilové). Romantismus obecně však přinesl strach ze smrti blízkých, prosadil se nový smysl pro bližního a rodinu (srov. Navrátilová 2004, 171; Král 2004, 13).

3

Pohřební ritus katolické střední Evropy

3.1. Pohřeb očima historiků a etnologů

Pohřební rituály ve střední Evropě doby 16. až 18. století sestávaly ze tří základních částí: Přenesení mrtvého z domu do kostela, z rekviální mše a uložení mrtvého do hrobu (Zuber 1987, 241). Ne vždy však byl tento úzus dodržován. Záleželo na mnoha společenských faktorech, především na sociálním postavení zemřelého a na jeho majetnosti. Podstatné ovšem bylo i to, kde jedinec skonal, neboť v odlehlých a malých vesničkách nebyly zdaleka takové možnosti, jaké byly ve městech a v jejich blízkém okolí. Přestože se pohřební zvyklosti řídily v první řadě dogmaty katolické církve, projevovaly se při pohřbech i prvky žitého náboženství. Můžeme tedy u pohřbů sledovat jisté lidové zvyklosti, které byly výraznější ve vesnickém a maloměstském prostředí.

K ideálu křesťanského umírání patřila nejen práva na smrt, ale v blízkém očekávání smrti bylo nutné smířit se také s ostatními lidmi a uspořádat svoji pozůstalost. Sepisovaly se závěti či testamenty, zahrnující mimo jiné přání mrtvého ohledně místa posledního odpočinku a průběhu pohřebních obřadů. Důležité bylo zajistit vše tak, aby člověk mohl odejít „na onen svět“ s příslovečným „klidem v duši“, že zaopatřil pozůstalé a zanechal na hmotném světě vše v pořádku dle svých představ. To však platilo bezvýhradně jen u šlechty a vlastníků nějakého majetku. Co se týče poddaných, ti si často museli právo testamentu u vrchnosti prosazovat. Do konce 18. století

totiž poddaní nemohli se svým majetkem disponovat zcela nezávisle. O tzv. odúmrtí a dědickém právu rozhodovala vrchnost (Navrátilová 2004, 192), avšak v různých dobách a na různých místech byla rozhodnutí poněkud odlišná.

3.1.1. Prostý lid a měšťanstvo

3.1.1.1. Po smrti

Blízkou smrt ohlašoval lékař (nuntius mortis), jenž vážný stav nemocného nezatajoval, ba právě naopak jej vybídl k přivolání kněze. K úmrtnímu loži byli svoláni rovněž všichni členové rodiny i s čeledí, sousedé a vzdálení příbuzní, aby se s umírajícím rozloučili (Zuber 1987, 233). Pokud nebyl přítomen lékař či úřední osoba, která smrt potvrdila, museli se sami pozůstalí přesvědčit, že nebožtík je skutečně mrtev. Poté se muselo úmrtí veřejně ohlásit. Původně se oznamovalo výhradně ústně. K tomu byl zvolen buď některý z mužů postižené rodiny nebo osoba zcela cizí, pocházející většinou z nižší sociální vrstvy. Tento člověk se pak nesměl účastnit vlastních pohřebních slavností, neboť zvěstování smrti bylo považováno za bezectnou činnost. Bylo-li to možné rozezněl se také po smrti v nejbližším farním kostele umíráček, který tak smrt veřejně oznamoval. Smrt tak vešla ve známost nejen u příbuzných a sousedů, ale také mezi

členy obce či městské čtvrti, popř. cechu. Podle postavení mrtvého mohla být zpráva rozšířena i po celé vesnici či městě. Ve vesnickém prostředí byla smrt pána oznamována navíc domácím zvířectvu, neboť nejenom lidé, ale také zvířata musela být tímto ohlášením smrti zproštěna pouta k mrtvému. Smrt se často oznamovala také včelám, ptactvu, ale především jejich příbytkům – stromům (srov. Dülmen 1999, 227; Navrátilová 2004, 206). Stromy byly odjakživa považovány za sídla duší a byly jakýmsi zprostředkovatelem mezi člověkem a nadpřirozenými bytostmi. Proto bylo také zvykem dávat větvíčku do rakve a zasazovat stromy a keře na hrobech, a to především z důvodu zabránění návratu duše zemřelého. Zemřel-li mladý člověk, byla v průvodě nesena jedlička, která pak byla zaražena do hrobu vedle hlavy nebožtíka (Bednárik 1972, 25). Rovněž lidem nesoucím rakev v průvodě se připínala větvíčka vavřínu, dostávali malé svazky rozmarýnu, pelyňku nebo citroníku, jež sloužily zřejmě opět jako ochrana před duchy. Tyto symboly si pak buď nechávali na památku anebo je házeli do hrobu (Dülmen 1999, 229).

3.1.1.2. Cesta ke hrobu

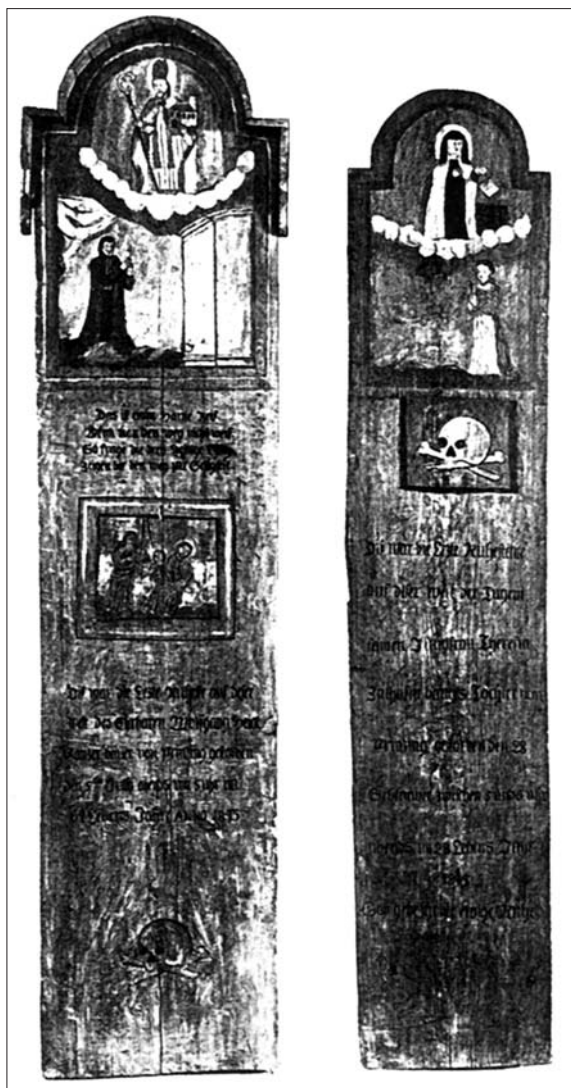
Po smrti nastaly přípravy mrtvého na pohřeb. Umytí a ustrojení mrtvého prováděli buď rodinní příslušníci anebo byla přivolána osoba, která tuto činnost vykonávala za peníze. Poté se mrtví vystavovali na nosítkách, zvaných máry; někdy byly opatřeny ještě peřinami, a tak bylo i zvykem nosit zemřelé ke hrobu

ještě v 2. polovině 16. století, dokonce i za morových epidemií (obr. 10). Až za morových epidemií koncem 16. století zapověděl císař Rudolf II. (roku 1585) při pohřbech dlouhé zvonění a nařídil zakrývat mrtvá těla nesená k pohřbu; roku 1598 měla být těla dokonce zabeďňována a roku 1606 měly být „... truhly už v příbytku nasypány nehašeným vápnem a s mrtvým zasmolovány“ (Winter 1892, 209–210). Na venkovských městech však lidé těmto nařízením přivykali mnohem hůře.

Někdy byli mrtví zabaleni v plachtě (bílém plátně) a zakrytí „příkrovem“ nebo „dekem“ (Němec et al. 1980, 49), a to ještě i v 18. století. Přestože již v raném novověku existovaly rakev a později bylo zvykem přenášet mrtvé v otevřených rakvích (Navrátilová 2004, 225), používaly se máry (umrlčí prkna) k přenosu mrtvého ještě i v 18. století (Dülmen 1999, 225). Občas byli mrtví na prknech přímo pohřbíváni do země (bez rakve). Později, kdy se zemřelí kladli do země pouze v rakvi, našlo se pro prkna jiné uplatnění – staly se památkami na mrtvé. Prkna se různě upravená (obr. 11, 12) stavěla na rozcestí, na okraj lesa nebo močálu, k božím mukám, ke kostelu či kapličce, někdy se užívala jako pomníček na hrobě. Prkna bývala opatřena např. stříškou, bývala vyřezána třeba do podoby kříže, byla zdobena geometrickými a rostlinnými motivy, obsahovala iniciály nebožtíka nebo jeho jméno a životní data, modlitby, citáty z bible, popř. jiné veršované nápisy, ale také symboly smrti (lebký, přesýpací hodiny, zlomené svíce apod.). Často nesla

Obr. 10. Pohřební průvod za morové rány v Praze roku 1582. Mrtví jsou nesení v peřinách na lůžku, položeném na mářách (Zíbrt 1909, 249).

Obr. 11. Dřevěná umrlčí prkna; Rakousko, 19. století (Gockerell 1995, Abb. 31).

také formulku RIP – *requiescat in pace*, česky odpočívaj v klidu (srov. Gockerell 1995, 48; Navrátilová 2004, 224).

Ještě v polovině 17. století bylo zvykem nebožtíka pohřbít v úmrtní den nebo v den následující, neboť diecézní agenda doporučovala pohřeb dvanáct, popř. dvacet hodin po smrti (nešlo-li o náhlý skon). Postupně se však vžívala státní sanitární nařízení, podle nichž se nesměla těla pohřbít dříve než po 48 hodinách, nešlo-li o zemřelého na mor, neštovice či jinou nakažlivou chorobu. Tereziánská zdravotnická nařízení pak odsunula pohřeb až na třetí den po smrti, aby se tak vyloučila možná zdánlivá smrt (Navrátilová 1993, 71; Zuber 1987, 241). Obavy ze zdánlivé smrti se projevovaly i v závětech, a to již v 17. století. Ve Francii se

Obr. 12. Umrlčí prkno; Horní Hřeb u Kašperských Hor (Navrátilová 2004, příloha č. 22).

Obr. 13. Pohřeb bez rakve; výřez z kresby v matrice zemřelých z roku 1729 (Petraň et al. 1995, 173).

dochovala spousta testamentů, které jsou toho dokladem. Např. v roce 1768 si jedna šlechtična přála „ . . . aby její tělo bylo střeženo po smrti 3 dny a teprve poté pohřbeno“ (Ariès II. 2000, 129). Koncem 18. století byla zavedena tzv. skarifikace – naříznutí kůže. Ve střední Evropě se začaly zřizovat márnice, kde se těla nechávala pod dozorem tak dlouho, dokud se neobjevily první známky hniloby (Ariès II. 2000, 132).

Pokud mrtvý zůstal ležet na márách ve svém domě, přicházeli se s ním rozloučit sousedé a známí, často se provozovaly různé lidové obyčeje. Do rakví byli nebožtíci vkládáni až těsně před pohřbem. Chudší obyvatelstvo užívalo spíše máry nebo rakve zapůjčené pouze k přenesení těla do kostela a z něj pak na hřbitov. Zvyk pohřbívat bez rakve (obr. 13) totiž přežíval ze starších dob až do novověku. Nebožtík byl do kostela nesen v pohřebním průvodu (obr. 78) s planoucí svíci a křížem. Rakev (mohla být nesena na márách) nesli většinou přátelé zesnulého či jeho sousedi, resp. členové cechu (v počtu kolísajícím dle regionálních zvyklostí). Pohřbu se účastnili i obyvatelé jednotlivých domů vesnice či městské čtvrti. Toto nepochybně souviselo s katolizací lidového života, zvláště v protireformačním období, neboť církev podporovala vědomí důležitosti osobní účasti při pohřbu nejen příslušníků rodiny, ale i kohokoliv z obce. Na počátku

17. století nařizovala dokonce pod trestem pokuty povinnou účast na pohřbech svých bližních a také povinnost doprovodit náhodně potkaného kněze, který šel se svátostí k umírajícímu do domu (Navrátilová 1993, 72). Ženy však mohly být na počátku 17. století z průvodu vyloučeny, aby díky zdlouhavému pohřebnímu obřadu nezanedbávaly své domácí povinnosti a svým rozrušením a neustálým zpožděním nezpůsobovaly v průvodě zmatek (Dülmen 1999, 228–229). Odlišnosti pohřebních zvyklostí v různých oblastech střední Evropy jsou zcela pochopitelné.

Celková výpravnost pohřbu, množství a společenské postavení účastníků, počet kněží v pohřebním průvodu a celkový ráz pohřebního pohoštění závisely na sociálním statutu zemřelého. V odlehlých či těžko přístupných vesnicích nebo v případě těch nejchudších obyvatel se někdy pohřbívalo bez kněze a jakýchkoliv církevních obřadů. V lepších případech se obyejnější lidé vzdali z finančních důvodů pohřební mše, neboť samotný pohřeb byl již dosti nákladnou záležitostí. Zámožnější si naopak mohli dovolit zádušní mši s konduktem kolem kostela a tzv. „vigilie“, bdění a setrvávání na modlitbách. Na vesnicích se během pohřebního průvodu konaly pravidelné zastávky, a to na rozcestích, u kapliček a na rozhraní dvou katastrů. Zde probíhal tzv. odpros, spočívající v dlouhém

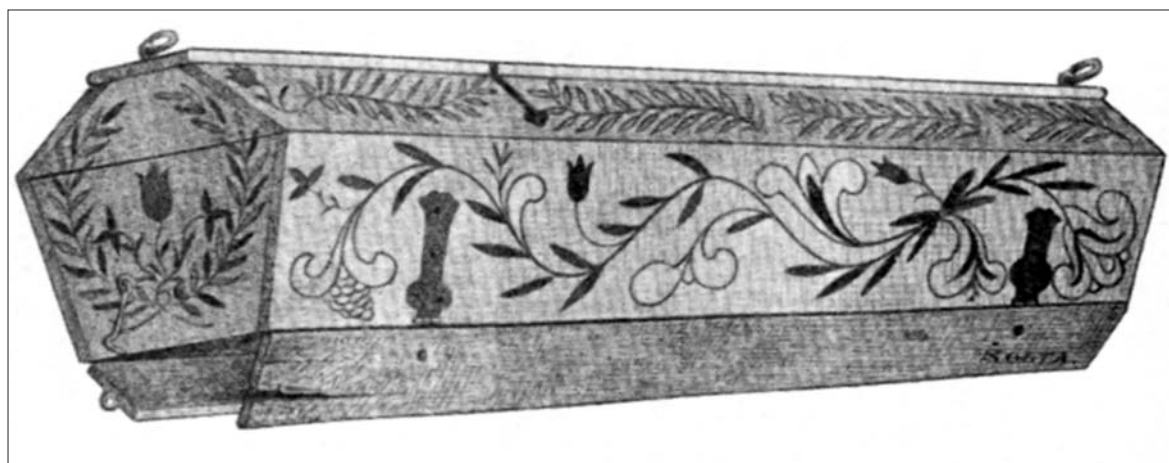
proslovu, citování z písma svatého a ve zpěvu písní, a jehož podstatou bylo rozloučení se s obcí (Navrátilová 1993, 71–72). Větší pompézností se vyznačovaly již od 16. století pohřby členů řemeslnických cechů. Pohřbu se musely účastnit všichni příslušníci daného cechu (pokud se některý z členů cechu na pohřeb nedostavil, musel zaplatit pokutu); používalo se množství pohřebních náčiní, jako speciální cechovní štíty, praporece, svícny a pod. Ve větších městech mívaly cechy v kostele vlastní oltář nebo i kapli (Petraň et al. 1997, 561). Pro tuto okázalost, především pak v době barokní, žádalo mnoho řemeslníků vstup do pohřebních bratrstev ve snaze zajistit si tak slavnostní pohřeb. Slavnostnější pohřby ve městech zajišťovala také různá náboženská sdružení, kromě řemeslnických také literátská, růžencová, mariánská a jiná bratrstva, organizovaná při farních kostelech (Navrátilová 1993, 71; 2004, 259). Ve Švýcarsku např. nosili členové bratrstva při pohřbu pohřební lucerny a prokazovali mrtvým poslední pocty. Roku 1750 zde přibýlo již ke třinácti bratrstvům ještě bratrstvo Sv. Josefa, Eligiovo bratrstvo, Bratrstvo kladivářů a truhlářů. Starší Bratrstvo sv. Škapulíře dělalo každou druhou neděli v měsíci procesí za zemřelé členy a každý týden vyhlášovalo kdo který den zemřel (Descoedres et al. 1995, 22).

3.1.1.3. Ukládání do hrobu

Při pohřbu byly pronášeny modlitby, zpívaly se písně a hrob se nakonec vysvětil pomocí svěcené vody nebo kadidla. Spouštění mrtvého do země bylo doprovázeno buď úplným mlčením nebo naopak hlasitým nářkem. Celková podoba ceremoniálu kolísala jednak podle sociální příslušnosti, jednak podle regionálních zvyklostí. Vrcholem bylo pohřební kázání pronášené

knězem, tzv. parentace – rozloučení s mrtvým (Dülmen 1999, 234).

Za vlády Josefa II. začaly značnou pozornost pohřebnictví věnovat také státní úřady. Byly vydávány dvorní dekrety, zákony a nařízení týkající se pohřbívání. Protože pohřbení mělo mít účel urychleného setlení, mělo být tělo po vykonání obvyklých církevních modliteb v kostele, kde bylo požehnáno, zašito bez oděvu do lněného pytle a v rakvi dopraveno na hřbitov. Tam měl být vykopán hrob hluboký 6 stop (1,89 m) a široký 4 stopy (1,26 m). Bylo-li na hřbitov dopraveno více mrtvol společně, mohly být uloženy do jednoho hrobu. Někdy byly kopány větší šachty pro více osob. Do hrobu bylo tělo vysypáno ze speciálně k tomu určené rakev (obr. 14), to vše pro úsporu nákladů. Tyto úsporné josefínské truhly pro mnohonásobné použití měly být bezplatně k dispozici na každé faře; bývaly také často používány při epidemických moru, cholery apod., kdy truhláři nestačili rakev vyrábět. Žádná rakev však nesměla být zakopána, a to ani tehdy, dodal-li někdo rakev na vlastní náklady. Hrob musel být okamžitě zasypan a přikryt. Mezi hroby byla nařízena mezera 4 stopy. Zřizování pomníků bylo sice dovoleno, ale pouze podél obvodu zdí, aby nezabíraly na hřbitově místo. Není ovšem jisté, že tato nařízení byla všemi dodržována, stejně jako je známo, že se pohřbívalo v kostelech i po císařově zákazu. Je pravděpodobné, že nařízení postihla mnohem více chudší obyvatelstvo, neboť stále platilo, že hrob má odrážet sociální a majetkové poměry zemřelého. Pohřeb bez patřičného oděvu, natož zcela bez rakev jistě u privilegovaných osob nepřicházel v úvahu. Nakonec císařova nařízení narazila na odpor a vyvolala negativní odezvu tak širokých mas, že císař

Obr. 14. Tzv. „vysejpací“ rakev z doby Josefa II.; Kostelec na Chrudimsku (Zíbrt 1906, 89).

musel některá z nich odvolat (např. zákaz pohřbívání v rakvi), a to již roku 1785 (Kunc 1937, 51–52). Nedlouhé trvání některých císařských nařízení je zřejmě příčinou, proč jsou určité pohřební zvyklosti archeologickými výkopy těžko zachytitelné.

3.1.1.4. Šat zemřelých, rubáš

Kulturně historické a etnografické prameny ze 16. století dokládají pohřeb ve zvláštním, nikoli běžném oděvu. Mluví se např. o „umrlčím šatě“, „šatě do hrobu“. Pohřbívalo se v oděvu zvaném „hazuka“ (černá) a „čechel“, později „rubáš“ (Navrátilová 2004, 211). U označení „hazuka černá k smrti“ nebo „bílá sukne barchanová k smrti“ není jasné, zda se jedná o nějaký specifický oděv zvláštního střihu. Můžeme to chápat také jako klasický oděv běžně nošený, avšak k pohřbu nově pořízený (nově ušitý k příležitosti pohřbu). Ze zápisů z roku 1705, pocházejících z německého Breunsdorfu je doloženo, že pozůstalá vdova vynaložila nemalý obnos na pořízení šatu do hrobu pro svého manžela (Kenzler 2002, 155). Podle některých pověr z 19. století musel být šat do rakve ušit z nového nenošeného plátna, aby se mrtvý nestal upírem (Navrátilová 2004, 212). Speciálním oděvem byl rubáš a čechel. Čechel je starší, pohřbívání mrtvých v rubáši je etnology doloženo ještě z 19. a 20. století. Rubášem (nebo rubáčem) bylo myšleno plátěné roucho určené k pohřbu. Jednalo se o dlouhou bílou košili (také čechel; Navrátilová 2004, 211), která byla klasickým pohřebním oděvem chudých (Klvaňa 1899, 198). Do bílého rubáše byly oblékány malé děti (obr. 15). Dříve se používaly rubáše i pro dospělé, na konci 19. století se v nich pohřbívali už jen velmi chudí lidé (Košák 1899, 195).

Z 19. a 20. století pochází etnologické doklady o oděvu pohřbených. Lze uvažovat o tom, že alespoň v době 18. století mohly být zvyklosti v oblékání mrtvých obdobné. Poté co byl mrtvý umyt, oblékly se dospělému „ty šaty, které za života nejráději nosil“ (Košák 1899, 195). Vdaným ženám se oblékaly šaty černé, svobodným dívkám bílé (Košák 1899, 195). Do poloviny 19. století byla smuteční barva bílá, zvláště na venkově. Mužům se například oblékaly bílé konopné spodky a lněná košile. Ženám se dávala původně dlouhá bílá košile a potom lněný oděv v bílé barvě (sukně, rukávce, zástěra, punčochy nebo ponožky). Na hlavě musel být šátek nebo čepec (Navrátilová 2004, 312). Z počátku 20. století je z Moravského Slovenska doloženo pohřbívání v nejlepší sváteční šatě (Nieder-

Obr. 15. Posmrtný portrét dítěte; Spišský malíř, olej, plátno, 2. polovina 17. století (Ridilla 2002, 44).

le 1921, 693). Mužům a chlapcům se oblékala košile a kalhoty; ženám se dávaly rukávce, hedvábná kordule, bílý fěrtušek, fěrtoch, bílé punčochy a na hlavu se jim uvazoval černý šátek (Niederle 1921, 696).

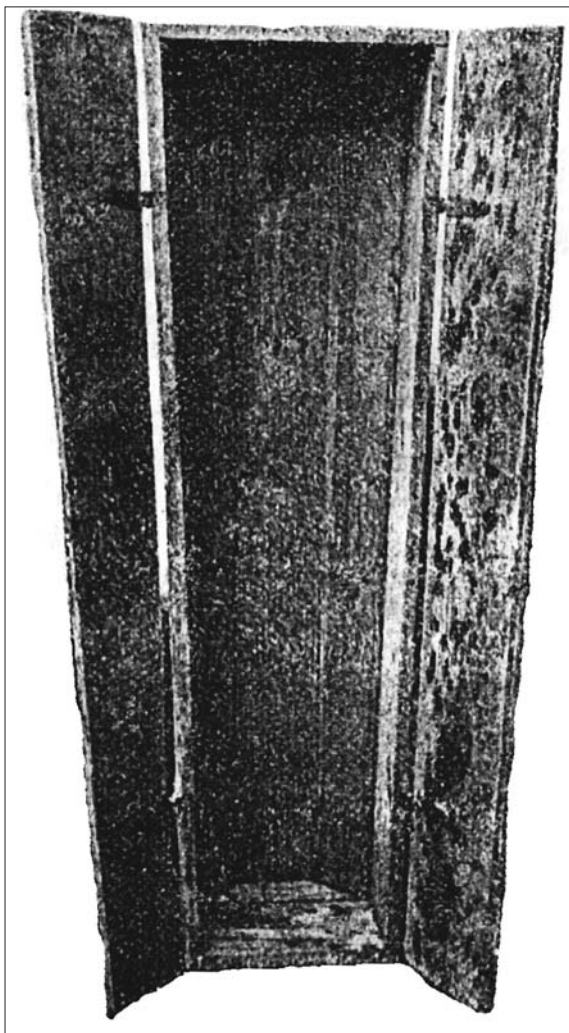
Pohřební šat byl pravděpodobně vždy alespoň trochu krajově odlišný (někde se používaly i svatební šaty nebo kroje) a souvisel i s majetkovými poměry. Černá barva jako smuteční se však zřejmě uchytila až později.

3.1.1.5. Rakve a ozdoby (symboly) mrtvých

Ve smyslu rakve se používal pojem sarkofág a truhla jako honosnější schránka (Němec et al. 1980, 49), tedy patrně jen pro příslušníky vyšší sociální vrstvy. I když se rakve řidčeji používaly i dříve, teprve od 16. století začal tento „honosnější“ způsob pohřbívání pronikat do širších vrstev českého obyvatelstva; od této doby se také začíná používat označení rakev (Němec et al. 1980, 293–294). Nadále se však pro vystavení mrtvého těla používaly máry (někdy na nich stála přímo otevřená rakev s nebožtíkem). Dokládají to například historické prameny z německého Breunsdorfu (Kenzler 2002, 155). Doklady použití már pochází i z 19. a 20. století (viz Navrátilová 2004, 241, 247–249).

Tzv. „vysejpací“ rakev používané za vlády Josefa II. měly otevírací dno na způsob dveří u skříně (obr. 16). Dno se zavíralo na háčky, které byly uvolněny poté co byla rakev spuštěna do hrobu. Dno se otevřelo a tělo zabalené do plátna či pytle vypadlo přímo do vykopané jámy (Zíbrt 1906, 87).

Z pera etnografů konce 19. století se dozvídáme, že dříve měly děti a svobodní rakev modře malované a ženatí měli rakev černé; později měli skoro všichni rakev bílé (Košák 1899, 195). Poznatky z počátku 20. století říkají, že barva rakev se řídila stavem. Svobodní

Obr. 16. Pohled do otevřené „vysejpací“ rakve skrze dno; Komárov (Zíbrt 1906, 88).

měli bílé rakve, ženatí a vdané rakve černé (Niederle 1921, 696). Na rakve se maloval kříž; později byl kříž papírový nebo ze žlutého plechu. Rohy rakví bývaly zdobeny hlavičkami andělíčků. Pod mrtvého se kladly hobliny, pod hlavu polštář vycpaný hoblinami nebo senem (Košák 1899, 195). Tyto skutečnosti, stejně tak malované rakve jsou archeologicky doloženy rovněž z hrobů a pohřbů 16. až 18. století (především z kostelních pohřbů).

Mužům i ženám se položily ruce na prsa křížem anebo se seply, do rukou se vložil růženec, či se jim omotával kolem zápěstí. Do pravé ruky se dával malý křížek, do rakve peníze a svaté obrázky (mladým i starým) nebo i modlitební knížka. Někde bývalo zvykem dát mrtvému za hlavu krucifix, k nohám planoucí světlo a svěcenou vodu. Dívkám se pokládal

na hlavu myrtový věneček, vdaným ženám se uvázal šátek. Do rukou se dávala kytička (srov. Košák 1899, 195–196; Niederle 1921, 698; Descoedres et al. 1995, 13;). V tradiční kultuře baroka se však zřejmě květiny a věnce užívaly pouze výjimečně (Petraň et al. 1995, 174). Květiny pouze ve smyslu rostlin s apotropajním účinkem. Věnce na rakev se kladly až od poloviny 19. století (Navrátilová 2004, 216).

3.1.1.6. Odras lidských tradic v pohřebních zvyklostech

Pohřeb byl tedy smuteční slavností celé obce, při němž se mísily křesťanské tradice s lidovými pověrečnými zvyklostmi. Jednou z představ týkajících se víry v posmrtný život bylo, že existuje duše, která je vázána na tělo tak dlouho, dokud nezetlí; druhým názorem bylo, že duše odchází z těla hned po smrti (srov. Horváthová 1993, 60; Navrátilová 2004, 149). Ať už převládla jakákoliv z těchto představ, vedla vždy ke strachu z návratu duše zemřelého do světa živých. Revenance (návrat duše) má přitom kořeny již hluboko v předkřesťanském období a mohlo k ní dojít z různých příčin (Horváthová 1993, 61): Např. nedbalé uložení do „truhly“, které působilo mrtvému nepohodlné ležení, dále nespokojenost s vybavením do hrobu (nebožtík nedostal např. potřebné šatstvo a následkem toho mu byla zima, nedostal předmět, který si před smrtí výslovně přál), nesplnil určité závazky vůči živým (např. nechal nezaopatřené děti, nestihl sdělit důležitou informaci apod.). Důvodem revenance mohli být ovšem také živí, kteří nesplnili závazky vůči mrtvému (např. mu někdo ublížil a nepožádal o odpuštění, nebo byl okraden a svým návratem chtěl dosáhnout vrácení peněz nebo majetku). Rovněž nadměrné oplakávání a přílišné vzpomínání ze strany pozůstalých mohlo povolát duši mrtvého zpět do světa živých.

Zmíněné a mnohé další aspekty vyvolávaly snahy zaopatřit nebožtíka a provést takové úkony a magicko – očistné obřady, které by jeho návratu zamezily a ochránily pozůstalé, neboť se věřilo převážně v negativní působení navrátilce. Většina pověrečně-magických rituálů vycházela již z dávného, ale ještě stále přetrvávajícího pohanského kultu. Jakmile někdo zemřel, okna a dveře se buď okamžitě zavírala, aby se zamezilo předčasnému odchodu duše (v případě víry v odchod duše až po setlení těla), anebo se naopak otvírala, aby duše uletěla, pokud se věřilo, že odchází ihned po smrti. Pak se však musela opět zavřít, aby

se duše třeba nevrátila (srov. Nahodil, Robek 1959, 69; Navrátilová 1993, 70). Tento zvyk je doložen také z Německa (Dülmen 1999, 225) a ze Slovenska (Bednárík 1972, 8). Při mrtvém nesměly chybět zažehnuté svíce, v nichž lid viděl symbol věčného světla a ochrany (Bednárík 1972, 91). Z domu se mrtvý vynášel oknem, někdy pod zvednutým prahem, aby duše a tělo člověka nemohly najít cestu zpět (Nahodil, Robek 1959, 96). V Německu byla ze stejného důvodu rakev vynášena ze světnice nohama nebožtíka napřed. Na druhé straně však bylo zvykem třikrát postavit rakev na domovní práh, což mělo mrtvému zajistit rozloučení se svým domovem (Dülmen 1999, 228). Obdoba je známá i ze Slovenska, kde mrtvého vynášeli tak, aby se dotkli truhlou prahu (Bednárík 1972, 8). Oddělení smrti od života, a tím znemožnění návratu mrtvého, bylo symbolicky vyjádřeno uhašením ohně v domě, vylitím vody za rakví a zavřením oken a dveří po vynešení mrtvého z domu (Dülmen 1999, 228). Zvyk zavírání příbytku po odchodu na hřbitov je popisován rovněž ze Slovenska (Bednárík 1972, 8). Zatláčování očí, podvazování brady, svazování končetin nebo kladení žehličky či jiného železného předmětu na holé tělo zemřelého bylo zvykem u všech slovanských národů (Navrátilová 1993, 70). V mnohých německých krajích existoval zvyk prudce trást se stromy, přemísťovat všechno obilí, mouku, chléb a ovoce, aby to vše nepřišlo nazmar společně s mrtvým (Dülmen 1999, 227).

Pohanský zvyk pálení trávy a zrní – buď v domě, kde člověk zemřel anebo na jeho hrobě – byl provozován z důvodu ochrany domu před pohromou a ochrany zdraví pozůstalých (srov. Bednárík 1972, 16; Zíbrt 1995, 13). Ze strachu před smrtí dalšího člena rodiny se rozhazovalo domácí náčiní, čistilo se oblečení. Dokud byl v domě přítomen nebožtík, nebyla zapřahována zvířata ani vykonávány žádné polní práce (Dülmen 1999, 227). K oklamání duchů se rovněž obracely šaty naruby, přestavoval se nábytek ve světnici, převracely se vozy na dvoře apod. (Navrátilová 1993, 70). Převrácení vozů má patrně základ opět již v pohanském zvyku rozdvajování vozů, přičemž mrtvola pak byla položena na přední i zadní kola (Zíbrt 1995, 14). Po cestě na hřbitov nesměla být rakev postavena na zem, vyjma míst, jež k tomu byla zvláště vyhrazena (u kaplíček, na rozcestí a na rozhraní dvou katastrů, kde

měly nečisté síly a zlé mocnosti největší vliv). Průvod se musel pohybovat rychle, řady musely být sevřené, nikdo se nesměl ohlédnout (Dülmen 1999, 229). Rovněž při návratu ze hřbitova se lidé neobraceli, háze-li za sebe kameny a větve v domnění, že tak zabrání vystoupení duše z hrobu (Bednárík 1972, 8). Stejnou příčinu má patrně také házení hlíny do hrobu, což se prakticky zachovalo až do dnešní doby.

Kromě ochrany před duší mrtvého se však také respektovalo právo na její návrat, a to především v noci po pohřbu anebo až třetí den po něm. Pro její potřebu se pak připravovala svěcená voda a utěrka, jídlo a odestlané lůžko (Horváthová 1993, 63). Také se věřilo, že mrtví tvoří skutečné společenství, jehož příslušníci bydlí na hřbitově a v noci se vrací navštívit místa, kde žili. Jejich návraty jim byly záměrně usnadňovány stavěním křížů na křížovatkách, aby tak mrtvý našel cestu zpět do svého příbytku. Ze stejného důvodu se kladl do rakve hlazený kámen. O půlnoci se v domě nesmělo zametat, protože se věřilo, že se tam procházejí zesnulí a koště by je mohlo zranit, čímž by bylo odehnáno štěstí z domu (Delumeau 1997, 103). Tam, kde se věřilo, že duše zůstává v domě do vnesení těla, se nesmělo zametat až do pohřbu, aby duše nebyla vymetena. Na severozápadním Slovensku se zametalo dokonce až čtyřicet dní po pohřbu. V mnohých oblastech se také nebílilo, popř. se nechal alespoň jeden kout nevybílén, aby se tam duše mohla schovat. Večer se nesměla vylévat voda na dvůr, aby náhodou nabyla polita přicházející duše (Horváthová 1993, 63). V západní Evropě se naopak vylila všechna voda z nádob stojících v domě nebo alespoň v umlčím pokoji zesnulého, a to proto, aby se tam duše nemohla schovat a nezdržovala se tak tam, kde neměla co pohledávat (Delumeau 1997, 103). Věřili zde tedy patrně, že duše má odejít hned po skonu.

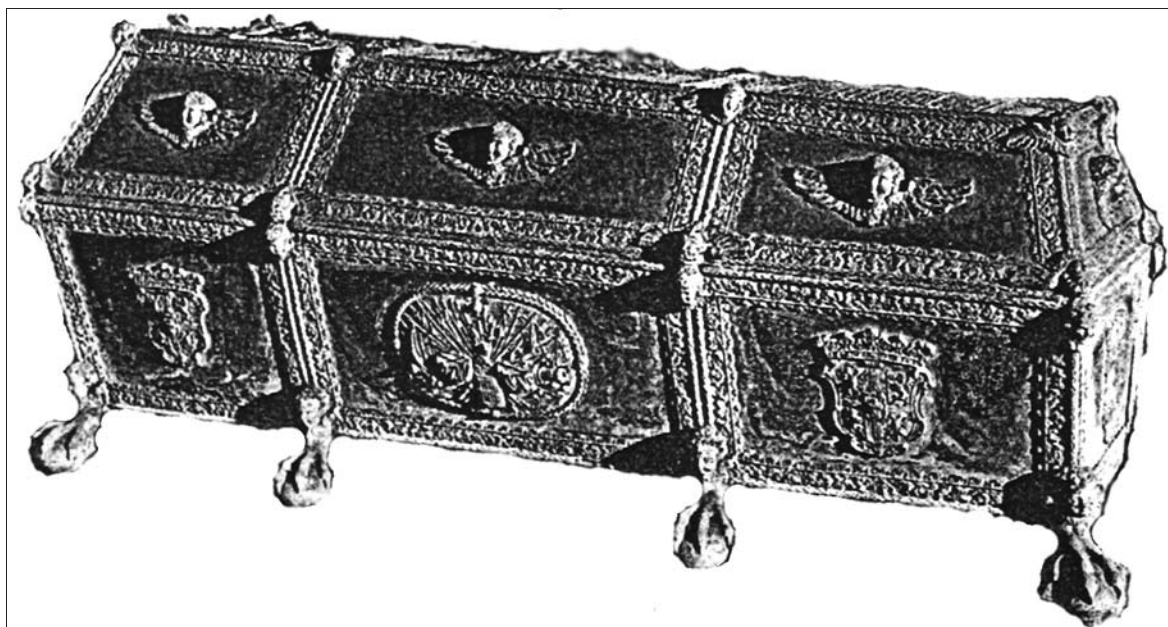
Z uvedeného vyplývá, že zemřelý působil na jedné straně ničivou negativní silou a rozhodně nebyl v domě vítán, ba naopak byl vyháněn. Jinde a jindy byl naopak v domě trpěn, neboť se věřilo také v jeho pozitivní (např. mohl přinést štěstí do domu) a ochrannou moc. Mrtvý tak byl nadále považován za člena rodiny, jenž měl právo na svůj prostor a vlastní předměty denní potřeby. Mnohé zvyky a obyčeje nepochybně záležely na oblasti rozšíření, na příčině smrti nebožtíka, na vlivech přicházejících z okolí apod.

3.1.2. Vyšší stavy a aristokracie

Také příslušníci vyššího stavu si přáli zemřít ve vlastní posteli, obklopeni příbuznými a přáteli. Na smrt se připravovali stejně tak jako jejich poddaní a ještě více usilovali o dosažení ideální „dobré smrti“. K tomu bylo nutné modlení a cvičení pro nemocné a umírající. Nesměl chybět ani kněz udílející poslední rozhršení. Aristokraté pamatovali na smrt stejně tak pečlivěji jako prosté obyvatelstvo. Petr Vok z Rožmberka si například nechal svoji ložnici vymalovat motivem lebky a zkřížených hnátů. Motiv lebky s hadem a tanec smrti se také uplatnil například v nástropní řezbě Zlatého sálu telčského zámku (Bůžek et al. 2002, 365).

Funerální obřady příslušníka šlechty započaly okamžikem jeho smrti a končily uložením těla, nejčastěji do rodinné hrobky. Oproti pohřebním zvyklostem prostého obyvatelstva trvaly šlechtické rituály (ceremoniály) od několika týdnů až do několika měsíců (Král 2002a, 73). Základní osnova šlechtického pohřebního rituálu se nelišila od pohřbů nižších vrstev, avšak mnohem výrazněji se u vyšších stavů projevila barokní pohřební pompéznost, a to především u mužů, zatímco pohřby jejich manželek bývaly skromnější. Malé děti se běžně pohřbívaly bez větších slavností (Petráň a kol. 1995, 214). Právě u zámožných lidí se věnovala zvláště velká pozornost vnějším projevům, výzdobnosti a teatrálnosti celého pohřebního ceremoniálu. Baroko spojovalo exequie šlechticů s pře-

hnanou výpravností, stavěním mauzoleí a katafalků, nechyběl velký počet hořících svící a livrejovaný doprovod. Tyto prvky pohřebního procesu pak postupně začaly přebírat také lidové vrstvy (Zuber 1987, 241). Jednoduché pohřební artefakty byly postupně nahrazovány nákladnými a honosnými. Příčinou byla snaha reprezentovat svůj stav, popř. prestiž domu, a to i přesto, že si někteří šlechtici přáli pohřeb tichý a chudý. V takových případech bylo jen výjimečně šlechtici splněno jeho přání a pohřeb zpravidla proběhl dle dvorského ceremoniálu (viz Král 2002a, 71–86). Mrtvý byl po delší dobu vystaven ve vyzdobené místnosti (např. v zámecké kapli, v kostele) na katafalku a na marách, přes něž bylo přehozeno ozdobné sukno; rakve se vyznačovaly vyšší kvalitou a zdobností. Dřevěné rakve byly často opatřeny drahým kováním a při nákladných pohřbech byly vkládány ještě do vnější kovové (nejčastěji cínové) rakve s pozlacenými ozdobami náročného renesančního nebo barokního slohu (srov. Březan 1985, 633; Petráň a kol. 1995, 215; obr. 17). Mrtvý byl oděn nejen do nákladného skvostného oděvu (ať už vyrobeného ku pohřbu anebo za života nošeného), ale mohl být vybaven také některými z rytířských atributů, jež byly součástí tzv. army (smuteční výbavy zemřelého). Mohlo jít např. o meč, ostruhy, helmu, štít s erbem, popř. řád (srov. Král 2002a, 79). Dále byli šlechtici vybaveni šperky (prsteny, náušnice, brože, řetízky), ale nechyběla také devocionální výbava (růženec, křížek, medailon).

Obr. 17. Cínová rakev Jana Šporka z roku 1679; kostel Nejsvětější Trojice v Kuksu (Petráň et al. 1995, 215).

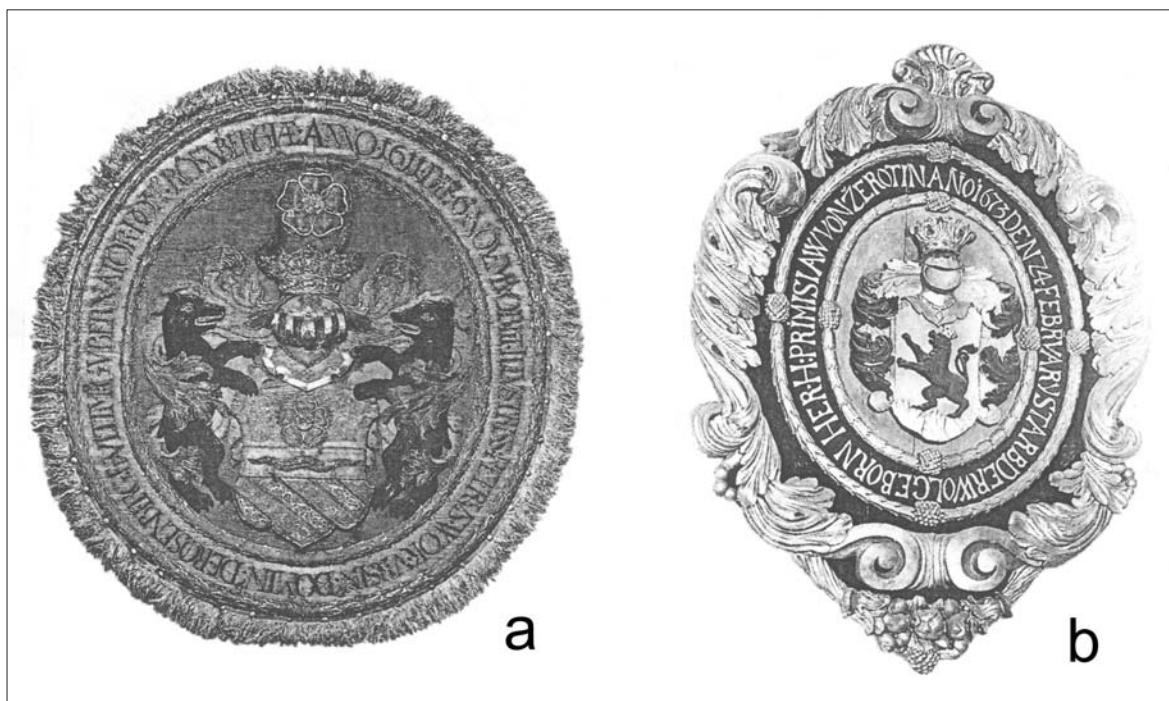

Obr. 18. Pohřební portrét Karla Zdeňka ze Žerotína z roku 1620 (Petráň et al. 1995, 213).

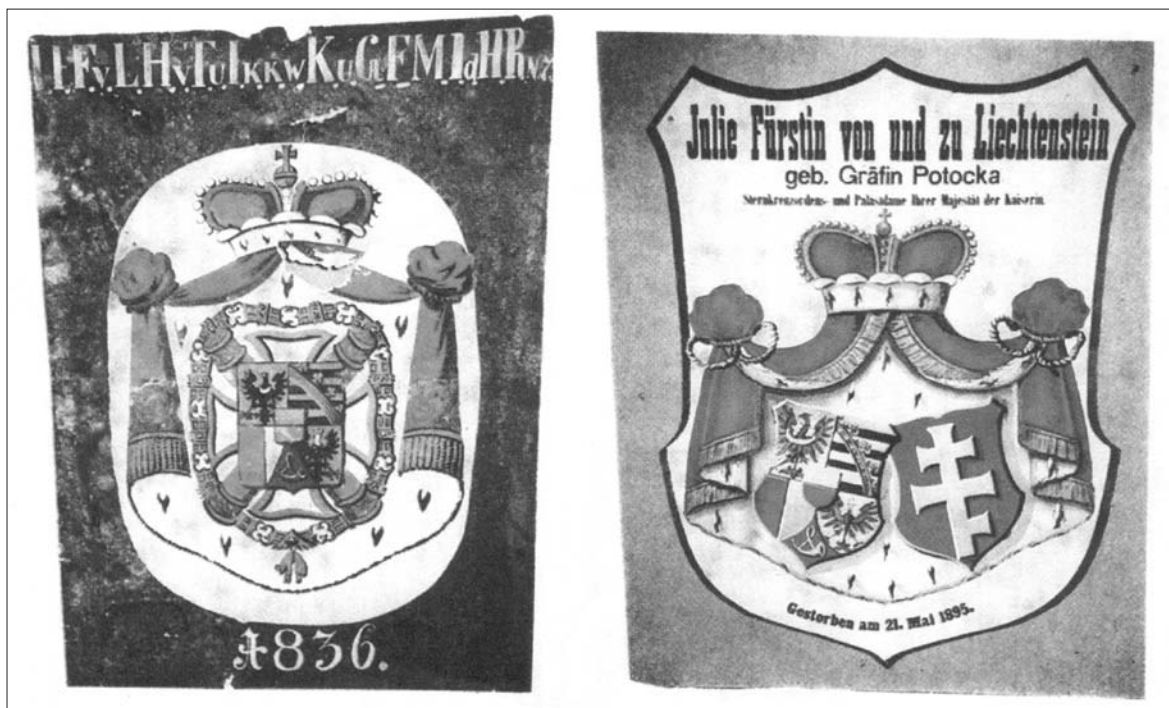
3.1.2.1. Před pohřbem

Aristokratické pohřby sestávaly z běžných částí rozšířených rovněž u prostšího lidu. Jednak z vystavení těla (ostensio corporis) a jednak ze samotného pohřebního obřadu (pompa funebris). Narozdíl od obecného lidu však byla doba mezi úmrtím a pohřbem prodloužena až na několik měsíců (u žen jen týdnů), zvláště pak u panovníků. Před vystavením těla panovníků a příslušníků šlechty či jiných významných osobností byly provedeny určité tělesné zákroky. Na evropských dvorech byla totiž zavedena už od 16. století pitva odhalující příčiny smrti, spojená s následnou mumifikací těla. Ta spočívala ve vyjmutí vnitřních orgánů, jež byly poté okamžitě pohřbeny. Výjimku tvořilo vždy srdce (někdy i další orgány – nejčastěji mozek), které bylo vkládáno do ochranných schránek – tzv. kanop. Tyto pak byly pohřbeny buď spolu s rakví anebo někde zcela jinde. Tělo se doplnilo kořením a jinými vonnými látkami a poté se

nabalzamovalo (srov. Březan 1985, 632; Petráň a kol. 1995, 214; Vlček 1996, 622–624). Po úpravě těla byl nebožtík oblečen do slavnostního oděvu, jenž byl ušit ze vzácných látek – nejčastěji z brokátu a sametu. Slavnostní byla barva purpurová a zlatá (Král 2002a, 80). Zemřelé děti pocházející z aristokratických rodin byly oblékány přiměřeně svému věku, s hlavou ozdobenou věncem květů, což bylo znakem neposkrvnělosti a panenství (obr. 18; Petráň a kol. 1995, 213). Zesnulý byl do pohřbu chován buď v domě, ale častěji v rodinné kapli či přímo v kostele. Tělo bylo vystaveno na přikrytém katafalku obklopeném svícemi. Stěny místnosti, kde byl nebožtík vystaven se pokryly černou látkou a ozdobily pohřebními štíty (mortuaria), které představovaly stavovské distinkční symboly. Nejstarší a nejdražší bývaly vyšívané textilní, někdy se stříbrnými a zlacenými aplikacemi (obr. 19a,b). Mladší štíty ze 17. století bývaly také reliéfně

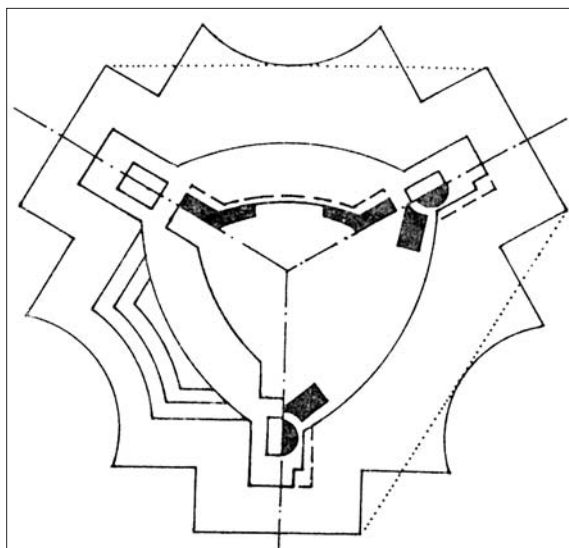
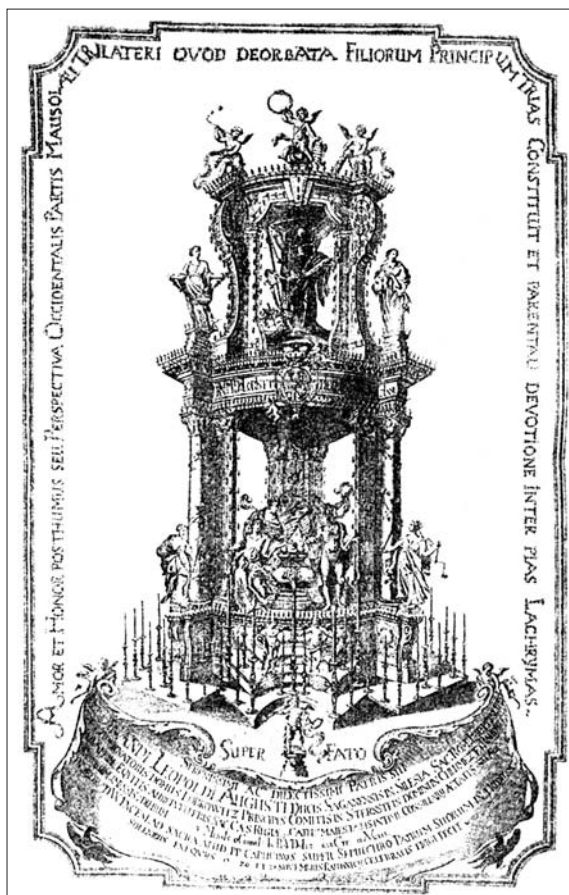
Obr. 19a,b. Aristokratické pohřební štíty: a - Petra Voka z Rožmberka z roku 1612, b - Přemka ze Žerotína z roku 1673 (Petráň et al. 1995, 216–217).

Obr. 20. Papírové pohřební štíty Jana z Liechtensteina z roku 1836 a Julie Liechtensteinové, roz. Potocké z roku 1895 (Král 1991, 26).

tepané z plechu, opět zlacené nebo stříbřené. Méně nákladné byly štíty malované na dřevě, sádře či plátně. Štíty měly obvykle tvar kruhový nebo oválný (Petráň a kol. 1995, 216–217; 1997, 538–539). Pohřební štíty

se používaly i v 19. století, avšak většinou byly již jen malované na ruční papír, někdy podlepené lepenkou (obr. 20; Král 1991, 23). Pro vysokou aristokracii, knížata, panovníky a panovnice či významné církevní

Obr. 21a,b. Castrum Doloris zbudované pro Ferdinanda Leopolda Lobkovice; a-mědirytina z roku 1714, b-rekonstrukce půdorysu (Helfertová 1974, 300 a 301).

představitel bylo zvykem stavět tzv. castra doloris (obr. 21a,b) – „hrady truchlivosti“ nebo též „stánky smutku“. Vyvinuly se z tzv. „pompe funebres“, které se užívaly při pohřebních slavnostech na medicej-

ském dvoře ve Florencii již v 16. století. Ve středoevropském aristokratickém katolickém prostředí se pak rozšířily během 17. století. Při smrti panovníka či jiné důležité osobnosti oblíbené zvláště u kléru, byla castra zbudována téměř ve všech významných kláštorech a kostelech. Jednalo se o pompézní stavby na dřevěné konstrukci potažené plátnem, lepenkou, štukem apod., nejčastěji ve tvaru baldachýnu nebo chrámku. Dosahovaly značných rozměrů, mnohdy sahaly až ke klenbě kostelní lodi. Prakticky se jednalo o katafalk, který obsahoval buď prázdnou rakev, jež měla pouze symbolickou funkci, anebo přímo rakev s mrtvým tělem. Ozdobami byly symboly pomíjivosti života, představované skelety – často pravými lidskými kostami a umrlčími lebkami. Zpravidla castrum dominoval skelet s korunou a žezlem v plášti – tzv. „Mors imperator“. Pomíjivost, ale i ctnost symbolizovaly dále svíce a olejové lampy, jež byly seskládány do obrovské světelné pyramidy. Vedle pyramidy a baldachýnu se objevovaly rovněž obelisky symbolizující apoteózu a věčnost. Castrum bylo postaveno uprostřed kostela obestřeného zcela černým sukem (dokonce i klenby a oltář, jenž byl spolu s kazatelnou ověšen ještě navíc trásněmi). Kostelní interiéry byly zdobeny knížecími znaky, emblematickými obrazy a hořícími voskovicemi (srov. Březan 1985, 368; Král 2002, 123; Helfertová 1974, 290–291). Dlouho vystavené nabalzamované a pečlivě upravené tělo zemřelého mohlo korespondovat s poklidným a nenásilným odchodem ze světa živých, což bylo hlavní podmínkou splnění „dobré smrti“ (srov. Král 2002a, 75). Nutno však zmínit, že v době před polovinou 17. století se mezi příslušníky šlechty rozšířilo vnímání duchovního rozměru baroka. Projevilo se to nejen v závětech, v nichž se odkazovaly peněžní částky církevním institucím, kostelům, popř. chudým, ale i v přáních chudého pohřbu, často jen v řeholním oděvu (srov. Bůžek et al. 2002, 366; Král 2002a, 80).

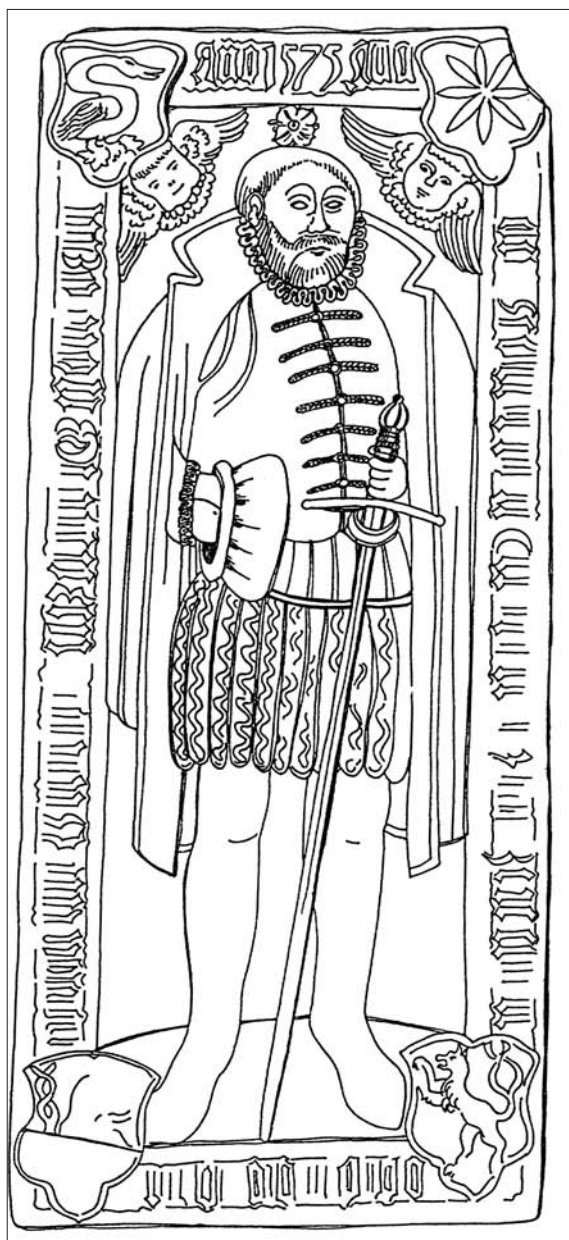
3.1.2.2. Pohřební obřady

Vlastní obřad pohřbu trval i několik dní. Jeho ústředním aktem byl smuteční průvod – kondukt, jenž byl u pohřbu významných osob obzvláště dlouhý. Zahajovali ho zpěváci (většinou žáci místních škol se svými učiteli, dále chrámoví choralisté, členové literátských bratrstev apod.). Za nimi následovali kněží z místa i z celého panství zemřelého. Přední část průvodu byla po stranách obklopena jednotně smutečně oděnými osobami (řeholníci, vojáci či vybraní pod-

Obr. 22a. Šlechtický figurální náhrobek na zdi v interiéru kostela, Morava, 16. století (foto M. Králík).

daní). Další část tvořili úředníci dominia a hudebníci. Zpravidla byly v průvodu neseny funerální rekvizity – tzv. „arma“. Tvořily ji odznaky důstojenství, různobarevné praporečky a ozdoby s rodovými erby. Praporečníci vedli koně se smutečním příkrovem s erby, za nimi nesli šlechtici pozlacené funerální klenoty, ostruhy, rapír, tulich (nebo meč) a přilbici s péřovým chocholem. Při panovnickém pohřbu to bývaly královské insignie. Následovala rakev nesená buď na mářách krytých černým příkrovem, jenž býval často zdoben stříbrným křížem a pohřebními štíty – tzv. „rondele“, anebo vezená na voze taženém koňmi oděnými do černého sukna (srov. Březan 1985, 634–637; Král 2002, 123). Po stranách rakve kráčeli vybraní šlechtici

Obr. 22b. Náhrobek Petra z Vamberka; kostel Nanebevzetí Panny Marie v Poběžovicích na Domažlicku (Procházka 1990, 53).

ve smutečních černých pláštích, s erby a svícemi. Za rakví šli hlavní smuteční hosté. Nejprve blízcí rodinní mužští příbuzní, přátelé, významní stavovští a státní hodnostáři, pak teprve pozůstalé ženy – fraucimor – podle stupně příbuzenství. Svým hlasitým nářkáním vyjadřovaly smutek; větší nárek znamenal větší počtu zemřelému (srov. Bůžek et al. 2002, 372; Král 2002a, 76–81). Ženy z nejužší rodiny jely buď s dětmi v povozech anebo je vedli mezi sebou vždy dva šlechtici, příbuzní či stavem a hodností přiměření přátelé (srov.

Petráň a kol. 1995, 216–217; Král 2002, 124). V oblečení účastníků pohřebního průvodu (zvláště pak církevního) se prosadila černá barva, jež zdomácněla pod vlivem španělského dvorského ceremonálu (Dülmen 1999, 229). Vedle černých kápí účastníků přední části konduktu nosili muži v pozdní renesanci klobouky obšité jemnou taftovou látkou (dykytou) s volně visícími cípy (fáchy). V 18. století byly po vzoru panovníckých dvorů zavedeny při pohřbech aristokratů jemné černé závoje na kloboucích žen, převážně vdov. Taky po celou dobu smutku, jež trval zpravidla čtvrt roku, převládala v oblečení pozůstalé rodiny i služebnictva černá barva (Petráň a kol. 1995, 221). Důležitá byla světlá kulisa barevných hořících svící, jež snad měly symbolizovat život věčný; nechyběly ani hudební doprovody v podobě zpívané nebo hrané na hudební nástroje (Král 2002a, 82). Při ukládání do hrobu se v chrámu konaly tradiční církevní obřady a slavnosti. Součástí obřadu musela být samozřejmě zádušní mše, neboť veřejnou slavností s kázáním mohl být význam a důstojnost nebožtíka a jeho rodiny, popř. rodu, obzvláště vyzdvížen. Konaly se prosté ceremonie spočívající v posledním pomazání a požehnání nebožtíka, dále pronesení exordia – úvodu s přímluvou církve za zemřelého s následným vyprávěním o hrdinských činech a skutcích, aniž by však byl nějak zvlášť připomínán jeho skutečný život. Následovalo officium a mše, jež měly sloužit ke spáse mrtvého. Modlitby byly střídány se zpěvem (srov. Březan 1985, 638; Dülmen 1999, 232; Petráň a kol. 1995, 217).

3.2. Pohřeb očima archeologů

3.2.1. Hrobové jámy a uspořádání hrobů

Mnoho archeologicky zkoumaných novověkých pohřebišť či hřbitovů navazuje na již starší hřbitovy, fungující alespoň od dob středověku. Proto hřbitovy často vykazují mnohvrstevné pohřby, kde mladší hroby porušují hroby starší. Ne vždy lze proto určit rozměry a hranice jam jednotlivých hrobů. Tam, kde se to podařilo, byly zjištěny jámy zpravidla obdélníkovitého tvaru, někdy oválného. Rozměry hrobových jam odpovídaly zpravidla velikosti nebožtíka, popř. jeho rakve (někdy bývaly jámy i menší, např. Smolenice na Slovensku). Toto platilo pro mnohé střeoevropské hřbitovy, neboť nebylo zpravidla místa nazbyt.

Na některých hřbitovech se mladší hroby ze 17.

Z kostela pokračoval mnohdy převoz mrtvého na vzdálenější pohřebiště. V tom případě byl kondukt již méně početný, smuteční hosté i s rakví jeli na vozech s jízdním doprovodem čestné stráže (Petráň a kol. 1995, 218). Pohřbeni byli většinou nakonec v kostelní kryptě nebo rodinné hrobce (v kostele) opatřené bohatými náhrobními kameny (epitafy a tumby) a deskami s modlitbou či požehnaním. Někteří šlechtici měly náhrobní desku, často znázorňující idealizovanou postavu zemřelého (obr. 22a,b), zabudovanou do stěny, podlahy nebo venkovní zdi kostela (Bůžek et al. 2002, 375). Někteří šlechtici se nechávali pohřbít v klášteře některého z církevních řádů. V takovém případě často nebyla pohřební výbava tak bohatá. Rakve byla pouze dřevěná s malovaným křížem na víku a dalšími sepulkrálními motivy (lebka, zkřížené hnáty apod.); mrtvému se mohla přidat do výbavy modlitební knížka (Bůžek et al. 2002, 377).

Hostina, jež byla nástupní prezentací nového pána a trvala několik dní, poskytovala pohoštění nejen pozůstalým a přizvaným hostům, ale také poddaným. Celková pohřební teatrálnost a pompéznost stála hodně peněz, čemuž chtěla učinit přítrž Marie Terezie. Ve svém patentu ze dne 1. 4. 1747 zakazuje prodlužovat pohřební exekvie na tři dny, rozvěšovat v kostele smuteční výzdobu a stavět katafalky. Obzvlášť přísně měl být dodržován zákaz sloužit mše v domě zemřelých (Navrátilová 1993, 241). Tyto zákazy však nebyly striktně dodržovány a pohřební zvyklosti baroka přetrvaly ještě desetiletí.

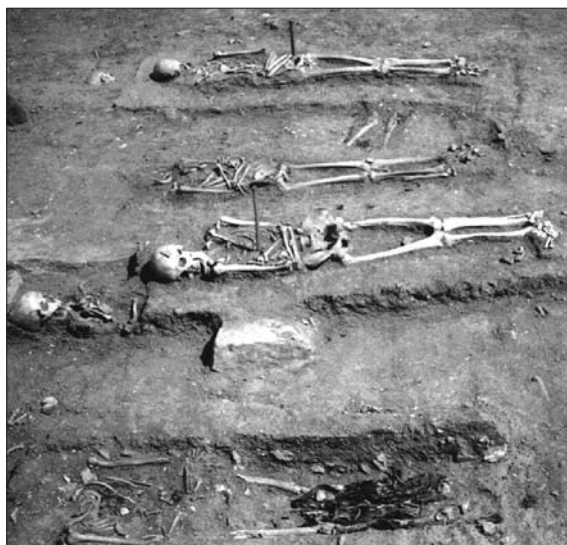
– 18. století dají od těch starších odlišit podle uspořádání. Zdá se, že od novověku byl nastolen jakýsi řád. Pokud to bylo možné, umísťovaly se hroby do přibližných řad a se stejnou orientací (obr. 23a, b). Od 18. století totiž docházelo na větších hřbitovech k nákupu hrobových míst, což zajišťovalo, že byly hroby uspořádány a neprotínaly se. Např. na novověké části hřbitova u rotundy sv. Petra a Pavla na Budči měly hroby ze 17. až 18. století řadový charakter (Šolle 1990, 192). Pravidelné řady s rovnoměrnými vzdálenostmi tvořily i novověké hroby u kostela v německém Breunsdorfu (Kenzler 2002, 153). Ne na všech hřbitovech však byl tento systém pravidelnosti dodržován.

Obr. 23a. První fáze výzkumu novověké části hřbitova u kostela sv. Martina v Radomyšli (Nechvátal 1999, obr. 58).

3.2.1.1. Úprava hrobových jam na Moravě a ve Slezsku

V kostele Nanebevzetí Panny Marie v Branticích na Bruntálsku byly zjištěny rozdíly v úpravě hrobových jam stratigraficky odlišného stáří. Dna hrobových jam starších hrobů vykazovaly stopy po pracovních nástrojích, zřejmě motykách, které byly použity při hloubení jam. Mladší hroby měly dna jam pečlivě zarovnaná (Prix, Zezula 2000, 290). Novověké hroby v kostele sv. Michala v Uherském Hradišti-Starém Městě byly vyhloubeny oproti hrobům starším do mělkých hrobových jam. Také exuvie kukel ve zbytcích tkanin dosvědčily, že hroby nebyly dokonale zasypány a tak byl k rakvím umožněn přístup vzduchu. Tyto pohřby ze 17. a 18. století v suťových vrstvách, provedené jakoby ve spěchu, mohly být podle autora výsledkem neklidné doby (Hrubý 1967, 65).

Obr. 23b. Novověké hroby odkryté v nejvyšších vrstvách hřbitova u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě-Hradišti (foto autorka, 1998).

3.2.2. Orientace hrobů

Pro křesťany charakteristická poloha zemřelého hlavou směrem k Z (tváří k východu, tj. k Jeruzalému) je starým pohřebním zvykem zakotveným ve sbírkách klášterních řádů (Dąbrowska 1997, 8). Hroby kolem středověkých kostelů zpravidla dodržovaly stejnou orientaci jako kostely, tj. západovýchodní s možnými malými odchylkami. Tato orientace pohřbených se sice udržela až do novověku, avšak četné archeologické výzkumy ve střední Evropě dokládají, že nebyla jedinou používanou orientací, neboť ani orientace kostelů v novověku nebyla již striktně západovýchodní oproti dobám předešlým. Přesto se někdy na hřbitovech okolo kostelů stávalo, že hroby nerespektovaly osu sanktuária jen proto, aby byla zachována západovýchodní orientace pohřbených. Tento jev byl pozorován např. na Slovensku v Starom Tekove (Točík 1952, 36). Většinou však západovýchodní orientace nebyla přesně dodržována. Např. v novověké části slovenského hřbitova v Kostolisku u Poltári (okr. Lučenec) měla z 95 hrobů západovýchodní orientaci asi jen třetina, čtvrtina měla odchylku SZ–JV a u zbylých to vlivem porušení nebylo zjistitelné (Hrubec 1971, 72). Hroby ze 16. – 18. století, odkryté na hřbitově u zaniklého kostela sv. Vavřince s kapličkou sv. Jakuba na bratislavském Nám. SNP, vykazovaly převážně orientaci ve směru ZJZ–VSV a JZ–SV (Hoššo, Lesák 1996, 249). V Turčianskom Sv. Martině na Slovensku byly novověké hroby orientovány hlavou k S nebo SV, také na JZ nebo méně na J a Z (Budinský-Krička 1944, 18, 22). Lidské ostatky skeletů z nejmladšího období hřbitova kolem chrámu v Liptovskom Sv. Mikuláši rovněž na Slovensku měly orientaci hlavou na Z, směrem na SZ, na SV, S, V i na J (Budinsky, Krička 1944, 40, 41). Nejednotná orientace se taktéž prokázala na slovenském hřbitově v Krásně. Sice převažovala západovýchodní orientace, ale vyskytly se zde i směry J–S nebo JZ–SV (Polla 1986, 195). Obdobná situace nejednotné orientace hrobů se vyskytla na vrcholně středověkém až novověkém hřbitově kolem kostela sv. Kateřiny v Kremnici na Slovensku (Hoššo 1989, 272); také na hřbitově u kostela sv. Jiří ve Staré Haliči a na novověkém pohřebišti ve Smoleniciach, obojí na Slovensku. Ve Staré Haliči sice převládla orientace Z–V (i s odchylkami), vyskytly se ale i směry S–J, popř. J–S (s odchylkami) a nejméně častá byla orientace V–Z. Autor s jistotou uvádí, že orientace hrobů nebyla podmíněná ani pohlavím ani bohatstvím hrobového

inventáře (Vallašek 1967, 411). Ve Smoleniciach byla nejvíce zastoupena rovněž Z–V orientace, následovala opačná V–Z a ostatní možné odchylky tvořily nepatrná procenta (Dušeková 1980, 434).

Rovněž mezi českými lokalitami se najdou takové, kde všechny hroby dodržují západovýchodní orientaci, jak bylo zjištěno např. u hrobů na pohřebišti při kostele sv. Martina v Radomyšli (Nechvátal 1999, 101–117). Rovněž na pražském hřbitově u kostela sv. Jindřicha, byla při několika výzkumech zjištěna převládající orientace Z–V (Hanáková et al. 1975, 92), popř. JZ–SV (Dobisíková et al. 1997, 175). Na novověké části hřbitova u rotundy sv. Petra a Pavla na Budči měla také většina hrobů orientaci hlavou k západu, přesto se však některé hroby přizpůsobovaly svojí orientací poloze kostela a hřbitovní zdi (Šolle 1990, 192). Postupujeme-li Evropou západním směrem, objevujeme zde taktéž orientační odchylky. Hroby odkryté v kostele sv. Ulricha a Afry v německém Augsburgu vykazovaly kromě západovýchodní orientace také orientaci opačnou (V–Z), a to u šesti hrobů. Hroby blíže interpretovány nebyly, avšak zavržena byla v každém případě odlišnost časová, hroby pocházely ze stejného období (Fingerlin 1977, 487). Zatímco uvnitř kostela Maria Himmelfahrt v rakouském Leechhügelu byla zaznamenána jednotná orientace pohřbených hlavou k západu, vně tohoto kostela se vyskytovaly směry nejen ku V, ale i přímo kolmo ke kostelu (tedy S–J nebo J–S směr) nebo šikmo ve směru oltáře (Lehner 1996, 85). Od 13. až do 19. století se pohřbívalo u kostela sv. Martina ve švýcarské Schwyzu. Hroby se nacházely podél jižní a západní stěny kostela. Největší podíl hrobů zde spadal do období 16./ 17. století a 17./ 18. století. U obou těchto hrobových skupin byla až na několik výjimek orientace celkem jednotná, a to hlavami k Z až SZ. Nejméně lidí bylo pohřbeno v době 18./ 19. století. V této hrobové skupině se ukázalo, že místa na hřbitově byla plně organizována a s velkou pravděpodobností na povrchu označována. Mezera mezi hroby naznačovala, že byla také respektována cesta vytvořená skrze hřbitov (Descoedres et al. 1995, 51–55).

3.2.2.1. Orientace hrobů na Moravě a ve Slezsku

V kostele sv. Michala v Uherském Hradišti–Starém Městě mělo dvacet osm z třiceti novověkých hrobů západovýchodní orientaci (Hrubý 1967, 60–63). V kostele sv. Filipa a Jakuba v Litovli byly odkryty hroby s orientací Z–V, datované do 14. až 17. století,

zatímco hroby orientované ve směru S–J autoři označili za mladší a datovali je až do 18. století (Kauerová et al. 1999, 88–89; Faltýnek 2000). Na druhé straně existují hřbitovy, kde najdeme všechny možné zeměpisné orientace. Jedinci pohřbení uvnitř i vně kostela sv. Václava v Ostravě byli orientováni sice převážně hlavou k západu, vyskytly se však i tři hroby v blízkosti hlavního oltáře orientované opačně hlavou k východu. Mohlo se zde jednat o hroby kněží, jež byli po tridentském koncilu často pohřbíváni v opačné poloze než ostatní věřící (viz kapitola 5.2.1.5.). Další hroby poblíž oltáře byly orientovány ve směru S–J, stejně tak další dva hroby na severní straně kostelní lodi (Šikulová 1968, 102). Na hřbitově u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě–Hradišti bylo zjištěno přes 100 hrobů ze 17. až 18. století. Přes 60 jich bylo orientováno ve směru ZSZ–VJV, zbytek hrobů měl dalších deset možných orientačních odchylek (Dostál 1968, 48).

3.2.3 Poloha mrtvého v hrobě

Křesťanství ovlivnilo nejen místo pohřbů mrtvých a jejich zeměpisnou orientaci, ale také jejich polohu v hrobě. V oblasti střední Evropy se prosadila trvalé poloha mrtvého na zádech a v natažené pozici již od středověku a tato přetrvala přes období renesance a baroka až do dnešní doby. Křesťané přisoudili poloze v leže na zádech ochrannou moc před útoky ďábla. Tato poloha těla měla také vazbu s polohou paží a rukou. Ty měly být spjaté nebo zkřížené, aby ochranná moc nebyla zničena (srov. Ariès I. 2000, 301; Dąbrowska 1997, 8).

Archeologické výzkumy novověkých pohřebišť jasně dokládají upřednostňování polohy na zádech. Jiné polohy jsou spíše výjimkou a mohou mít různé důvody. Ve Smoleniciach na Slovensku, kde se nacházely jak novověké tak pozdně-středověké hroby, se mezi 108 hroby s rovnou polohou na zádech našly tři v poloze na levém boku s lehce skrčenými dolními končetinami (Dušeková 1980, 434). V nerituální poloze se nacházel jedinec pohřbený za hřbitovní zdi na Budči, jiný jedinec byl obličejem dolů. Na dvou kostřích byly zjištěny poranění lebky (Šolle 1990, 196), mohlo se tedy jednat o lidi vyvržené ze společnosti či zemřelé násilnou smrtí.

Sociálně a jinak významným jedincům (panovníci, šlechta, osoby duchovní apod.) se hlava často podkládala polštářkem, jehož zbytky jsou často nacházeny především v hrobkách a kryptách (Bučovice, Staré

Brno, Praha–královská hrobka atd.). Hrabata ze Sulzu pohřbení v kryptě v německém Tiengen am Hochrheim byla vybavena nejen polštářky pod hlavu, ale i jejich nohy byly vyvýšeny na podnožce. Jednak šlo o okázalost, ale zřejmě to souviselo i s vystavením mrtvého těla v otevřené rakvi (Fingerlin 1992, 177).

3.2.3.1. Poloha dolních končetin

Na většině novověkých hřbitovů ve střední Evropě, jež jsem měla možnost prostudovat na základě informací v archeologických publikacích, se jednoznačně prokázala běžnou natažená poloha dolních končetin. Pokud se někde vyskytly dolní končetiny pokrčené, jednalo se o situaci výjimečnou, která vznikla buď náhodně anebo z praktických účelů. Na hřbitově ve slovenských Smoleniciach se vyskytly asi tři hroby (ze 108 hrobů), kde měli pohřbení končetiny skrčené; může se však jednat o hroby pozdně-středověké, jež se zde též vyskytovaly. Navíc byly v těchto případech hrobové jámy menších rozměrů než délky samotných koster, tudíž se mohlo jednat pouze o konání čistě za účelem vměstnat jedince do příliš malých jam (Dušeková 1980, 434). Podobná situace se vyskytla v rakouském Hainburgu an der Donau, kde byla ve sklepě rodinného domu objevena část starého hřbitova. Mezi novověkými hroby se našel jeden, jehož jáma byla tak úzká a krátká, že mrtvý v ní ležící musel mít extrémně skloněnou hlavu a silně skrčené dolní končetiny. Jiná hrobová jáma byla zase nápadně úzká a nepravidelná, že dolní končetiny působily lehce ohnutým dojmem (Reichel 1996, 19).

3.2.3.2. Poloha horních končetin

I když byla křesťanstvím upřednostňována zkřížená poloha rukou a také některé ikonografické prameny (např. v Polsku; Dąbrowska 1997, 8) představují zemřelé s pažemi překříženými, nacházíme na novověkých hřbitovech také zemřelé s pažemi srovnávanými podél těla nebo jen pokrčenými a nedotýkajícími se. Překřížené ruce se vyžadovaly zřejmě především u osob duchovních a ostatním křesťanům se tato poloha pouze doporučovala. Základní polohy paží a rukou sledujte na obr. 173.

Na pohřebišti na Oškobrhu u Poděbrad převažovala u hrobů z konce 16. – 17. století poloha paží podél těla. Ze 16 hrobů mělo 9 jedinců paže podél těla, eventuálně na bocích. Dva jedinci je měli na pravé straně pánve (tzn. pravá paže natažená, levá pokrčená) a pouze jeden jedinec měl pravou paži na břiše

a levou na levé kyčli (Hrdlička, Richter 1974, 149). Na hřbitově u kostela sv. Jindřicha v Praze byly během mnohaletých výzkumů zaznamenány polohy rukou směřujících buď do pánve nebo složené na břiše, popř. každá z paží jinak (Hanáková et al. 1975, 94–98; Dobišková et al. 1997, 175). Na novověkém hřbitově u rotundy sv. Petra a Pavla na Budči převažovala z celkem 83 hrobů poloha paží směřujících do pánve (51), pak paže podél těla (38), paže v tupém úhlu v pánvi překřížené (22) a 8 jedinců mělo paže zkřížené v ostrém úhlu na hrudi (Šolle 1990, 196). Ruce složené na břiše nebo překřížené na hrudi měli pohřbení v hrobech ze 16. až 18. století, odkrytých na hřbitově v místě zaniklého kostela sv. Vavřince na Nám. SNP v Bratislavě (Hoško, Lesák 1996, 249), ale také jedinci nelezení na městském hřbitově u kostela sv. Mikuláše v Českých Budějovicích, kde byli do 2. poloviny 18. století údajně pohřbíváni zámožní měšťané (Blažková-Dubská 2005, 203–204). Poloha rukou v pánvi převládla na pohřebišti v Radomyšli, následována polohou, kdy jedna paže leží podél těla a druhá směřuje do pánve (Nechvátal 1999, 101–117). Pro novověké pohřby na pohřebišti v Turčianskom Sv. Martině na Slovensku byla charakteristická poloha rukou v pánvi (Budinský-Krička 1944, 3–5). Největší procento uložení rukou v pánvi (dvě třetiny) bylo zjištěno taktéž na hřbitově okolo kostela sv. Kateřiny v Kremnici na Slovensku. V jedné ze sond mělo 29% pohřbených paže u těla, avšak s roztaženými lokty (Hoško 1989, 272). Na slovenském hřbitově ve Staré Haliči převládlo uložení rukou v pánvi, méně často byly paže podél těla, autor nezjistil žádnou závislost ani na pohlaví jedinců ani na hrobové výbavě (Vallašek 1967, 411–416). Poloha rukou v pánvi (sepnuté nebo překřížené) byla nejčastěji zaznamenána také na hřbitově ve Smoleniciach na Slovensku, následována pozicí podél těla. Za zvláštní polohu zde byly označeny paže překřížené na hrudi, někdy sahající až na klíční kosti (Dušeková 1980, 434). Tato poloha však byla zaznamenána i na jiných lokalitách, např. na Moravě. Ve Smoleniciach nebyla zjištěna žádná závislost mezi orientací hrobů a polohou paží. Paže překřížené na hrudníku s rukama složenými jakoby v modlitbě nebo jen položenými v blízkosti klíčních kostí se vyskytly také na hřbitově u domu sv. Štěpána v německém Pasově. Byly zde však zastoupeny rovněž polohy paží překřížených přes pánev a řidčeji natažených podél těla (Mittermeier 1993, 30). Situace, kdy jedna z rukou je natažena podél těla a druhá je pokrčena křížem přes tělo se ob-

jevila také na více lokalitách. Rozdílná poloha paží se v naprosto identické pozici objevila u dvou ženských hrobů farního kostela v Markgrafneusiedlu v Rakousku. Levá paže ležela ohnuta v pravém úhlu na břiše, přičemž její ruka spočívala v nadloktí pravé paže. Pravé předloktí v tupém úhlu směřovalo do oblasti pánve. Není vyloučeno, že této polohy bylo u obou hrobů dosaženo záměrně. Oba pohřby obsahovaly ženy, jejichž stáří bylo identicky stanoveno na 31 – 50 let. V obou případech byl použit stejný typ skříňové rakve, také měly ženy podobný typ obuvi, který pocházel patrně od jednoho výrobce. Oba hroby byly datovány do 1. poloviny 17. století (Macek 1993, 382–383). Zajímavé bylo zjištění maďarských archeologů, že na hřbitově v Györu z 93 odkrytých hrobů mělo 59 pohřbených paže v loktech ohnuté a předloktí složené paralelně na břiše. Zřejmě tato poloha není pro novověké pohřby v Maďarsku obvyklá, neboť autor poznamenává, že tento způsob je charakteristický pro slovanské pohřby. Za vlády Ferdinanda I. byl místní hrad držen v obsazení významnou jihoslovanskou husarskou jednotkou a někteří z těchto vojáků snad byli pohřbeni roku 1598 při vysvobození města na tzv. Ráczkém hřbitově (Mithay 1985, 198).

V Ducovém na Slovensku bylo možno provést srovnání na základě souborů pohřbů z různých časových etap. Jak ve středověké fázi pochovávaní tak novověké se paže pohřbených vyskytovaly nejčastěji podél těla, popř. ohnuté v tupém úhlu. Pak se hojně vyskytovala situace, kdy jedna z rukou ležela podél těla, zatímco ta druhá byla ohnutá do různých poloh (pánev, břicho, hrudník). V novověké fázi pohřbů byla poloha paží podél těla stejně tak častá jako poloha v pánvi. Pozice zkřížených paží na hrudi není vůbec zmiňována (Ruttikay 1989, 359). Rozdíly v poloze paží byly zjištěny u hrobů nacházejících se v odlišných hloubkách v bývalém minoritském kostele v hornorakouském Welsu. Zatímco hlouběji uložené pohřby, tedy starší, měly paže vždy natažené podél těla, mělčí mladší pohřby měly paže složeny v oblasti pánve nebo břicha (Miglbauer 1991, 97). Jedinci pohřbení v 17. až 18. století v kostele sv. Martina v Thalgau v Rakousku měli paže složeny nebo překříženy v oblasti břicha až hrudi, oproti hrobům starším, kde paže ležely podél těla nebo lehce v pánvi (Melzer 1984, 51). V kostele sv. Ulricha a Afry v německém Augsburgu měli pohřbení ruce vždy položeny na sobě, a to buď tak, že předloktí byla kolmo ohnuta (tedy spočívala v oblasti břicha) anebo směřovala do pánve (Fingerlin 1977,

487). Složitější byla situace uvnitř a vně kostela Maria Himmelfahrt v Leechhügelu v Rakousku. Poloha paží rovně natažených podél těla byla zaznamenána jen uvnitř kostela, což si autor vysvětluje nereprezentativním výřezem hřbitova vně kostela. Paže překřížené v tupém úhlu přes břicho (směrem dolů) a v ostrém úhlu přes hrudník (směrem nahoru) byly shledány pouze u hrobů orientovaných hlavou k západu a bylo jim zde přiřazeno větší stáří (16./ 17. století). Oproti tomu skelety orientované v severojižním směru a v jednom případě ve směru JV–SZ měly paže složeny na sobě v pravém úhlu (v oblasti břicha) nebo byla každá z paží ohnuta v opačném úhlu (pravá ruka směr hrudník, levá směr břicho nebo pánev a opačně). Tyto hroby měly pocházet z horizontu pozdějšího (1. polovina 17. století). Posledně uvedený způsob uložení paží nebyl zaznamenán uvnitř kostela, kde však nebyly odkryty mladší hroby. Obecně platí, že uvnitř kostela se začalo pohřbívat dříve než na starší části hřbitova. Zjištěno bylo, že hroby s pažemi podél těla (uvnitř kostela) byly starší než hroby s pažemi zkříženými přes hrudník (Lehner 1996, 85–86). Na hřbitově u kostela sv. Martina ve švýcarském Schwyzu byla poloha paží podél těla zaznamenána především u časné-středověkých hrobů. Ve vrcholném středověku se často jedna nebo obě paže přesunuly na břicho anebo do pánve. V pozdním středověku a novověku se objevují předloktí překřížená na hrudníku a ruce bývají sepjaté. Různé pozice a varianty se však prolínaly a spolu-existovaly v průběhu různých časových etap (Descœudres et al. 1995, 70).

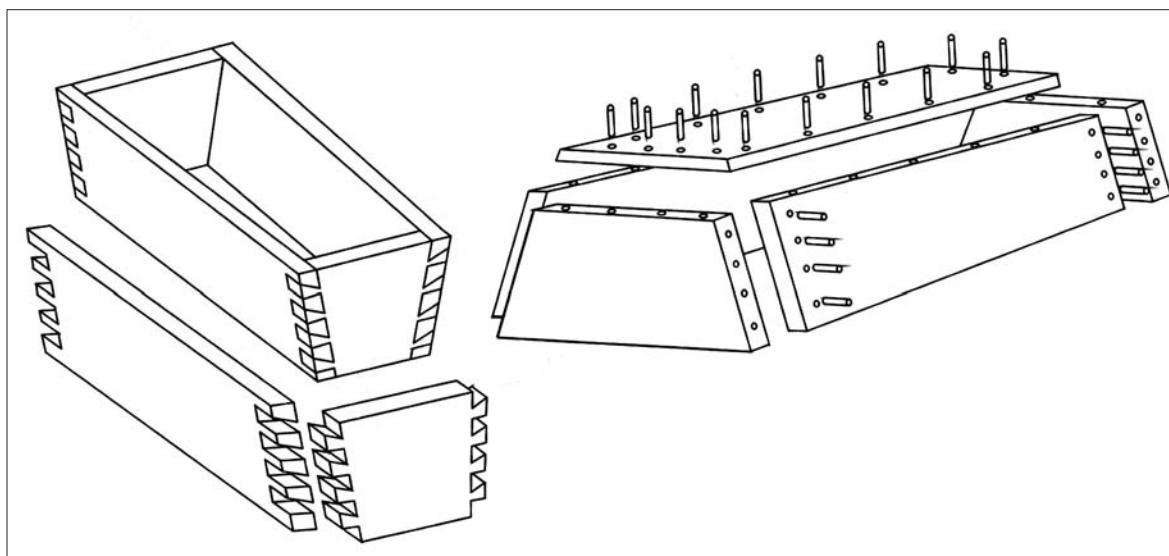
3.2.3.3. Pozice paží a rukou v moravských hrobech

S rukama podél těla, v pánvi i na hrudi byli pohřbeni jedinci uvnitř i vně kostela sv. Václava v Ostravě (Šikulová 1968, 102). V kostele Nanebevzetí Panny Marie v Branticích byl objeven dvojhrob, spadající do druhé poloviny 18. století. První nebožtík měl paže uloženy podél těla. Druhý mrtvý, pohřbený s určitým časovým odstupem, měl horní končetiny složeny na prsou. U ostatních hrobů bohužel nešlo polohy paží pro špatné zachování skeletů blíže určit (Prix, Zezula 2000, 290). Rozdílná pozice obou paží byla zaznamenána v kostele sv. Petra a Pavla v Brně. Alespoň dva pohřbení jedinci měli paže složeny vysoko na hrudi tak, že se ruce nacházely až v blízkosti klíčních kostí. Zajímavé je, že oba tyto hroby se vyznačovaly opačnou, tedy V–Z orientací (Rubinková 1999, 234, 237). Autor výzkumu hřbitova u kostela sv. Hyppolita ve

Znojmě–Hradišti uvádí u novověkých hrobů celkem jedenáct možných poloh horních končetin. Zredukováním tří podobných poloh to vypadalo následovně: Paže rovně podél těla (13x), levá ruka v pánvi a pravá podél těla (2x), obě paže v pánvi (1x), obě paže složeny nebo překříženy na břichu (34x), pravá paže na břichu, levá na hrudníku (4x), levá na břichu, pravá na hrudníku (2x), pravá podél těla, levá přes hrudník (1x), obě paže na hrudníku (3x). Projevila se zde tedy celkově větší variabilita v uložení paží než u hrobů starších (Dostál 1968, 49).

3.2.4. Rakve

Používání rakve je záležitostí, na níž nelze najít jednoznačnou odpověď. Situace je totiž komplikována stavem zachování. Ne všude složení půdy umožnilo podmínky pro dobré zachování dřeva z rakví. Mnohde setlelo tak dobře, že jen těžko lze najít jakékoliv stopy. Jistým vodítkem ukazujícím na pohřeb v rakvi mohou být sice zachované hřebíky, avšak jejich poloha bývá zpravidla nejednoznačná a často sekundární. Obzvláště je pak situace, kde se na větším pohřebišti našly stopy po rakvích jen v minimu hrobů (např. v Radomyšli; Nechvátal 1999). Pak je těžké vyvodit, zda jedinci pohřbení v rakvi byli nějakým způsobem výjimeční či bylo v rakvích pohřbeno více jedinců, jejichž rakve se nezachovaly. Přítomnost dřeva také nemusí vždy znamenat pohřeb v rakvi, nýbrž se může jednat pouze o pohřeb na umrlčím prkně. Takové pohřby byly zaznamenány na hřbitově u kostela sv. Martina ve švýcarském Schwyzu, a to ve všech hrobových skupinách (od 16. do 19. století). Tento typ pohřbu však byl zastoupen ve všech fázích pohřbívání s nejmenší četností a byl charakterizován jako způsob pohřbu jedinců s nejnižším sociálním statutem. Větší zastoupení měly pohřby učiněné do země bez rakve a nejvíce bylo zaznamenáno pohřbů v rakvích. Tento způsob pohřbu (v rakvi) narůstal již od 17. století a v 18./ 19. století tvořil 60–70 % všech pohřbů (Descœudres et al. 1995, 51–55, 60, 72). Na otevřených hřbitovech lze u velkého množství novověkých hrobů zachytit pozůstatky po dřevěných rakvích. Z různých archeologických výzkumů ve střední Evropě se dá vyvodit, že pohřeb v rakvi převažoval nad všemi ostatními způsoby. Kde nebyla přítomna rakev, našly se v některých případech zbytky rubáše nebo nějakého pytle. Nepodařilo se ale prokázat, že by tento způsob uložení těla byl obvyklý u každého

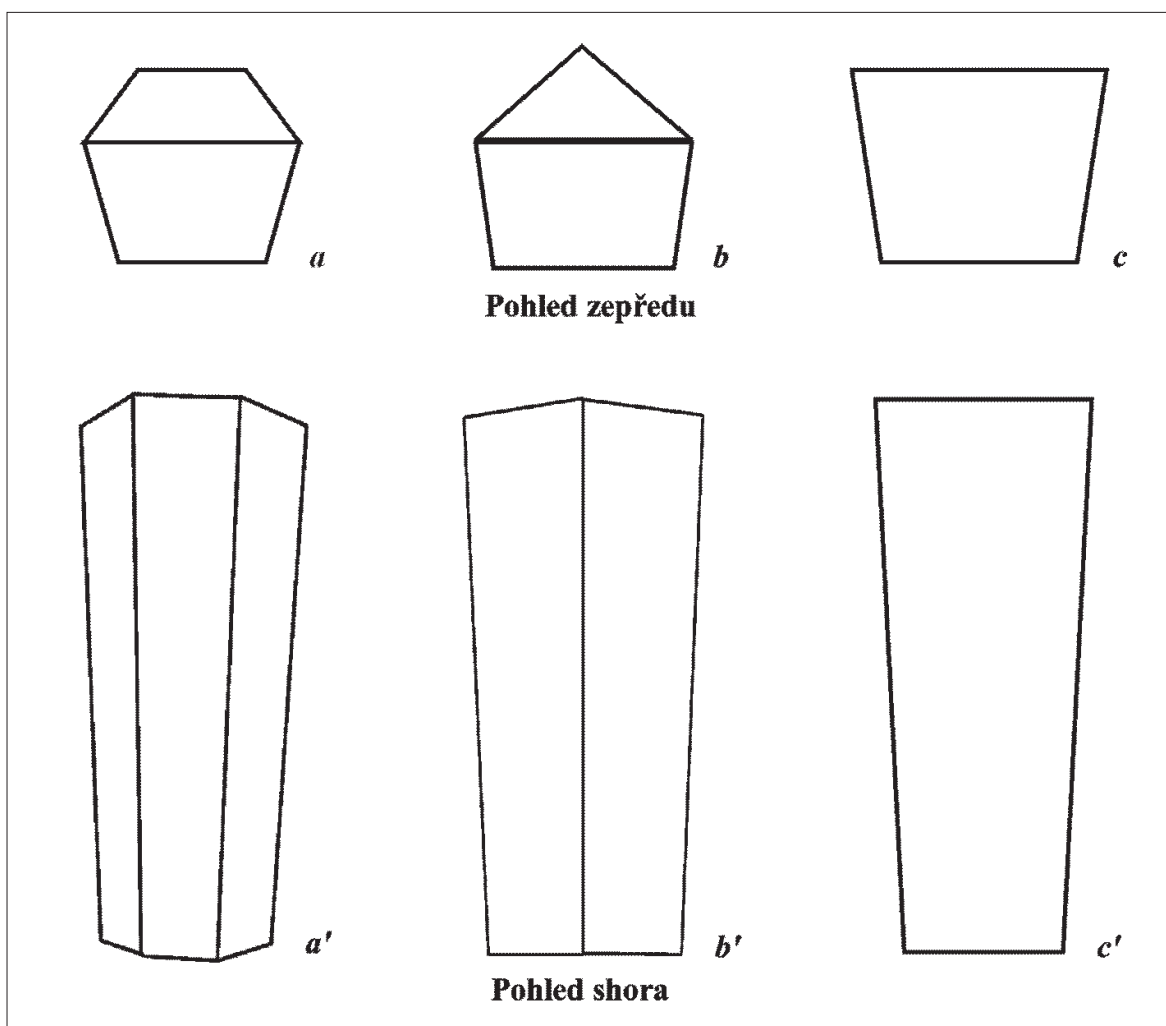

Obr. 24. Konstrukce rakve pocházející z toruňského kostela Nanebevzetí Panny Marie; Muzeum Okręgowe, Toruń (Trzybuszewski 2005, il.1).

pohřbu bez rakve, neboť ne všude se našly textilní zbytky. Otázkou je, zda nevhodné složení půdy nemohlo způsobit dokonalý rozpad tkaniny. Obecně lze charakterizovat pohřeb bez rakve v době novověku jako projev nižšího sociálního postavení nebo chudoby, totéž platí pro vícenásobné pohřby (viz kapitola 3.3.). Na novověkém hřbitově u kostela sv. Jindřicha v Praze byly zjištěny jak pohřby v rakvích, tak bez. Kde nebyly stopy po rakvi, byly zjištěny stopy rubáše. Rakve na tomto hřbitově si byly podobné, směrem k nohám zúžené (tedy protáhlý lichoběžník). K jejich výrobě byly použité různé druhy dřev (Hanáková et al. 1975, 92). Doklad pohřbívání v rakvích byl na této lokalitě prokázán i v pozdějších výzkumech, a to díky nalezeným hřebíkům s pozůstatky dřev a díky fragmentům ozdobného kování rakví (Omelka, Starec 2002, 144, 145).

Mnohem více se o rakvích můžeme dozvědět z pohřbů v kryptách, kde za dobrých podmínek mohou zůstat v celkem zachovalém stavu. V písecké kryptě kostela Povýšení sv. Kříže zůstaly v dobrém stavu zachovalé tři rakve. Jejich rozměry činily: 194 × 32 × 20 cm, 176 × 33,5 × 20 cm a 192 × 37 × 25 cm (pravděpodobně výroba na zakázku). Prkna byla spojována dřevěnými čepů, jen víka byla přibíjena pomocí hřebíků (Adámek, Fröhlich 1996, 169). Z toruňského kostela Nanebevzetí Panny Marie se zachovaly rakve, na nichž mohla být technika spojů dobře prozkoumána (obr. 24). Tělo rakve zde zachované sestávalo z desek spojených za pomoci čepů, zatímco desky

víka držely pohromadě za pomoci malých kolíčků (Trzybuszewski 2005, 64–65). V hrobce hrabat ze Sulzu v německém Tiengen am Hochrhein převažovaly rakve pro baroko charakteristického a nejrozšířenějšího typu lomené konstrukce s průřezem dvojitého lichoběžníku (obr. 25a), složené z celkem deseti desek. Spodní desky lomených rakví byly o něco silnější (2,5 cm) než desky boční (2,0 až 2,2 cm). Jednotlivé části byly vždy spojeny za pomoci železných hřebíků. Stejného tvaru byly i rakve dětské až na dvě výjimky, kdy lomenice (štíť) byl tvořen dvěma navzájem sbitými prkny (střechová konstrukce; obr. 25b), a to z důvodu zachování lepší stability pro příliš malé rozměry rakví (67 a 68 cm). Další rakev v hrobce byla nezdobená olovená. Jednalo se o starší skříňový (truhlový) typ ze 16. století s rovným víkem (obr. 25c). Všechny její boční stěny měly železné nosné kruhy. Byla víceméně jen obalem pro dřevěnou rakev stejného tvaru. Čelní deska byla o něco širší než ta na nožní straně, tudíž vznikl tvar protáhlého jednoduchého lichoběžníku (obr. 25c'). Ze spodní strany mělo víko vyhloubenou drážku (šířka 3 cm, hloubka 0,7 cm), do níž přesně zapadala drážka na víku rakve dřevěné. Boční stěny držely pohromadě s čelní a nožní deskou za pomoci čepů, železné hřebíky byly použity jen k uzavření rakve víkem. Tyto skříňové rakve se nachází také v základní hrobce kapucínského kláštera ve Vídni. Jsou v nich pohřbeni císařovna Anna a císař Matyáš (1633). Jedná se o starší typ rakve (truhlu), který navazuje na kamenné sarkofágy, udržely se až do 1. poloviny

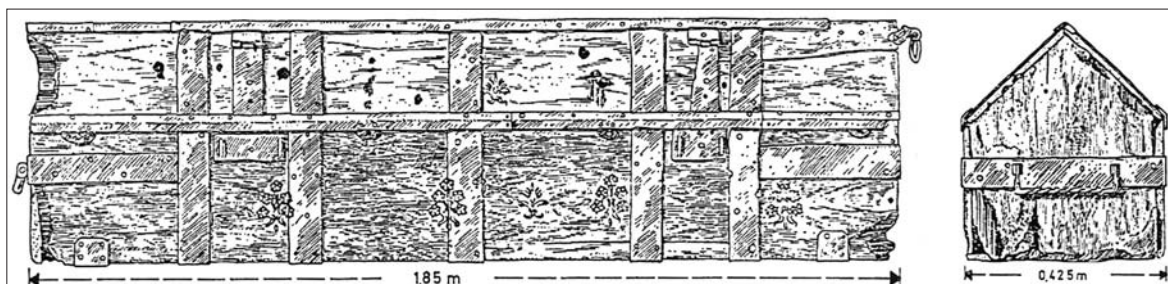

Obr. 25. Ukázka různých tvarů rakví používaných v novověku (kresba autorka).

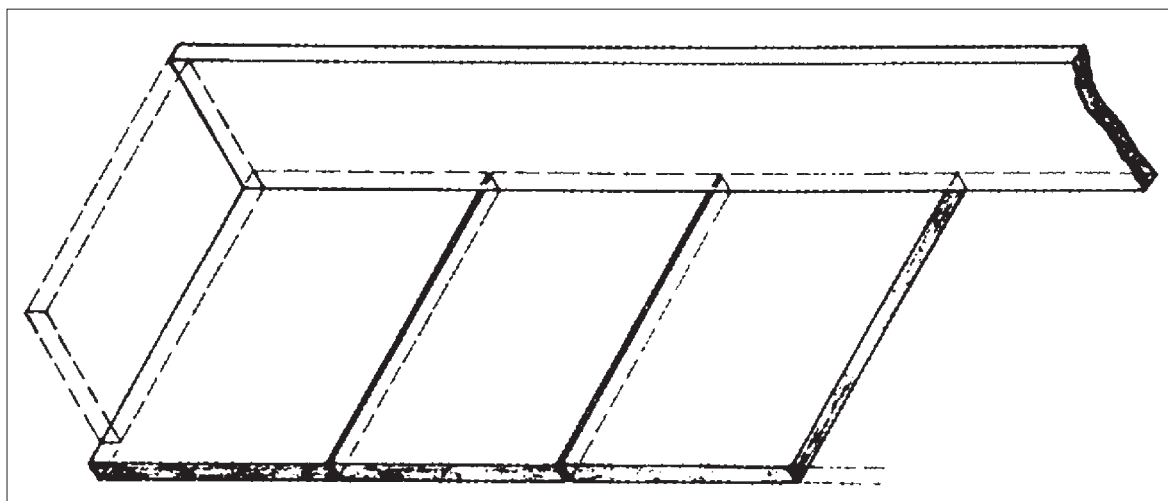
17. století, kdy se z nich vyvinul typ rakví lomených. V Rakousku se tento typ truhly udržel až do 2. poloviny 17. století a používal se hlavně pro transport těl, pro něž byl vhodnější než rakve lomené (Fingerlin 1992, 176).

V Tiengenu se nacházely tři rakve skříňového typu z let 1572 – 1648. Vyrobeny byly z topolového dřeva o síle 2,8 cm; desky byly navzájem spojeny hřebíky. Další typ rakve, rovněž do tiengenské krypty přenesené, měl spodní část stejného průřezu jako typ skříňový, avšak víko bylo tvořeno dvěma prkny střechovitě proti sobě postavenými (obr. 25b). Jednalo se o pohřeb z roku 1623. Takový střechovitý štít se vyskytl již u relikviářových skříňek z 11. století a byl používán až do 16. století. Do takové dřevěné schránky okované železnými pásy (obr. 26) byl roku 1506 uložen např. sv. Wendelin (Fingerlin 1992, 177).

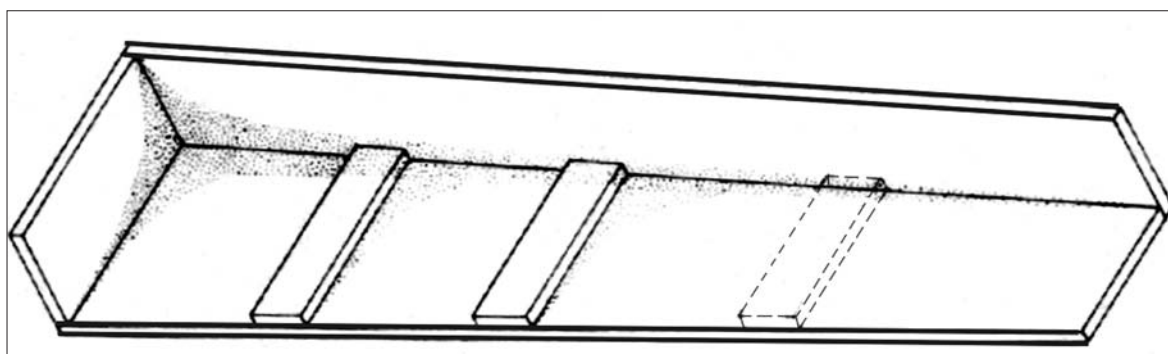
Truhlový či skříňový typ rakví s kvadratickým nebo lichoběžníkovitým průřezem byl přítomen ve farním kostele Panny Marie Nanebevzaté v rakouském Markgrafneusiedlu. Do skříňové rakve byly provedeny tři pohřby (2 ženy a jeden muž, všichni středního věku). Podle pozůstatků bot a medailonů pocházely asi z 1. poloviny 17. století. V rakvi v průřezu tvaru lichoběžníku, avšak s kolmou hlavovou a nožní deskou (vanový typ), byl pohřben v jednom případě mladý muž a v druhém případě kněz. Podle nálezů zbytků oděvů, devocionálií a bot v hrobě mohli oba pocházet až z 1. a 2. poloviny 18. století (Macek 1993, 382–386). Rakve s kolmou jednodílnou čelní a nožní deskou se vyskytovaly jak u dřevěných tak u kovových rakví. Takové byly nalezeny a přezkoumány v několika německých kostelech, pocházejících z let 1592 až 1665 (Drescher 1985, 89). Koncové desky mohly být stále

Obr. 26. Dřevěná rakev sv. Wendelina, 1506 (Fingerlin 1992, Abb. 235).

Obr. 27a. Dřevěná rakev, jejíž dno je tvořeno několika krátkými deskami, příčně seskládanými; švýcarský Schwyz (Descoedres et al. 1995, Abb. 45).

Obr. 27b. Dřevěná rakev se zpevněným dnem pomocí příčně kladených prkének; švýcarský Schwyz (Descoedres et al. 1995, Abb. 46).

kolmé i v případě, že již byly dvoudílné. Takové rakve objevené v některých německých kostelech pocházely z let 1620 až 1703 (Drescher 1985, 89). Novověké rakve z německého Breunsdorfu měly většinou ploché víko, méně často lomené. V jednom případě byla rakev olemována dvěma půlkruhovitými kovanými pásy (Kenzler 2002, 158).

Na hřbitově ve švýcarském Schwyzu se vyskytly u některých rakví určité zvláštnosti. Byl to případ,

kdy dno rakve nebylo tvořeno jednou deskou, nýbrž několika krátkými příčně seskládanými deskami (obr. 27a). U jiné rakve sice dno tvořila celistvá deska, byla však zpevněna pomocí příčně kladených prkének (obr. 27b). Tyto rakve spolu s další, která měla víko lomeného tvaru, náležely do horizontu nejmladších hrobů, tj. 18./ 19. století. Dalším neobvyklým jevem bylo pět vyvrtaných otvůrků (průměr 20mm) na bočních prknech jedné z rakví. Tyto otvory byly nad

úrovni dna a nesouvisely s výstuhami rakve. Předpokládá se, že sloužily k odtoku tekutin z mrtvého tlejícího těla. U rakví z hrobové skupiny pocházející ze 16./ 17. století bylo zjištěno, že se pravděpodobně jednalo o předem vyrobená prkna či celé rakve, neboť měly všechny stejný charakter, byly také často větší než jedinec v nich uložený. Vyrobit je možná stejný truhlář, a to snad v době nějaké epidemie, kdy byla poptávka po rakvích zvýšena. Na švýcarském hřbitově se prokázalo, že se ve stejné době používaly rakve skříňového typu s půdorysem jak pravoúhlého obdélníku tak protáhlého lichoběžníku (Descocudres et al. 1995, 68–69).

Do některých vík dřevěných rakví bývala vsazována skleněná prohlídací okénka, a to v oblasti hlavy. V Německu byly například na rakvích v zámecké hrobce v Broich nebo na rakvi Detleva von Ahlefeldt z Lindau, pohřbeného roku 1644 v pohřební kapli v Gettorfer. Prohlídací skleněná okénka však mohly mít také rakve kovové. Měl ji na rakvi např. vojevůdce Johann Tserclaese, hrabě z Tilly, zemřelý roku 1632 a pohřbený v rodinné hrobce uvnitř kaple sv. Petra v německém Altöttingu (Fingerlin 1992, 216). Stejně tak z Polska jsou doloženy otvory v rakvích, i v cínových sarkofázích ze 16. a 17. století (Chrościcki 1996, 29). Rakve se běžně vysypávaly hoblinami nebo se mrtví kladli na slámu nebo také větvičky z jehličnatých stromů (Kenzler 2002, 159). U významnějších osob však bývaly rakve vystýlány látkou, a to většinou již mladší pohřby. Jehly a špendlíky zdá se sloužily i k upevnění sukna či látky, která mohla být výstelkou rakve anebo do ní mohl být mrtvý zabalen. Svědčí pro to nálezy špendlíků a jehel v oblasti nejen hlavy, ale také hrudníku, břicha a končetin (Wittkopp 1997, 814). Rakve, jejichž stěny i víko byly obloženy látkou se dochovaly v německém Breunsdorfu. Látky byly připevněny za pomoci špendlíků a drátků a ozdobeny květy z drátků, podobně jako u pohřebních korunek (Kenzler 2002, 158, 159), viz dále.

3.2.4.1. Hřebíky

Používání hřebíků ke konstrukci rakví je doloženo již na velkomoravských pohřebištích z 10. století (např. Hrubý 1955, 65–68); od 13. století bylo, ačkoli ne všude, užití hřebíků obvyklé (Niederle 1911, 353). Také v novověku se běžně rakve konstruovaly za pomoci hřebíků, které jsou nalézány jednak volně v hrobech otevřených hřbitovů a jednak stále ještě ve dřevě rakví kostelních pohřbů. Nálezy ručně kovaných železných

Obr. 28. Rakvové hřebíky z novověkých hrobů; Smolenice na Slovensku (Dušeková 1980, 436).

hřebíků z rakví pochází z několika hrobů odkrytých v areálu kostela sv. Jiří ve Staré Haliči na Slovensku. Byly dlouhé kolem 7 cm a měly houbovité hlavičky (Vallašek 1967, 416). Hřebíky (obr. 28) jako doklad používání rakví se nacházely také na novověkém pohřebišti ve slovenských Smoleniciach. Byly vždy čtyřhranného průřezu s hlavičkami okrouhlými nebo obdélníkovými, některé hřebíky měly místo hlavičky jen nálevkovité rozšíření. Počet hřebíků v jednotlivých hrobech byl nejednotný, od 1 do 30 kusů (Dušeková 1980, 437). Hřebíky pocházející z kostelních krypt mívají stejně jako rakve lepší stupeň zachovalosti. V kryptě kostela Povýšení sv. Kříže v Písku bylo nalezeno celkem 22 hřebíků, jež sloužily jednak k přibití vík rakví a jednak k přichycení identifikačních destiček. Jejich těla měla obdélný profil a hlavičky byly rozklepané do tvaru písmene T. Tři kompletně zachovalé hřebíky dosáhly délky 80, 100 a 115 mm (Adámek, Fröhlich 1996, 169).

3.2.4.2. Materiál rakví

Rakve se vyráběly ze dřeva stromů jehličnatých i listnatých, jak to dokládají například pozůstatky rakví v hrobech hřbitova ve Smoleniciach (Dušeková 1980, 433–434). Rakve z pražského hřbitova u kostela sv. Jindřicha byly vyrobeny ze dřeva bílého, červeného i hnědého (Hanáková et al. 1975, 94–98), zkrátka zřejmě z takového, které bylo zrovna k dispozici. Z jehličnatých stromů byla často k výrobě rakví používána jedle bělokorá. Z tohoto dřeva bylo např. v kryptě hrabat ze Sulzu v německém Tiengenu am Hochrhein vyrobeno celkem 13 rakví, 3x byl použit topol a jednou smrk (Fingerlin 1992, 178). Rakve z německého

Obr. 29. Barokně zdobený sarkofág Rudolfa II. (Bravermanová 2005a, 64).

Breunsdorfu byly vyrobeny především ze dřeva jehličnatého (smrk, borovice, jedle, modřín), výjimečně ze stromů listnatých, a to z dubu (Kenzler 2002, 158).

Sociálně výše postavení a jinak významní jedinci bývali v dřevěných rakvích ukládáni ještě do rakví kovových – zinkových, cínových, olověných nebo z měděného plechu. Šlo v první řadě o zdůraznění privilegovaného postavení, ale věřilo se také, že v olověných rakvích se tělo nerozloží (Ariès II. 2000, 83). Kovové rakve najdeme v kryptách po celé střední Evropě. Cínové rakve příslušely např. členům rodu Šporků, kteří byli pohřbíváni do rodinné krypty v kostele Nejsvětější Trojice v Kuksu (Stará 2002, 141). V cínových rakvích byli uloženi všichni Habsburkové od 16. století, pohřbeni v kryptě ve svatovítské katedrále v Praze. Cínové rakve Ferdinanda I. a Maxmiliána II. byly ještě vloženy do dřevěných okovaných truhel. Rudolf II. byl nejprve uložen do dřevěné rakve s víkem obsahujícím prosklené okénko a ta byla následně vložena do renesančního cínového sarkofágu, obr. 29 (Tomková 2005, 192).

3.2.4.3. Rakve na Moravě a ve Slezsku

Otevřený hřbitov na Moravě s pohřby v rakvích byl odkryt např. u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě–Hradišti. Stopy po rakvích zde byly zjištěny asi u poloviny ze všech novověkých hrobů (šlo o hroby nepoškozené), a to buď v podobě kusů dřev nebo hřebíků (Dostál 1968, 48). Častěji se zachovaly rakve v kostelních kryptách či hrobkách. Prostředím dobře zakonzervované barokní rakve, zachovalé v kryptě kapucínského kostela Nalezení sv. Kříže v Brně, mají tvar protáhlého rovnoramenného lichoběžníku s dolní základnou od 48 do 56 cm, horní od 58 do 77 cm. Délky rakví dosahovaly 180 – 198 cm a hloubky činily 30 – 48 cm. Většina rakví byla vystlána dřevěnými hoblinami (Rubinková 1997, 28). V jedné z krypt kostela sv. Františka Xaverského v Uherském Hradišti se zachovala víka z několika dřevěných rakví, jejichž tělo sestávalo z pěti desek navzájem spojených šindelovou technikou. Čela truhel měla lichoběžníkový tvar, povrch vykazoval modrozelenou barvu, v níž

Obr. 30a-b. Rakve některých členů rodu Liechtensteinů umístěné v kryptě ve Vranově u Brna (foto autorka).

se rýsovaly světlejší čtyřlístky, které sestávaly ze čtyř kruhů o průměru 20 cm. Ve dvou hrobkách byly nalezeny identifikační štítky z rakví (Pavelčík 2000a, 162, 163). Tvarově mladší – lomené – typy rakví byly také nalezeny uvnitř kanovnické krypty z roku 1748, otevřené v chrámu sv. Petra a Pavla v Brně roku 1992. Konstrukčně se zde uplatnily jednak rakve s jednodílnými nožními či čelními deskami a jednak rakve, jejichž koncové desky byly již dvojdílné, tvaru lichoběžníků; zdobily je malby zkřížených hnátů a kovová nosná držadla kulatých i oválných tvarů (viz Unger 2000a, obr. 8).

V Liechtensteinské kryptě ve Vranově u Brna se

nacházely jak starší skříňové tak mladší lomené typy rakví (obr. 30a-b). Dobře byla zachována dřevěná rakve dvojčat Františka Dominika a Karla Josefa z roku 1652 a další čtyři rané barokní cínové rakve z doby kolem roku 1654–1655. V bohatě zdobené barokní měděné rakvi byl roku 1712 pohřben Jan Adam Ondřej (Král 1969a, 128). Také příslušníci kounického rodu byli pohřbeni v barokních rakvích lomeného typu. Ve slavkovské hrobce se zachovaly dvě rakve dřevěné a pět kovových. Z posledních let 18. století pochází dvojité dřevěné rakve se železným kováním (obr. 31). Dna některých těchto rakví byla zevnitř pokryta plechem. Uvnitř rakve Arnošta Kryštofa († 1797) se

ještě nacházely potřhané popruhy držící tělo v rakvi (obr. 32). Dále se v hrobce nacházely klasicistní rakve příslušníků zemřelých v první polovině 19. století a nejmladší členové zemřelí koncem 19. století byli uloženi v rakvích pseudoslohových (Pernička 1982, 144–148). V kovových zdobených rakvích starších i novějších typů spočinuly rovněž příslušníci knížecího rodu Dietrichsteinů, pohřbení v hrobce kostela sv. Anny v Mikulově v rozmezí 17. až 19. století (Drozdová 2006, 22–23, obr. 2).

Prohlédací skleněné okénko bylo vsazeno např. v rakvi Jana Diviše ze Žerotína pohřbeného roku 1616 v Židlochovické rodové hrobce (Král 1969, 63). V kostele Nanebevzetí Panny Marie v Bučovicích měly rakve kruhové otvory kryté skly umístěny v bočních stěnách hlavového konce rakví (Mikulková 1998, 4).

Piliny se zachovaly v rakvích umístěných nejen v kryptě kostela Povýšení sv. Kříže v Brně (Rubinková 1997, 28), ale také v kryptě kostela Jakuba Většího v Jihlavě (Zimola 2004, 201). V rakvích vysypaných hoblinami byli rovněž uloženi někteří členové rodu

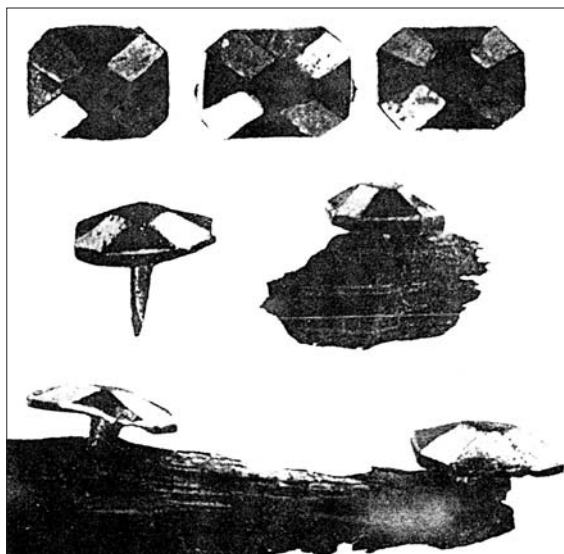

Obr. 31 a 32. Rakve příslušníků rodu Kouniců, pohřbených v kryptě kostela sv. Jana Křtitele ve Slavkově (foto M. Králík).

Dietrichsteinů, pohřbení v rodové hrobce umístěné v kapli kostela sv. Anny v Mikulově. Tělo hraběte Josefa Františka Dietrichsteina Pruskov (1780 – 1801) bylo zabaleno v rubáši z pytlovité látky, jehož pozůstatky zůstaly přilepené na kostře pohřbeného (Drozdová 2006, 143). Tělo hraběnky Markéty Františky Lobkowicové, rozené Dietrichsteinové, pohřbené v kryptě kostela sv. Václava v Mikulově, spočívalo nejen na hoblinách, ale bylo navíc vypodloženo dvěma sametovými polštáři. Jeden černý a druhý žlutý polštář se nacházely pod hlavou a pod trupem zemřelého (Drozdová 2006, 35). Kromě rakví mohly být hoblinami vycpávány rovněž podušky pod hlavami zemřelých, jak se stalo v bučovické kryptě (Mikulková 1998, 4). Dřevěné hobliny, ale také zbytky prken potažených hnědým sukem nebo sametem se dochovaly v kryptě kostela sv. Václava v Opavě. Látky byly zdobeny prýmkami tkanými z kovových nití a byly přibity ke dřevům bronzovými hřebíčky s vypouklými hlavičkami (Šikulová 1968, 67).

Nalezené hřebíky dokládají používání rakví také v novověkých hrobech kostela sv. Michala v Uherském Hradišti-Starém Městě. Železné hřebíky zde byly dlouhé od 8 do 10 cm, měly vyklenuté kruhové nebo obdélníkovité hlavice a jejich počet kolísal v jednotlivých hrobech od 2 do 8 kusů (Hrubý 1967, 68). Ve Znojmě-Hradišti byly v novověkých hrobech přítomny železné hřebíky v počtu 5 až 17 kusů na hrob. Byly kované, čtyřhranné (se čtvercovým nebo obdélníkovým průřezem), se střežovitě tepanou hlavičkou. Dosahovaly délek od 7 do 9 cm, ale většinou se jednalo již jen o fragmenty (Dostál 1968, 48). Železné kované hřebíčky se čtvercovou hlavičkou, o délkách 8 až 13 mm (snad sloužící k přichycení destičky nebo rukojetí na rakev) se zachovaly v hrobce kostela sv. Tomáše v Brně (Procházka, Zatloukal 1991). Soubor hřebíků se čtvercovými hraněnými hlavičkami (obr. 33) se našel i se zbytky dřev z rakví v kostele sv. Václava v Ostravě (Šikulová 1968, 103).

V kostele Nanebevzetí Panny Marie v Branticích na Bruntálsku bylo u některých dřev z hrobů určeno, že se zde rakve vyráběly z jedle bělokoré (Prix, Zezula 2000, 290). Jedle bělokorá byla také využita pro výrobu rakví, objevených na hřbitově v Pivovarské ulici v Opavě (Pavelčík 1992). Příslušníci rodu Žerotínů byli ve své rodinné hrobce v Židlochovicích pohřbíváni jednak do rakví cínových a jednak dubových, pobitých cínovými zdobnými pásy a opatřeny držadly a cínovými rakvovými štítky (Král 1969, 62).

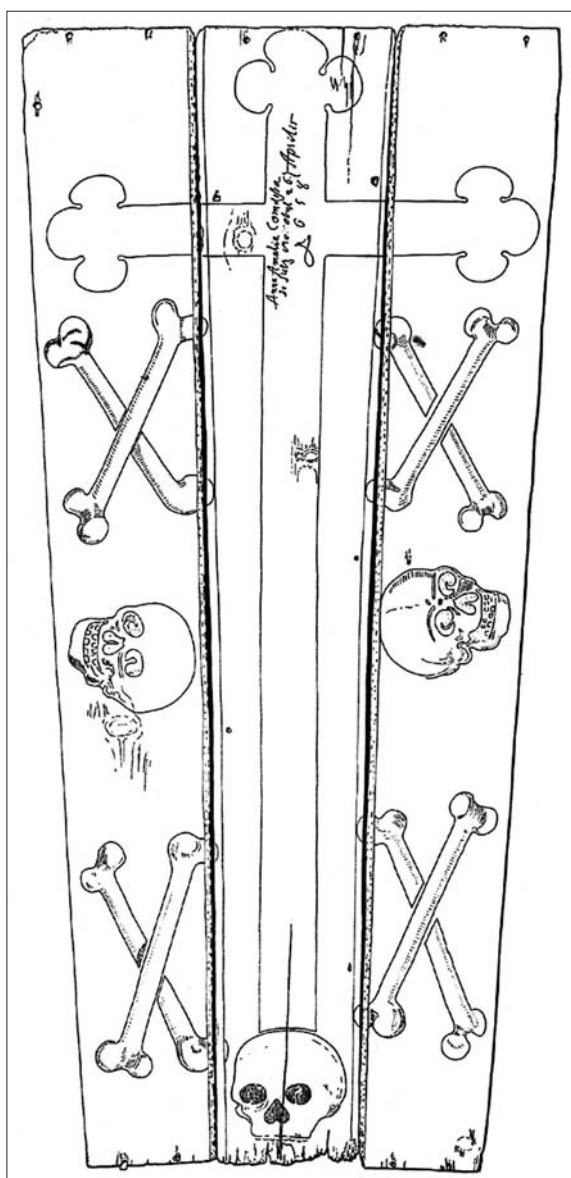

Obr. 33. Hřebíky se zbytky dřev z krypty kostela sv. Václava v Ostravě (Šikulová 1968, tab. 91).

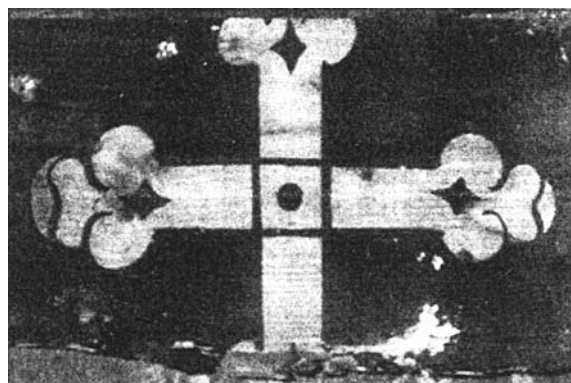
3.2.4.4. Výzdoba rakví

Jen zřídka najdeme novověké rakve bez jakýchkoliv ozdob. Pokud by chtěl novověký člověk vyjádřit svoji pokoru nebo chudobu, spíše by se nechal pohřbit bez rakve, na holou zem. Od 17. století byl nejoblíbenější a patrně i nejčastější výzdobou rakví vůbec motiv kříže a krucifixu, následován lebkami se zkříženými hnáty a různé jiné ornamentální motivy. Poměrně často se také vyskytoval nápis IHS – Ježíšovy iniciály (Iesus Hominus Salvator). Nejčastěji se jednalo o malby přímo na dřevě. Víka rakví byla také obvykle zdobena kovovými či plechovými krucifixy s lebkami a překříženými hnáty, přichycenými pomocí hřebíčků. Tyto plechové ozdoby se pak objevují častěji v 18. a 19. století. V případě kovových rakví se uplatnila bohatá a plastická výzdoba.

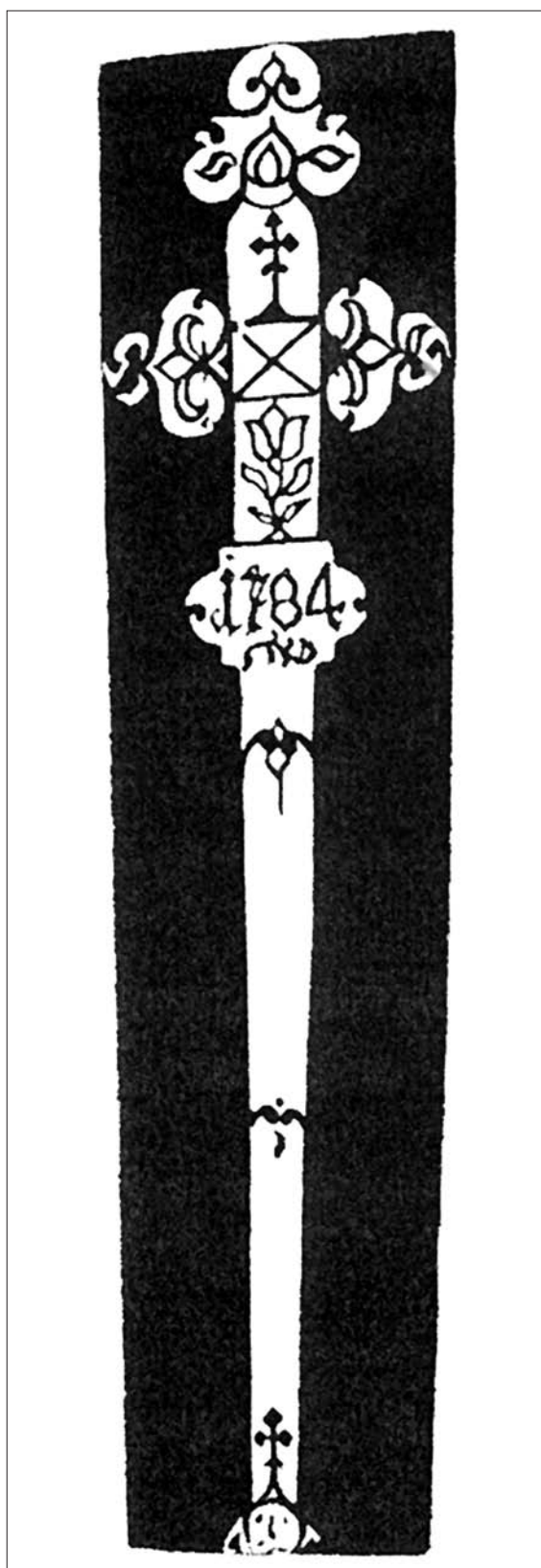
Fragmenty dřev z písecké krypty v kostele Povýšení sv. Kříže ukázaly, že rakve byly zdobeny jednoduchou (někdy až primitivní) obrysovou a ornamentální výzdobou. Častým námětem byla lebka se zkříženými hnáty, především na bočnicích rakví, kde bývala i ornamentální výzdoba. Obrysy kresby byly černé, zatímco plocha uvnitř byla zvýrazněna barvou bílou. Víko rakve neslo často malovaný kříž, někdy nápis IHS. Některé rakve nesly stopy špinavé žluté až okrové barvy (Adámek, Fröhlich 1996, 169). Podobné motivy zdobily rovněž rakve hrabat ze Sulzu v tiengenské kryptě v Německu. Většina rakví měla černou barvu a jejich víka nesla bílou barvou malovaný dlouhý latin-

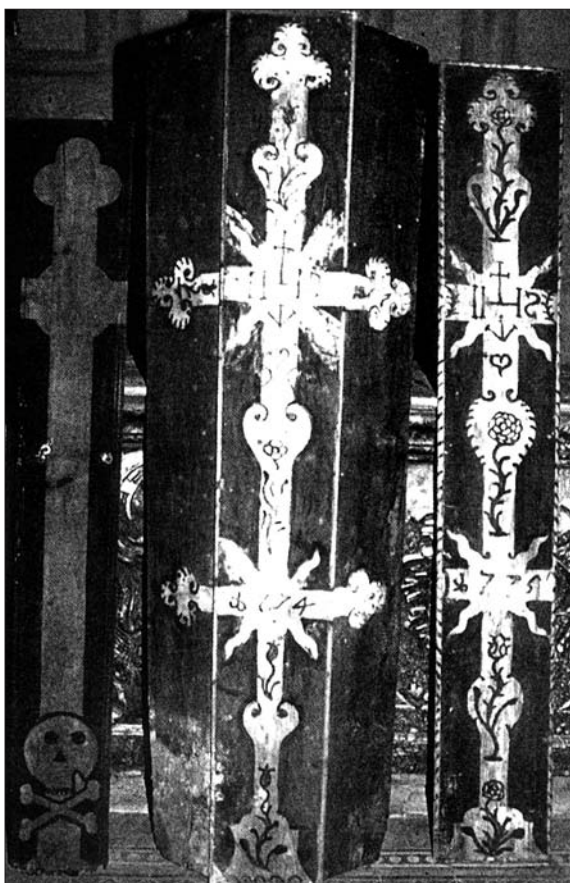
Obr. 34. Víko jedné z rakví hrabat ze Sulzu, 1658, délka 172 cm; Tiengen am Hochrhein (Fingerlin 1992, Abb. 174).

Obr. 35. Kresba kříže na čelní desce rakve z krypty v Tiengen am Hochrhein (Fingerlin 1992, Abb. 239).

Obr. 36. Malba na desce rakve z roku 1784; Wettingen (Fingerlin 1992, Abb. 240).

Obr. 37. Malovaná víka rakví s letopočty 1774 a 1775; Hohenau an der March (Neugebauer 1991, Taf. 14.1).

ský kříž. Pata kříže vystupovala buď z půlkruhu nebo trojoblouku anebo byla nakreslena jen lebka. Ramena křížů zakončena rozšířením nebo trojlístkem, příčné rameno sahalo až na šikmé desky víka, na kterých byly také lebky a zkřížené hnáty (obr. 34). V místě křížení některých rakví bylo červeným inkoustem napsáno jméno a datum úmrtí. Jednotlivé kresby nebyly identické, což vylučuje používání šablony, jednalo se spíše o neumělecké práce, což se týkalo i nápisů. Pocházely nejčastěji ze 17. století. Výzdobou odlišná byla rakev z roku 1678, stejnoramenný kříž zakončený srdcem a pod ním zkříženými hnáty a vodorovně ležící kostí. Podobně tomu bylo na čelní a nožní desce i na bočních stěnách. Kříž není jednotný, ale jakoby skládaný z jednotlivých částí ramen (obr. 35). Podobného stylu jsou barokní malby (obr. 36) na farních (obecních) rakvích z kostela v německém Wettingenu (Fingerlin 1992, 81, 101, 134, 179). V hrobce farního kostela Nalezení sv. Kříže v dolnorakouském Hohenau an der March bylo objeveno také několik ručně malovaných dřevěných rakví (obr. 37), z nichž dvě byly datovány

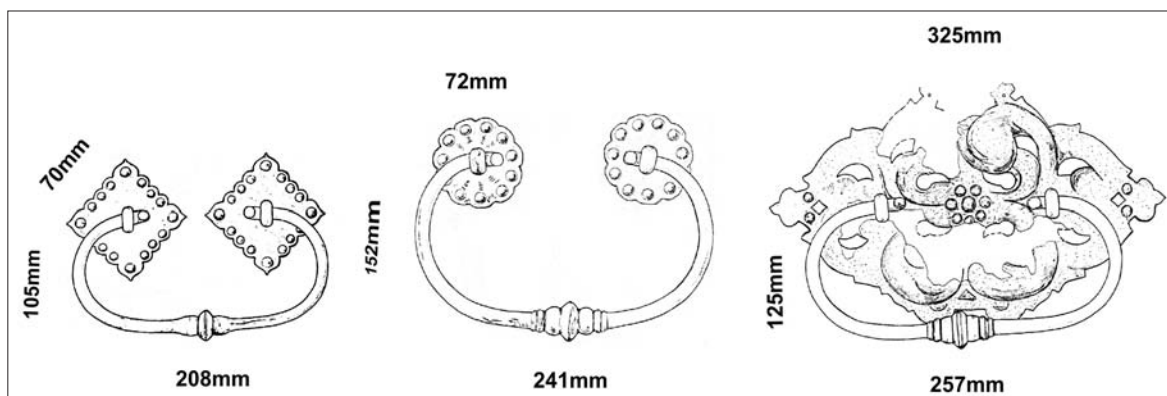

Obr. 38a. Kruhové držadlo v tlamě stylizované lví hlavy na rakvi abatyše Fr. Heleny de Galliano pohřbené ve svatojiřské bazilice na Pražském hradě (Borkovský 1975, obr. 81.8).

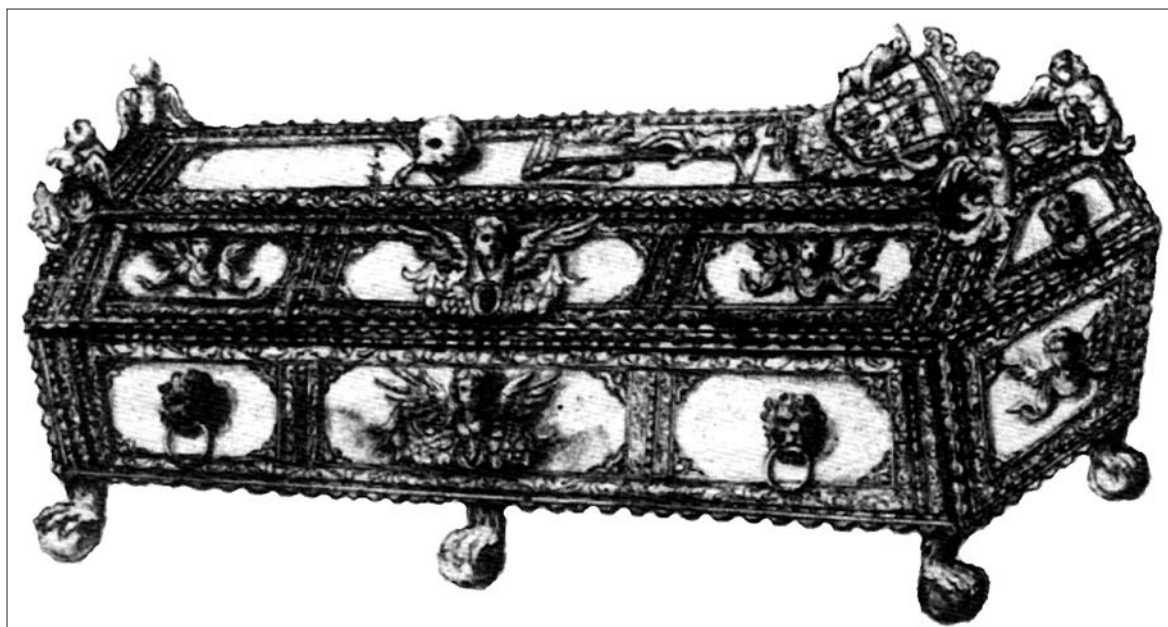
vročením 1774 a 1775. Hrobka sloužila jako pohřebiště zřejmě bohatým měšťanům obce, eventuálně zámeckým úředníkům. Pohřby náležely třem mužům, dvěma ženám a jednomu dítěti (Neugebauer et al. 1991, 145–148). Honosně zdobená byla také rakev abatyše Heleny Pierony de Galliano († 1720) pohřbené ve svatojiřské bazilice v Praze. Má malované víko, je opatřena čtyřmi kulatými dřevěnými vyřezávanými podstavci a po čtyřech stranách měla postříbřené cínové kruhy upevněné v tlamách stylizovaných lvích tlam (obr. 38a; Borkovský 1975, 47).

3.2.4.5. Prvky doplňující výzdobu rakví

Vybavení rakve a výzdoba závisely na finančních prostředcích pohřbených. Většinou takto byly vybaveny rakve umístěné v sakrálních stavbách, neboť právě zde byli pohřbíváni movitější a sociálně výše postavení jedinci. Mezi doplňky již mladších barokních rakví patří jednak kovová držadla rakví – rukojeti (obr. 38b) a dále různé plasticky tvarované ornamenty a reliéfy z cínu, olova apod. (např. hlavičky andílků, krucifix

Obr. 38b. Ukázky rukojetí z rakví nalezených v Hamburg-harburgském kostele v Německu (Drescher 1985, Taf. 21, 23).

Obr. 39. Bohatě zdobená cínová rakev Jana Jáchyma Slavaty z Chlumu a Košumberka z roku 1689 (Bůžek et al. 2002, 377).

apod.). Samotnou ozdobou byly i ražené, někdy postříbřené nápisy a rytiny uměleckého provedení.

Na rakvích se mohly vyskytovat dvě rukojeti, a to na čelním a nožním konci. Toto se uplatňovalo na rakvích nejstarších, přesto se to někde používalo až do 19. století. Častěji byla rakev vybavena již čtyřmi rukojetmi, a to po dvou na delších stranách rakve. Vyskytovalo se i šest rukojetí, kdy dvě byly na delších stranách a jedna na úzkých koncích rakve a také osm, kde na delších stranách bylo po třech rukojetích. Rakve s osmi rukojetmi pochází např. z hrobky rodiny Weyheů, zřízené roku 1624 v kostele v německém Tostedtu v okrese Harburg (Drescher 1985, 89). Kování odpovídalo vždy tvaru rakve. Bývala ze železa, cínu i olova. V některých případech se jednalo o výrobky

ze slévačských forem, jindy šlo o originální ruční výrobky. Týkalo se to i kovových krucifixů, často připevňovaných na víka rakví. Dekorace z cínu či slitiny cínu a olova bývaly většinou lité anebo vyřezané ze širokého plechu a sletované, k rakvím připevněné většinou malými železnými hřebíky. Držadla rakví někdy měla tvar velkých nosných kruhů, které držely v tlamě zdobné lví hlavy. Nacházely se především na rakvích příslušníků šlechtických rodů ze 17. století (obr. 39).

Ve Valdštejské kryptě v kapli sv. Anny v Mnichově Hradišti se zachovalo několik velmi zdobných rakví. Byla to cínová rakev rokokového rázu, podepřená čtyřmi nožkami a označená letopočtem 1744. Patřila patrně Albrechtu z Valdštejna. Byla zdobena akanty, bordurou z listenců, andilkou nesoucími prázdné kar-

Obr. 40. Dětská rakev Jana Františka Šporka († 1693), krypta v kostele Nejsvětější Trojice v Kuksu (Stará 2002, obr. 1).

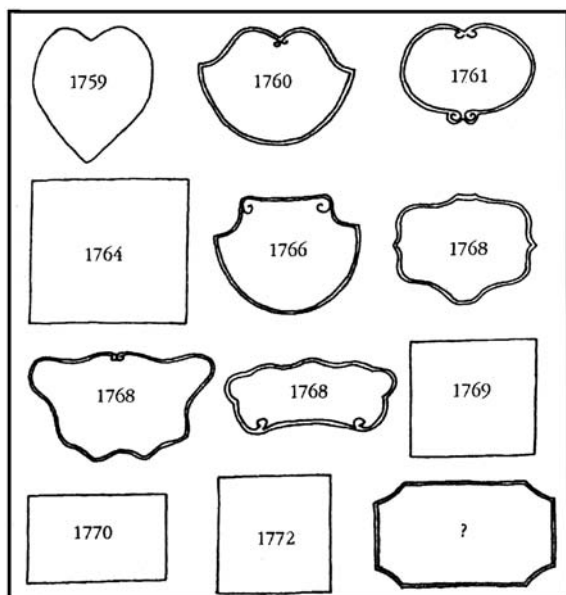
tuše a lvími hlavami s kruhem v tlamě. Nohy měly tvar spárů spirajících stlačenou kouli. Další cínová rakev, renesanční formy, byla šestiboká, postraniče šikmé, čela rovná, spočívala také na čtyřech nožkách. Postranice a boky rakve nesly plastické lví tlamy, v nichž spočívaly mosazné kruhy. Mezi hlavami lvů na postranici byla obdélná deska s nápisem, identifi-

kující rakev Albrechtovy manželky Lukrecie z Landeka, zemřelou roku 1614. Uvnitř cínové rakve se nacházely zbytky ztrouchnivělých dřev po rakvi dřevěné. Podobně zdobené (lišty, andílci, maskarony, železné eliptické držáky, 8 nízkých nožek s hlavičkami) byly také rakve bratrů Vartmberských, umístěné v téže kryptě. Na víku rakve Karla z Vartmberka se nacházely dva držáky, v horní polovině krucifix, pod ním reliéfy Panny Marie a sv. Jana Evangelisty, uprostřed destička s rytým nápisem, pod ní znak vartmberský ve věnci (Šimák 1922, 154–157).

Na cínových rakvích ze šporkovské krypty v Kuksu, pocházejících ze 17. až 18. století, nechyběly opět výzdobné motivy jako reliéfní lišty s rostlinnými motivy a akanty, hlavičky okřídlených andělů, lví masky s masivními kruhy, ale také Kalvárie s Ukřižovaným a rovněž s postavami Panny Marie a sv. Jana Evangelisty, lebka se zkříženými hnáty (obr. 40). Objevila se zde např. také reliéfní hlava Turka. Nápis na destičkách byly německé. Rakve stály na šesti až osmi kulovitých nožkách s plastickými dravčími spáry. Po stránce řemeslné a umělecké se jedná o kvalitní cínařská díla (Stará 2002, 141–146). Dvě cínové rakve zdobené hlavičkami andělů, lebkami, a lvími tlapami pochází také ze sousedního Rakouska, např. z hrobky ve farním kostele sv. Ulricha v Hollabrunnu. Jedna z rakví patřila hraběnce Guldacher z Dietrichsteina, zemřelá roku 1690 a v druhé byl uložen Karel Josef Dietrichstein, zemřelý v roce 1825 (Lantschner 1993, 354).

3.2.4.6. Identifikační popisné štítky

Bohatou sadu dvanácti popisných tabulek z blíže neurčené slitiny (s příměsí olova a cínu) poskytla krypta v kostele Povýšení sv. Kříže v Písku. Tabulky měly různé tvary (srdce, obdélník, ovál, čtverec a jiné zdobné členěné tvary; obr. 41) a nesly vybité a ryté nápisy s výzdobou, např. lebka s hnáty, zhaslá svíce apod. Texty byly prováděny různými typy písma, nejčastěji však kapitálou. Nejstarší štítek z roku 1759 byl psán česky, všechny ostatní nesly nápis latinský. Většina pocházela asi z rakví dominikánských řeholníků, některé náležely jiným příznivcům kláštera (Adámek, Fröhlich 1995, 16; 1996, 169). Tabulky jsou známy z mnoha rakví osob duchovního stavu pohřbených v kostelních kryptách (viz kapitola 5.2.1.3. a 5.2.1.4.). Nejběžnější tvar nalézáných štítků je zpravidla obdélníkový, taková tvarová rozmanitost jako u píseckých štítků není jinde tak obvyklá.

Obr. 41. Ukázka různých tvarů identifikačních rakvových štítků (různá měřítka) z let 1759 – 1772; krypta v kostele Povýšení sv. Kříže (Adámek, Fröhlich 1995, 17).

3.2.4.7. Zdobení rakví na Moravě a ve Slezsku

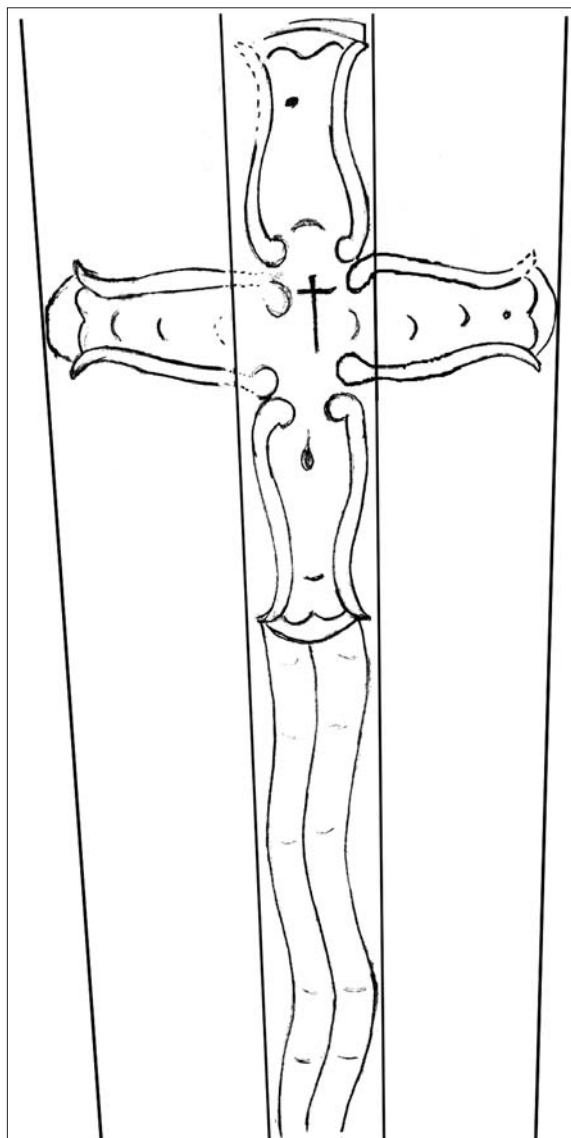
V kapucínské kryptě kostela Nalezení sv. Kříže v Brně zůstaly některé z původních barokních rakví prostředím dobře konzervovány. Jejich víka a bočnice (obr. 42) nesou ručně malované náboženské symboly, symboly smrti a pomíjivosti lidského života (Ukřižovaný, lebka, zkřížené hnáty), popř. ornamentální výzdobu. Původní ručně vyřezávaná dřevěná rakev (obr. 43) se zachovala v kryptě jezuitského kostela Panny Marie v Brně. Údajně patřila zde pohřbenému slavnému matematikovi a rektorovi madridské university pateru Jakubovi Kresovi. Hrobka v kostele sv. Jakuba Většího v Pohořelicích ukrývala dřevěnou rakev patřící pravděpodobně pohořelickému pošmistru, který zemřel roku 1712. Rakev spočívala na dřevěných a cihlových podložkách a její víko bylo malované. Na modrém podkladě vystupoval kříž z hory s lebkou a překříženými hnáty, ty se nacházely i na bocích víka (Unger 1999, 417). Bílý kříž s černým obrysem na dětské rakvi hraběte Raimunda Josefa (zemřelého

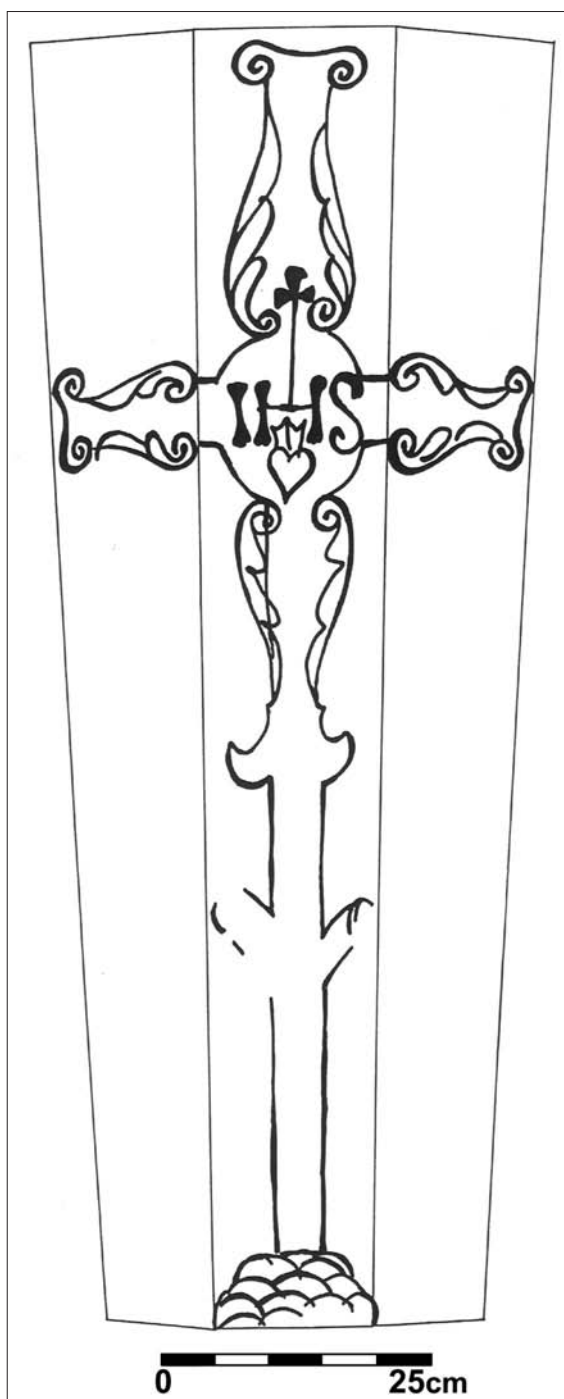
Obr. 42. Detail malby na bočnici jedné z barokních rakví zachovalých v kryptě brněnského kostela Nalezení sv. Kříže (Rubinková 1997, 12.2).

Obr. 43. Ručně vyřezávaná dřevěná rakev P. Jakuba Kresy, dodnes zachovaná v kryptě jezuitského kostela Panny Marie v Brně (Rubinková 1997, obr. 6.2.).

Obr. 44. Rekonstrukce malby na víku rakve nalezené v kryptě křižanovického kostela na Vyškovsku (kresba autorka).

Obr. 45. Víko rakve Ladislava P. Lobkovice; katedrála sv. Petra a Pavla v Brně (Rubinková 1999, tab. LIX).

roku 1682 ve věku tří let) se ve své horní části nápadně podobá kresbám z dolnorakouského Hohenau an der March (viz výše). Ramena kříže mají trojlisté zakončení; v místě křížení ramen je černě nápis IHS s malým křížkem a vybíhají zde do stran čtyři paprsky (Drozdová 2006, obr. XXXVII). Kvalitně řemeslně provede-

né rakve se nacházely v bučovické hrobce kostela Nanebevzetí Panny Marie. Některé byly zdobeny nápisy a malbami (kříže se symboly lebky, přesýpacích hodin a zkratkou IHS). Většina rakví měla soustružené nožky (Mikulková 1998, 4). Patrně z 18. století budou pocházet malby křížů a dalších ornamentů na vících rakví (obr. 44) z křižanovického kostela Nanebevzetí Panny Marie (okr. Vyškov) a z brněnské katedrály sv. Petra a Pavla (obr. 45).

V kryptě kostela sv. Václava v Opavě se z rakví zachovalo kování a 7 železných kruhů. Kruhy měly vnější průměr 99 až 109 mm a byly navlečeny do ok s trny k zatlučení do dřev rakví. Stejnými oky bylo opatřeno také masivní torčované železné držadlo elipsoidního tvaru, dlouhé 207 mm (Šikulová 1968, 67). V brněnské hrobce v kostele sv. Tomáše se našly čtyři železné rukojeti z rakví (o velikosti 18 × 7 cm) s kosočtverečným kováním pro uchycení hřebů (Procházka, Zatloukal 1991). Kovová rakev knížete Leopolda Ignáce Dietrichsteina, pohřbeného roku 1708 v mikulovské rodové kryptě, byla ozdobena mimo jiné i lvími hlavami, které držely v tlamě nosné kruhy (Drozdová 2006, 83).

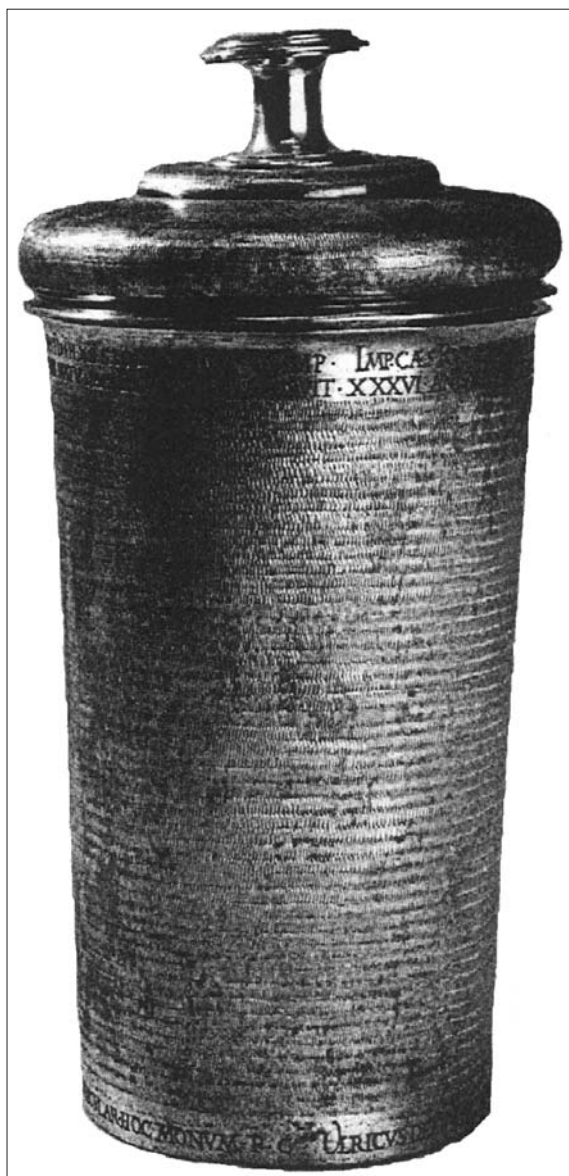
Ze žerotínské hrobky v Židlochovicích pochází oválná cínová ozdoba z dětské rakve s typicky renesančním reliéfem hlavy andílka se složenými křídly, orámovaná listovým reliéfem s renesančními rozvilinami a úponky. Ostatní cínové rakve v hrobce byly patrně nezdobené; byly prací zřejmě některého z tehdejších brněnských cínařů (Král 1981, 331–332). Z rakví se dochovaly tři štítky. Šlo o cínový štítek Mandaleny Žerotínské, roz. Slavatové, zemřelé roku 1603. Kvalita tohoto štítku byla až neobvyklá. K jeho výrobě bylo použito kvalitní cínové směsi, v níž bylo olovo přimíseno jen jedním dílem. Tvar štítku byl replikou štukové stropní kartuše s náznakem rolverku. Český text byl velkými písmeny kaligraficky vyryt řemeslně schopným cínařským mistrem, jenž zatím nebyl určen. Druhý rakvový štítek, patřící Anně Žerotínské ze Žerotína zemřelé roku 1616, byl pozoruhodný svým tvarem. Jedná se o rolverkovou kartuš protáhlého tvaru, přecházející v polský znakový štít s rovným okrajem. Byl vyroben rovněž z cínu, ale již horší směsí, než u předešlého štítku. Konečně třetí nesympetrická rolverková kartuš z pocínovaného plechu s polychromovým českým nápisem patřila Mandalně Slavatové z Chlumu a Košumberka, zemřelé v roce 1608. Tato nepřilíh kvalitní práce je přičítána jejímu mládí (zemřela v pouhých šestnácti letech) a malému

společenskému významu zemřelé (Král 1669, 62–63).

Zlomky olovených a měděných destiček z rakví byly získány také v kryptě jihlavského kostela Povýšení sv. Kříže. Z nápisu jedné olovené destičky bylo patrné, že patřila jistému obchodníkovi z Jihlavy, který zde nechal kryptu vystavět pro sebe a členy své rodiny. Jiná měděná destička patřila ženě, jež patřila zřejmě do rodiny jihlavského obchodníka (Dvořák et al. 1998, 308–309). V jedné z krypt v kostele sv. Františka Xaverského v Uherském Hradišti se zachovaly identifikační štítky, které byly původně umístěny na čelech dřevěných rakví (Pavelčík 2000a, 163).

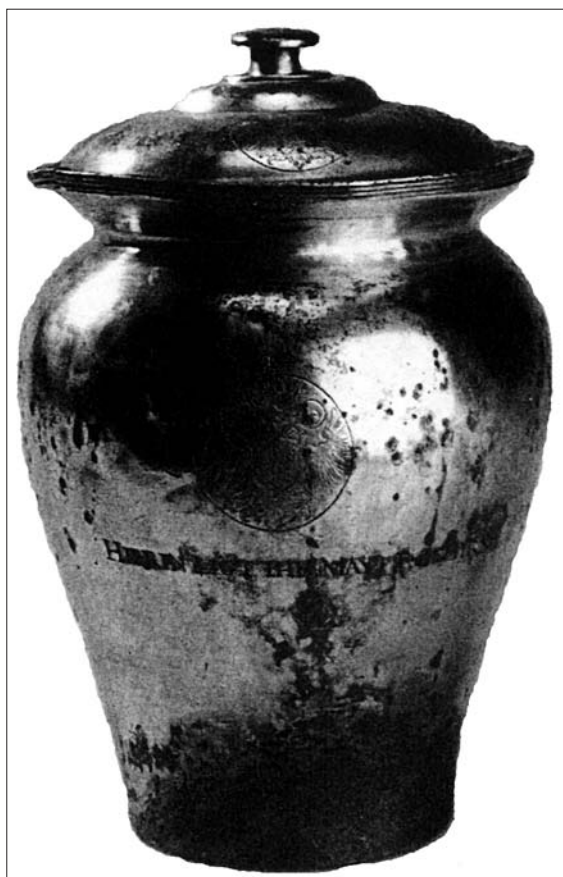
3.2.5. Viscerální nádoby

Na evropských dvorech byla již od 16. století zavedena pitva odhalující příčiny smrti, spojená s následnou mumifikací těla. Ta spočívala ve vyjmutí vnitřních orgánů, jež byly poté okamžitě pohřbeny. Výjimku tvořilo srdce (někdy i další orgány – nejčastěji mozek), které bylo vkládáno do ochranných kovových schránek – tzv. kanop. Ty byly pohřbeny spolu s tělem zemřelého, mohly však skončit taky na zcela jiném místě (srov. Březan 1985, 632; Petráň et al. 1995, 214). Např. Johan Ludwig ze Sulzu, pohřbený v rodové kryptě v Tiengenu am Hochrhein v Německu, určil, že má být jeho srdce uloženo u kapucínů ve Waldshutu. Franz Wilhelm III. z Hohenems byl roku 1759 pohřben v Johanneskirche ve Štýrské Hradci (Grazu) v Rakousku, avšak jeho srdce bylo převezeno do rodinné hrobky v Hohenems. Wilhelm Werner z Zimmeru († 1575) nařizoval ve svém testamentu, že jeho tělo má být rozřezáno a srdce vyjmuté a následně pak pohřbeno ve výklenku oltáře jeho kaple u Herrenzimmeru. Ve Würzburgu se zase udržovala stoletá tradice pohřbívat srdce biskupů v cisterciáckém kostele v Eberbachu (Fingerlin 1992, 230). Zatímco těla příslušníků rodu Habsburků jsou pohřbena v Rakousku ve vídeňské kryptě kapucínského kostela, kostela sv. Štěpána a v Hofkirche, jejich srdce a mozky jsou uloženy jednak ve vídeňském Hofkirche, a jednak v pražském chrámu sv. Víta. Z Prahy je známa zlacená nádoba se srdcem Ferdinanda I. († 1564), která byla uložena po levém boku mumifikovaného těla uvnitř rakve. V rakvi Maxmiliána II († 1576) byla pod oděvem v levé krajině žeberní bronzová nádoba se srdcem. Srdce panovníka tedy neskončilo ve Španělsku, jak si to přála jeho choť císařovna Marie Španělská. U ostatků císaře Rudolfa II. († 1612) byly nalezeny nádoby

Obr. 46. Pozlacená stříbrná nádoba na srdce císaře Rudolfa II., výška s víčkem 22 cm, max. průměr těla činí 11,5 cm; chrám sv. Víta v Praze (Vlček 2000, 100).

dvě. Jedna, nad císařovým levým ramenem, skrývala srdce panovníka (obr. 46) druhá s mozkem (obr. 47) byla nalezena u jeho levého boku. Nádoby byly zdobeny rytými nápisy a znaky Habsburků (Vlček 1996, 622–624; 2000, 78, 82). Dřevěná schránka (60 × 30 × 25 cm) uvnitř pobitá železným plechem, uložená pod náhrobním kamenem v Ostatkové kapli Svatovítské katedrály v Praze, obsahovala vnitřní orgány císaře Rudolfa II. Jednalo se zřejmě o orgány dutiny hrudní (kromě srdce), ústrojí zaživací a vylučovací, které byly pohřbeny již o 8 měsíců dříve (roku 1612) než samotné císařovo tělo (Vlček 2000, 101).

Obr. 47. Stříbrná nádoba na mozek císaře Rudolfa II., výška s víčkem 18 cm, max. průměr těla 12 cm; pražský chrám sv. Víta (Vlček 2000, 99).

3.2.5.1. Nádoby na vnitřnosti moravských šlechticů

Nádoby se srdci jednotlivých příslušníků rodu Liechtensteinů (i těch zde nepohřbených) se nachází v jejich rodové hrobce v Mariánském kostele na Vranově u Brna. V postříbřené kovové schránce s víkem (obr. 48) je uloženo srdce kněžny Marie Anny Kateřiny, roz. hraběnky z Oettingen-Spielbergu († 1729). Nádoba nese náročnou rytinu aliančního znaku manželů s příslušnou legendou. Dále je zde umístěna skleněná nádobka s balzamovaným srdcem Jana Antonína († 1724) – manžela zmíněné kněžny (Kráľ 1969, 129). Celkem osm kovových viscerálních nádob se nacházelo také v hrobce Kouniců v kostele sv. Jana Křtitele ve Slavkově, většina však pocházela již z 19. století (Pernička 1982, 144). Rovněž z počátku 19. století pochází válcová kanopa s vnitřními orgány Tadeáše Trautmannsdorfa († 1819). Spolu se srdcem arcibiskupa arcivévody Rudolfa († 1831) je schránka umístěná ve výklenku horní Dietrichsteinské krypty pod olomouckým Dómem sv. Václava (Burian 1972,

Obr. 48. Stříbrná nádoba se srdcem kněžny Marie Anny Liechtensteinové; Mariánský kostel ve Vranově u Brna (Král 1969, obr. 6).

126). Vnitřní orgány byly ukládány také do nádob jiných tvarů a materiálů. V Židlochovické hrobce Žerotínů byla v rakvi u nohou pohřbeného Jana Diviše ze Žerotína († 1616) nalezena dubová truhlička, dlouhá přes 40 cm a vysoká 20 cm. Měla vysunovatelné víko a původně byla polepena dnes již zcela zetlelou látkou. Uvnitř byla již jen kašovitá hmota a nešlo určit o které orgány se jedná (Král 1981, 330).

3.2.6. Pohřební oděv

Často jsou v novověkých hrobech nalézány útržky textilních látek (plátno, vlna, len, hedvábí, brokát) anebo kůže. Na některých lokalitách byly nalezeny doklady balení mrtvých do látky, sukna – zřejmě do rubáše nebo pytle? Skelet ženy pohřbené na hřbitově v areálu kostela sv. Jiří ve Staré Haliči na Slovensku spočíval na látce a byl jí i částečně překryt tak, že látka

splývala od hlavy, kde byla sepnutá bronzovým spí nadlem (jehlicí), na ramena, záda a paže. Látka byla protkávána měděnými nitkami s náznakem geometrického ornamentu a zdobená mosaznými knoflíčky (Vallašek 1967, 393). V některých hrobech najdeme zbytky pokrývek hlavy. V dětském hrobě v kostele Marie Himmelfahrt v rakouském Leechhügelu byla nalezena čepička (obr. 49) prošívána stříbrnou nití (Lehner 1996, 90). Skromnější dětský čepček pochází z hrobu odkrytém v kostele sv. Jana v polském Gdaňsku. Byl z hladkého hedvábného rypsu, bez podšívky. Ušit byl ze čtyř dílů látky. Patřil asi pětiletému dítěti a zdá se, že byl ušit speciálně do hrobu (Drązkowska 2007, 129-131). Doklady pohřebních čepců jsou známy z hrobů kostela v německém Rüdersdorf–Tasdorf (Wittkopp 1997, 814) a z novověkých hrobů v Breunsdorfu (Kenzler 2002, 155). Plstěné pokrývky hlavy byly nalezeny také ve dvou hrobech v Košicích–Krásně na Slovensku (Polla 1986, 198); zbytky tkaniny z oděvu a zbytky čepce pochází z novověkých hrobů hřbitova u zaniklého kostela sv. Vavřince na bratislavském Nám. SNP (Hoššo, Lesák 1996, 249). Ozdoby z pohřebních čepců byly nalezeny rovněž při výzkumu městského hřbitova u kostela sv. Mikuláše v Českých Budějovicích, který zde fungoval až do 2. poloviny 18. století (Blažková-Dubská 2005, 204).

Doklad pohřbu v módním renesančním oděvu přinesl pohřeb odkrytý v erfurtském kostele v Německu. Zbytky textilu prokázaly, že žena byla pohřbená v živůtku s vyšíváním lemem a s uzlíčkovými knoflíčky. Vyrobena byla z atlasu se zvířecími ornamenty. Uplatněná metoda paličkování se v Evropě používala od pozdního 16. století do začátku 17. století. Přes ramena měla žena plášť. Jednalo se o španělskou módu asi z 2. poloviny 16. století. Patrně ze stejné doby pochází velmi dobře zachována část kulatého vlněného ramenního límce z „mnišského či řeholního oděvu“, nalezená v dalším hrobě. K límci patřila i část výztuhy ležící taktéž kolem krku. Tvořily ji k sobě přišité dřevěné tyčinky vzdálené od sebe 3-4 cm. Součástí oděvu pohřbeného byl rovněž z vlny vyrobený opasek, jehož konce ležely na levém stehně a byly zakončeny střapcem (Barthel, Höhne 1965, 316–320). I když zmíněný límec nebyl typickou součástí oděvu duchovních, pro pohřeb osoby tohoto stavu by svědčila skutečnost, že mrtvý byl orientován ve směru V–Z, tedy s pohledem ke svým farníkům. Na látkové živůtky či kabátky ukazují rovněž zbytky látek ve dvou hrobech odkrytých na novověkém hřbitově v rakouském Hainburgu an

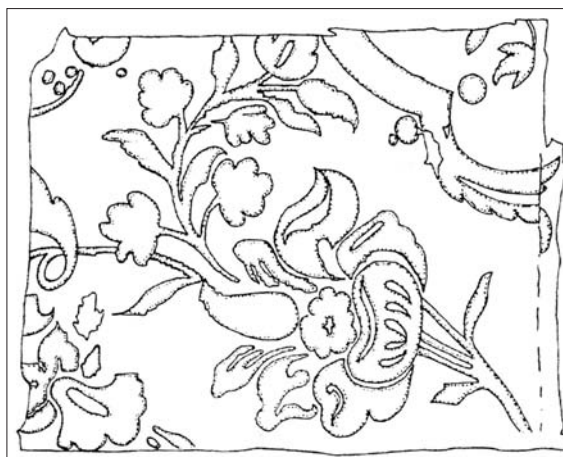

Obr. 49. Dětská čepička z hrobu v kostele Maria Himmelfahrt v Lechhügel, 17. století (Lehner 1996, Taf. 28).

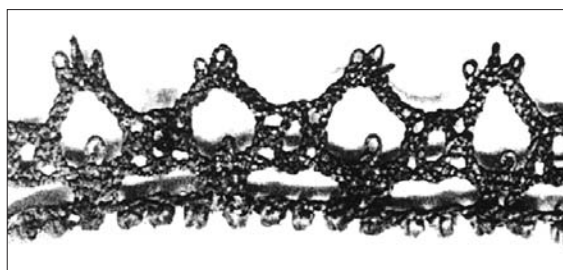
der Donau. Tato část oděvu byla zachována v celku po stranách skeletu, a to díky řadě skleněných knoflíků a bronzových háčků v oblasti hrudi (Reichel 1996, 20). Zbytky oděvu – podkolenky, hedvábná košile a sametový kabátec – se zachovaly také v jednom z barokních hrobů ve vídeňském chrámu sv. Štěpána v Rakousku (Offenberger, Geiszlager 1996, 55).

V novověkých hrobech na hřbitově v Kremnici na Slovensku bylo zjištěno, že v žádném případě nepřevládá jednotný pohřební šat – sváteční nebo běžný denní oděv. Naopak se zde v oděvu pohřbených prokázala majetková diferenciacie obyvatelstva, především záliba měšťanů v „marnivém oblékání“ (Hoššo 1989, 274). Ve Švýcarsku bylo naopak prokázáno, že bylo zvykem mrtvé pohřbívat ve svátečním oděvu, a to obzvláště v dobách protireformace a v katolických oblastech až do 19. století (Descouedres et al. 1995, 85). Na německém hřbitově v Breunsdorfu se neprokázalo, že by střih a provedení oděvu pohřbených byl jakkoliv odlišný od oděvů běžně nošených (Kenzler 2002, 156).

Pohřební oděvy panovníků, příslušníků šlechty a dalších sociálně výše postavených či jinak významných jedinců, kteří bývali pohřbíváni především v kryptách, bývají zpravidla díky vhodnějším podmínkám zachovány v celkem dobrém stavu. Oděv lze také lépe interpretovat díky portrétům různých příslušníků aristokracie, jež se často nechávali spodobňovat na obrazech. Oděv v mnoha případech odpovídá módě té doby, z které mrtvý pochází. Není to však pravidlem. Bohatá oděvní výbava mužů i žen zůstala

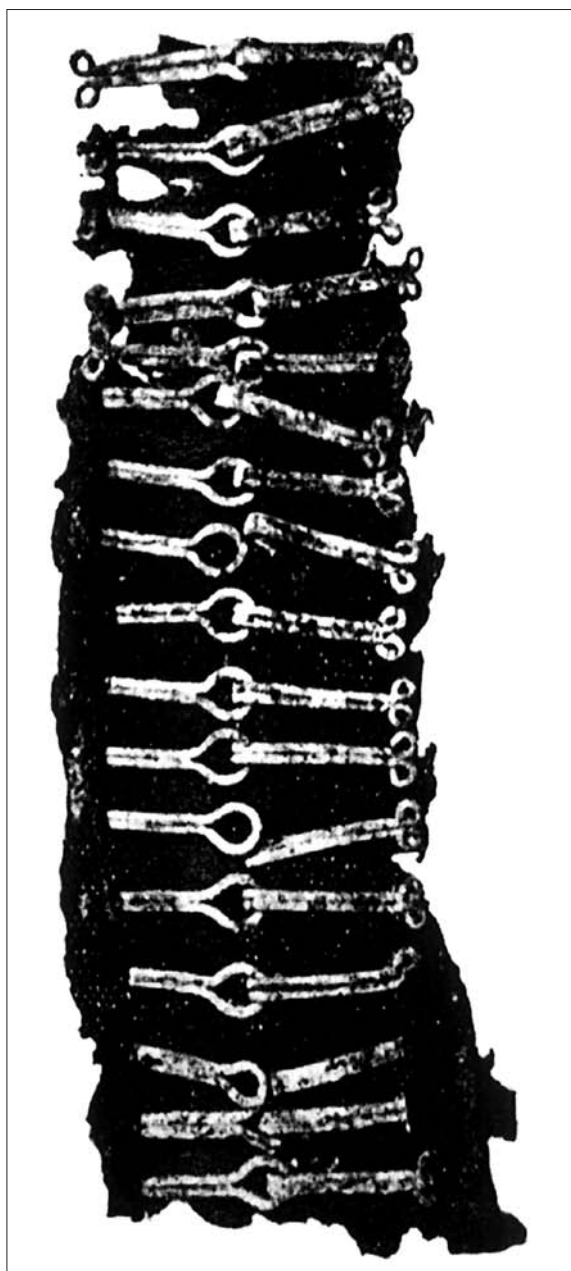
Obr. 50. Útržek látky ze ženských šatů s rostlinným motivem; kostel Povýšení sv. Kříže v Písku (Adámek, Fröhlich 1996, obr. 7).

Obr. 51. Krajkový okraj šátku; Krypta v Tiengen am Hochrhein (Fingerlin 1992, Abb. 451).

dobře zachována v hraběcí kryptě v Tiengen am Hochrhein v Německu. Některé oděvy zde nalezené byly v souladu s nizozemskou módou 17. století (Fingerlin 1992, např. 83, 110). Na příslušnicích vyšší sociální vrstvy se u mužů nachází pozůstatky košil, punčoch, kalhot, kabátců, vest, pláští, klobouků, čepců, rukavic, bot (někdy s ostruhami) atd. U šlechticů tvořily oděv živůtky, sukně či šaty módního střihu, pláště, čepce, rukavice, závoje a doplňky jako stužky, pentle tkaničky, pásky apod. Uplatňovaly se dražší materiály jako brokát, samet, damašek, hedvábní, aksamit a jiné. V kryptě kostela Povýšení sv. Kříže v Písku byly nalezeny útržky látek s květinovým vzorem (obr. 50), pocházející ze ženských šatů ušitých z hedvábného damašku. Jsou datované do 17. století a patřily zřejmě zde pohřbené Johanně ze Švamberka (Adámek, Fröhlich 1996, 172).

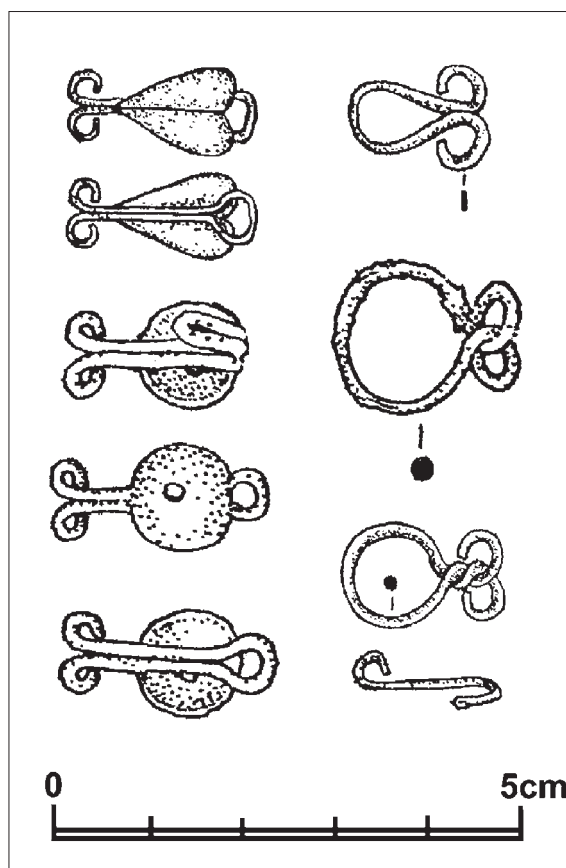
Jako součásti oděvů se v novověku objevuje krajka. Např. v hraběcí kryptě v Tiengen am Hochrhein byla krajka (obr. 51) použita jako ozdoba na ženských čepcích a pohřebních šatcích (Fingerlin 1992, 93, 155–156).

Obr. 52. Řada háčků a oček na kusu zachovalé tkaniny; novověký hrob v Turčianskom Svatom Martině (Budinský-Krička 1944, tab. XVI.13).

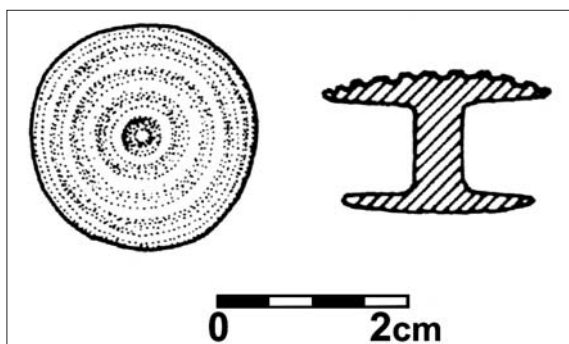
3.2.6.1. Součásti oděvu

Na zapínání a současně na ozdobu oděvů byly běžně používány knoflíky, záponky (háčky a protiočka = též „babky“ nebo „haklíky“), špendlíky, spony, šatové nášivky a přívěsky, přezky a nákončí z opasku apod. Celá řada těchto pomůcek je nalézána v novověkých hrobech slovenských lokalit. Ze hřbitova v Turčianskom Sv. Martině na Slovensku se zachovaly např. pozlacené knoflíky a pozlacené měděné háč-

Obr. 53. Soubor háčků a oček různých tvarů; novověký hrob z Košic – Krásna na Slovensku (Polla 1986, obr. 143).

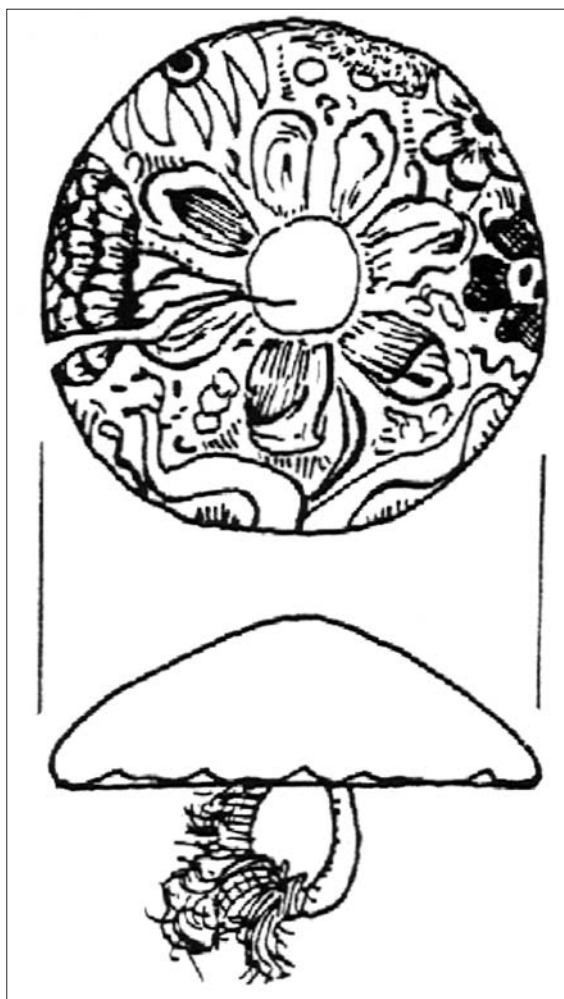
ky i s pozůstatkem sukna (obr. 52; Budinský-Krička 1944, tab. XVI – XVII). Dekorativní háčky, babky (obr. 53) a další již zmíněné oděvní součástky se našly ve slovenských Košicích–Krásně (Polla 1986, 196). Na hřbitově ve Smoleniciach na Slovensku byly nalezeny háčky vyrobené jednak ze železa a jednak z bronzu. Zdá se, že tyto dva druhy háčků měly rozdílné použití. Zatímco ty ze železa, nalezené okolo lebky a pod jednou z koster, byly pravděpodobně součástí čelenek, popř. nějaké další oděvní součásti; bronzové háčky z tenkého drátku, nalézáné na žebrech a v oblasti pánevní kosti, sloužily k sepnutí oděvu (snad košile) a byly také součástí opasku. Tyto měly kromě funkčního také ozdobný význam, neboť se na nich nacházely ještě polokruhovitě knoflíky (Dušeková 1980, 437). Spínadla (háček a babka) byla zastoupena v devíti hrobech a třikrát v sekundární poloze na hřbitově u kostela sv. Kateřiny ve slovenské Kremnici. V jednom z hrobů se nacházelo 24 oček, jejichž tělo tvaru plochého kroužku zdobil plastický perlovec (Hoššo 1989, 275).

Obr. 54. Bronzový zdobný knoflík z ženského hrobu v Mariánské kapli u dolnorakouského Hafnerbachu (Neugebauer 1985/86, Abb. 8.2).

Pohřbívání v oděvu spínaném za pomoci háčků a poutek je doloženo také z pražského hřbitova u kostela sv. Jindřicha. Byly nalézány u krku, v oblasti hrudníku a zápěstí (Hanáková et al. 1975, 94–98). Na hřbitově u kostela sv. Martina ve švýcarském Schwyzu poloha spínacího zařízení na zádech, v oblasti žeber a páteře činila dojem, že mrtví byli baleni do rubáše, který byl spínán v oblasti trupu. Tato spínadla vykazovala jednotný výrobní princip, rozdíl byl pouze v jejich velikosti. Velikostí a tloušťkou drátu byly odlišné háčky a protiočka nalezené v mužských hrobech taktéž novověkého stáří. Byly buď bez dekorace anebo s reliéfem dvou paralelních řad teček nebo se vzorem rybích kostí na vrchní straně. Zdá se, že mohly být přišívány na svrchní oděv typu kabátu (Descoedres et al. 1995, 84).

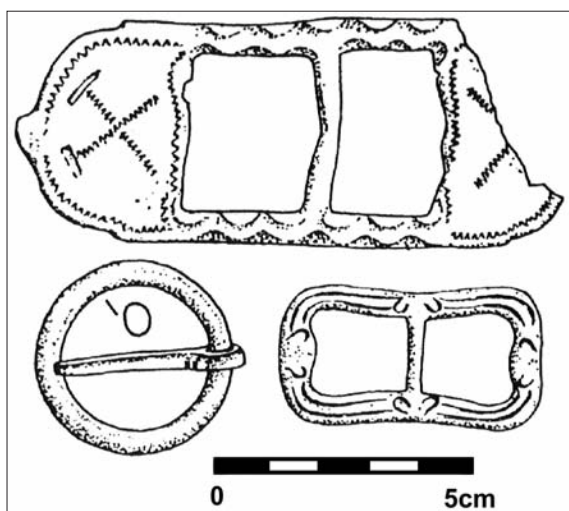
Dalším běžným zapínacím zařízením, používaným do dnešní doby, byly v novověku knoflíky. Používaly se knoflíky kostěné a dřevěné (tyto se však zpravidla málokdy zachovají). Častěji se v hrobech objevují knoflíky vyrobené z kovu. Ze slovenské Kremnice jsou kromě kulatých dutých kovových knoflíků význačnější stříbrné hladké knoflíky pocházející z jednoho hrobu. Přítomny byly i knoflíky ze skleněné pasty, ploché kovové a dřevěné knoflíky (Hoššo 1989, 275). Dvoustranné bronzové knoflíky, zdobené na horní straně koncentrickými rýžkami (obr. 54) pochází ze ženského barokního hrobu v Mariánské kapli u dolnorakouského Hafnerbachu (Neugebauer 1985/86, 57). Zachovalý knoflík (obr. 55) z barevného kovu polévaný bílým emailem byl nalezen v jednom z hrobů kostela Maria Himmelfahrt v rakouském Leechhügelu. Na horní části knoflíku byl barevně namalovaný květ (Lehner 1996, 90). Knoflíky s ošukem na spodní straně se také nacházely na hřbitově u kostela sv. Martina ve švýcarském Schwyzu, a to výhradně

Obr. 55. Malovaný knoflík z barevného kovu, průměr 2,7 cm, výška s ošukem 1,7 cm, 2. polovina 17. století; Leechhügel v Rakousku (Lehner 1996, 137).

v mužských hrobech převážně z 18. století. Byly kulaté, lehce klenuté s dřevěným středem. Povrch byl potažen plíškem z barevného kovu. Nacházely se v rozmanitých polohách a v různém počtu. V jednom z hrobů bylo objeveno 20 kusů kuželovitých knoflíků vyřezávaných ze dřeva, původně potažené patrně látkou. Ležely v horní části těla pohřbeného. Odlišné byly dva nákladně opracované knoflíky s reliéfním povrchem lístků a úponků na zlatém podkladě. V tomto případě se však jednalo o rozptýlené nálezy (Descoedres et al. 1995, 84).

Jako součást oděvu sloužily také špendlíky, jež jsou velmi často nalézány v primárních i sekundárních polohách většiny prozkoumaných středoevropských hřbitovů. Ve Smoleniciach na Slovensku bylo v jednom z hrobů přítomno celkem 26 bronzových špendlíků se zbytky látky u pánevní kosti. V jiném hrobě

Obr. 56. Přezky z novověkých hrobů hřbitova kolem kostela sv. Kateřiny v Kremnici (Hoššo 1989, obr. 19.1-3).

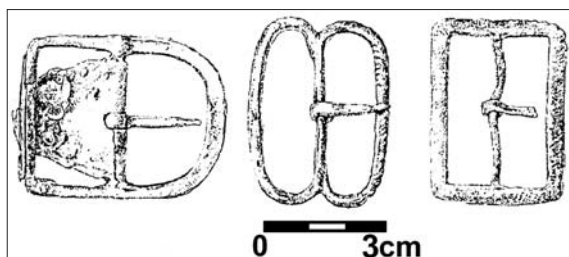
Obr. 57. Šestihránná přezka, rozměry 5,4 × 4,2 cm; Smolenice na Slovensku (Dušeková 1980, 436).

se našly dohromady tři různé druhy zapínání oděvu. U hrdla mrtvého ležel špendlík, pod ním v jedné řadě tři páry háčků a v dolní polovině zad knoflíky (Dušeková 1980, 439).

Hluboko do novověku přetrvalo používání přezek. Velké množství se jich zachovalo opět na slovenských hřbitovech. Např. v Kremnici byly nalezeny jednoduché přezky z bronzového drátu formované do tvaru oválného a okrouhlého. Zastoupena byla také přezka jednoduchá obdélníková a přezky dvoudílné oválné a obdélníkové se zdobeným tělem (obr. 56; Hoššo 1989, 274–275). Přezky na hřbitově ve Smoleniciach se nacházely ve čtyřech novověkých hrobech. Byly čtyřhranné železné, jedna bronzová šestihránná (obr. 57). V kryptě kostela Povýšení sv. Kříže v Písku

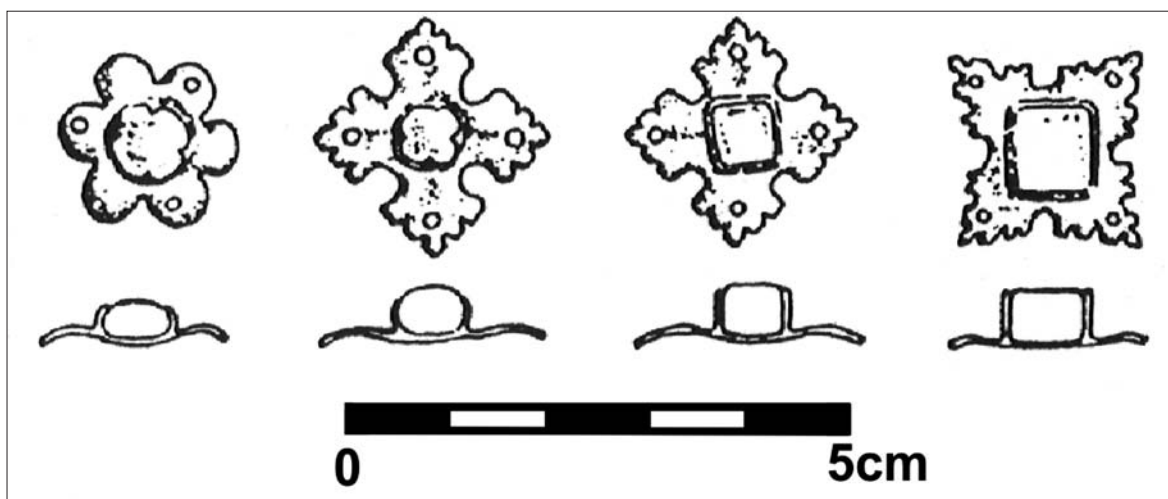

Obr. 58. Nákončí z opasku, 3,3 × 1,2 cm; Smolenice na Slovensku (Dušeková 1980, 436).

Obr. 59. Některé z dochovaných přezek z krypty v kostele Povýšení svatého Kříže v Písku (Adámek, Fröhlich 1996, obr. 8).

bylo nalezeno celkem sedm kusů přezek z bronzu či mosazi různých tvarů (obr. 59), umístěných na opascích anebo volně (Adámek, Fröhlich 1996, 174). Přezky mohly být jak součástí opasku tak mohly spínat i jinou část oděvu. Z opasku pochází dvě bronzová nákončí obdélníkovitého tvaru (obr. 58), jejichž dolní konec je kulovitě odsazen a horní zaokrouhlený je nýtem připevněn na zbytek kůže (Dušeková 1980, 439).

Obr. 60. Nášivky ze šatů nalezené v jednom z hrobů na hřbitově v Kremnici na Slovensku (Hoššo 1989, obr. 19.7-10).

3.2.6.2. Oděvní doplňky

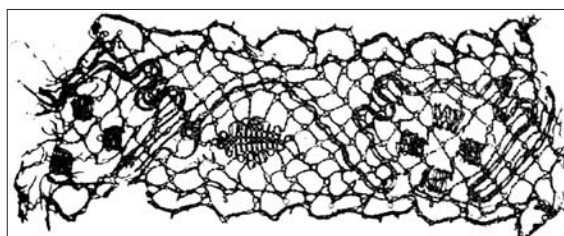
Za oděvní doplňky lze považovat nášivky a různé přívěsky na šatech. Pochází z mnoha slovenských lokalit jako např. Košice-Krásna (Polla 1986, 196). Ozdobily lisované z bronzového plechu, které byly patrně vyráběny sériově, pochází ze hřbitova v Kremnici. Zdobnějšími byly bronzové nášivky v podobě oblých a čtyřúhelných kytíček (obr. 60). Byly pozlacené a uprostřed nesly emailové očko (Hoššo 1989, 276).

3.2.6.3. Pohřební oděv a jeho součásti z hrobů na Moravě a ve Slezsku

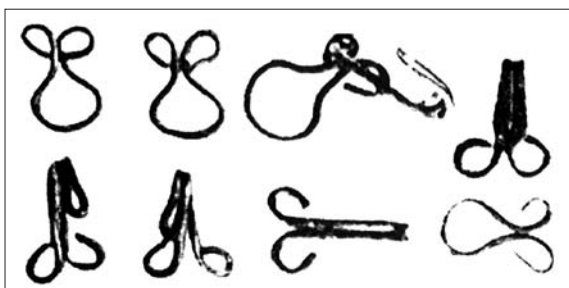
Z hrobů v kostele sv. Michala v Uherském Hradišti pochází pozůstatky tkanin z přírodního hedvábí, bavlny a lněné příze (Hrubý 1967, 55, 65–68). Také jedinci pohřbení v moravské kapli kostela sv. Václava v Opavě byli oděni v tkaninách různých materiálů. Z dražších materiálů byly nalezeny kusy hedvábí a brokátu se složitými vzory. Tkaniny byly protkávané nebo vyšívány dracounem (vláknem z lesklého kovu). Součástí oděvů byly také stužky a paličkované krajky (obr. 61). Na jedné z koster se našly zbytky patrně kněžského roucha, jež se skládalo z několika vrstev tkanin, zdobených opět krajkami z kovových nití (Šikulová 1970, 68). V jezuitském kostele Panny Marie v Brně byly v hrobě ženy zemřelé roku 1600 zachovány kusy pěkně vypracovaného závoje. Celé tělo bylo zahaleno tmavě hnědým hedvábným rouchem (Schram 1896, 37).

Příslušníci rodu Kouniců byli ve slavkovské kryptě pohřbeni v oděvech barvy šedé až černé, které byly na odpovídající dobu netypické a jakoby starodávné.

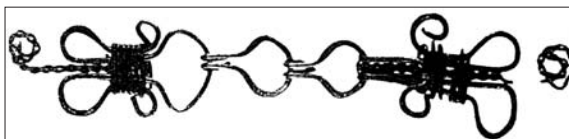
Muži pohřbeni zde na konci 18. století (Václav Antonín a Arnošt Kryštof z Kounic) měli na sobě bílé košile s krajkovými manžetami, soukenné a vlněné kabátce, na nohách pletené bavlněné punčochy, vlněné kalhoty ke kolenům; na hlavách měli paruky. Jediná zde pohřbená žena – Marie Leopoldina z Kounic († 1795) byla oděna v černé roucho s čepcem na hlavě (Pernička 1982, 145–147). Pohřební oděv se rovněž zachoval u některých členů rodu Dietrichsteinů, pohřbených v Mikulově v kryptě kostela sv. Anny a v kryptě kostela sv. Václava. Zbytky punčoch a paruka se nacházely v rakvi knížete Waltera Xavera Dietrichsteina (Drozdová, Beran 2003, 241). Václav Vilém Popel Lobkowitz († 1626) – manžel Markéty Františky Dietrichsteinové – byl pohřben v hnědých punčochách, hnědých širokých kalhotách ke kolenům a v kabátě podšitém kožešinou; na hlavě měl čepici (Drozdová et al. 2005, 347). Také jeho žena Markéta Františka († 1617) byla pohřbena ve vyšíváném čepci, lemovaném krajkou, který kryl neporušený složitý účes. Na nohou měla hnědé punčochy, zdobené na nártách mašličkami a zakončené podrážkami. Celá byla oblečena do černých šatů s dvojitým vysokým

Obr. 61. Ukázka krajky nalezené v kryptě opavského kostela sv. Václava (Šikulová 1970, tab. 66).

Obr. 62. Ukázka ze souboru spínadel (háčky a očka) pocházející z novověkých hrobů u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě-Hradišti (Dostál 1968, Taf. XV-XVI).

Obr. 63. Háčky s očky dekorativně vypracované z krouceného drátu; krypta v kapli kostela sv. Václava v Opavě (Šikulová 1970, tab. 64.7).

límecem, dvojími rukávy, dlouhou sukní a vlečkou (Drozdová et al. 2005, 351). Jan Diviš ze Žerotína († 1616) pohřbený v rodinné hrobce v Židlochovicích byl oblečen podle tehdy panující španělské módy do splývavého krátkého pláště z tmavočerveného akсамitu, na nohou měl bežešvé punčochy (Král 1981, 330–331).

Mezi součásti oděvu patří tři bronzové háčky s protiočky nalezené v hrudní oblasti skeletu muže pohřbeného na Jaktařském hřbitově v Opavě (Pavelčík 1992). Také ze hřbitova u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě-Hradišti pochází celý soubor podobného spínacího zařízení (obr. 62) vyrobeného z bronzového, výjimečně železného drátu oválného nebo hranatého průřezu. Nacházely se v hrobech mužů, žen i dětí (celkem v devíti hrobech), a to vždy na hrudníku a v blízkosti krku (Dostál 1968, 62). Vzhledově zvláštní a dekorativně mnohem propracovanější byla spínací souprava (háčky a protiočka; obr. 63) z krouceného drátu, pocházející z krypty v kapli kostela sv. Václava v Opavě (Šikulová 1970, 68). Bronzové záponky spolu se špendlíky z barevného kovu pochází z novokřtenského hřbitova v Šakvicích (Unger 1990a, 81) a Přibicích (Unger 1973, 89).

Knoflík tvaru malého bronzového terčíku s přivařeným očkem (obr. 64) pochází z novověkého hřbitova u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě-Hradišti. Jiný knoflík z této lokality byl kulatý a dutý, v průřezu čokoovitý a rovněž s očkem (Dostál 1968, 63). Dvoustranný bronzový knoflík (průměr 1,3 cm, výška 0,7 cm) byl

Obr. 64. Bronzový knoflík, průměr 1,9 cm; Znojmo-Hradiště (Dostál 1968, tab. XVI.15).

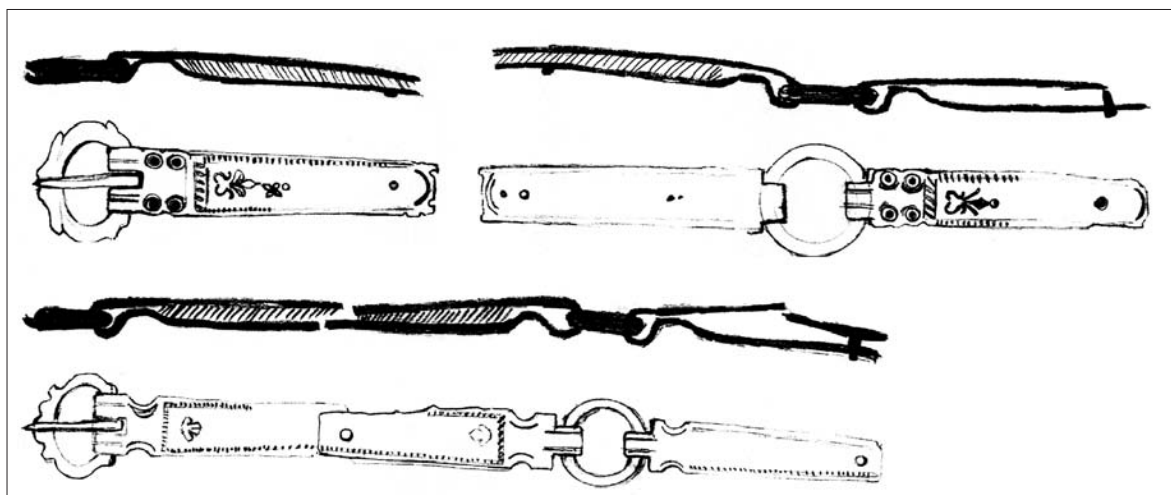
Obr. 65. Šatové nášivky, průměr 1,2 cm; kostel sv. Michala v Uher-ském Hradišti-Starém Městě (Hrubý 1967, Tab. XIII.2).

nalezen v oblasti hrudníku mezi zbytky tkaniny ženského hrobu pod dlažbou kostela sv. Michala v Uher-ském Hradišti-Starém Městě. V dětském hrobě zde byly rovněž nalezeny nášivky v podobě šesticípých hvězdiček (obr. 65), vyrobené z bronzového plechu (Hrubý 1967, 65, 68). Několik měděných terčíků, které zřejmě byly nášivkami z oděvů, pochází z novověkého hřbitova kolem kostela v Oskavě na Šumpersku (Schenk 2004, 232). Ozdobu šatů z barevného kovu, z přelomu 16. a 17. století, měl na levé paži těsně pod ramenem muž pohřbený v kostele Povýšení sv. Kříže v Jihlavě (Zatloukal 1994, 207).

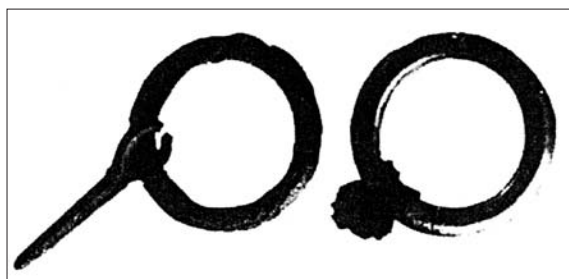
Z opavské svatováclavské krypty pochází jedna obdobně tvořená železná přezka, jedna bronzová obdél-níková přezka umístěná na pravé kyčelní kosti skeletu, dalších šest bronzových přezek i se zbytky kožených opasků a bronzové nákončí zakončené trojlístkem (obr. 66; Šikulová 1970, 68). Několik pravděpodobně novověkých přezek i s koženými řemínky (obr. 67) bylo nalezeno na hřbitově v Břeclavi na místě původ-ního kostela sv. Václava (Klanicová 1992).

Obr. 66. Přezky a nákončí z opasků; krypta v kapli kostela sv. Václava v Opavě (Šikulová 1970, tab. 64).

Obr. 67. Přezky z novověkých hrobů hřbitova na Nám. TGM v Břeclavi (Klanicová 1992).

Obr. 68. Kruhové bronzové přezky, průměr 3,7 cm, 17. – 18. století; kostel sv. Michala v Uherském Hradišti - Starém Městě (Hrubý 1967, tab. XIII.12-13).

Obr. 69. Přezka z ženského novověkého hrobu, průměr 1,9 cm; Znojmo-Hradiště (Dostál 1968, tab. XI.11).

Dvě masivní bronzové přezky kruhového tvaru (obr. 68) pochází z mužského hrobu uherskohradišského kostela sv. Michala, kde ležely u pánevních kostí skeletu. U jedné se dochoval pohyblivý trn a u druhé, na místě kde trn chyběl, bylo zauzlené poutko z řemínku (Hrubý 1967, 67, 68). V ženském hrobě odkrytém u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě-Hradišti byla pod hrudníkem skeletu nalezena rovněž kru-

hová opasková přezka z bronzu (obr. 69), na přední straně ozdobena perlovým vzorem a plasticky vystupujícími proužky. V jiném hrobě, mužském, byl pod pravou stranou pánve objeven pouze bronzový trn z přezky (Dostál 1968, 63). Je tedy vidět, že tento typ kruhových přezek s trnem, ač charakteristický především pro kulturu 13. – 15. století, se používal i v době novověku.

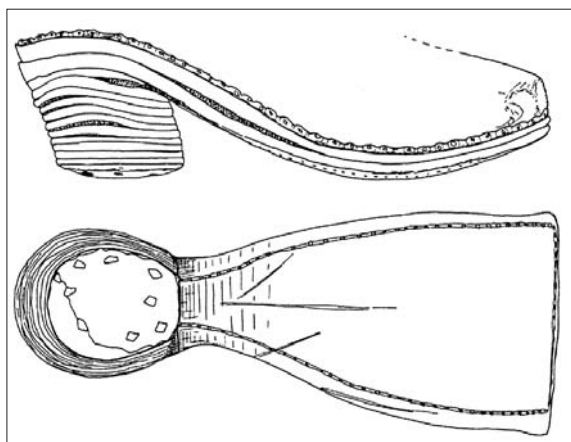
Obr. 70. Železné podkovy z bot pocházejících z novověkých hrobů ve Smoleniciach na Slovensku; rozměry 6-8 × 7-9 cm (Dušeková 1980, 440).

3.2.7. Obuv

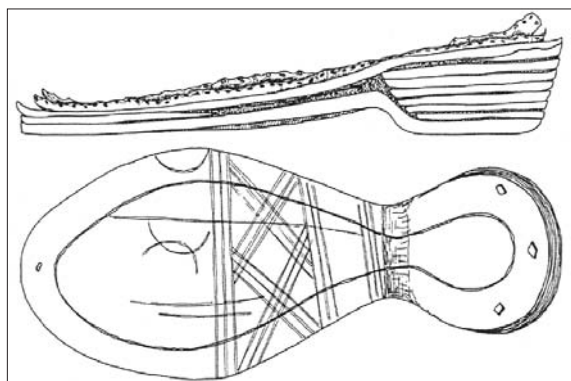
Dokladem toho, že lidé byli v novověku pohřbíváni v botách přináší mnoho evropských hřbitovů. Často se zachovávají v hrobech již jen podkovy z podrážek nebo podpatky a podrážky. Železné podkovy z bot se našly v novověkých hrobech mnoha slovenských hřbitovních lokalit, např. v Turčianskom Sv. Martině (Budinský-Krička 1944, tab. XVII.4, 5) a v Košicích-Krásně (Polla 1986, 196). Ze slovenské Smolenice pochází hned čtyři typy těchto podkoviček (obr. 70) lišící se především v rozměrech a zaoblení podle rozmanitých typů obuvi (Dušeková 1980, 439–441). Na hřbitově v Kremnici na Slovensku bylo nalezeno pět podkoviček v primární poloze. Předpokládá se, že byly součástí měšťanské obuvi (Hoššo 1989, 275). Jedná se vždy o železné pásy zahnuté do tvaru U. Některým zůstaly zachovány výčnělky k dokonalejšímu připevnění na obuv za pomoci hřebíků.

Kromě podkoviček bývají za lepších podmínek zachovány i zbytky po samotné obuvi, a to v podobě podpatků nebo kůže z bot. Kritériem pro určování a datování bot je jednak jejich tvar, zpracování, typ podpatku a módní doplňky. Pár bot vyrobený z ho-

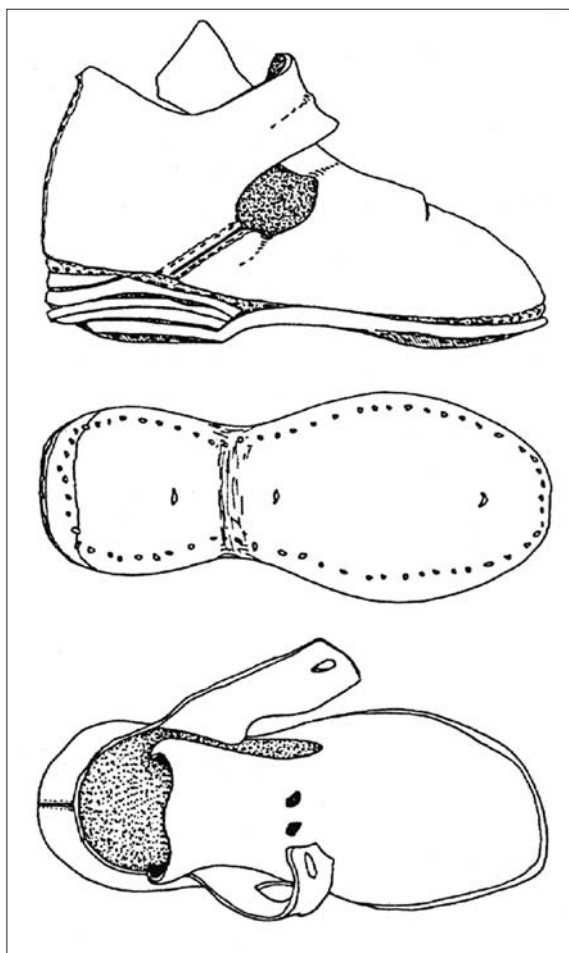
věziny se nacházel v hrobě ženy z 2. poloviny 16. století, pohřbené v Predigerkirche v německém Erfurtu. Přední část bot byla z jednoho kusu, patní část ze dvou kusů. Podobné boty jsou známy z hradu Buchlov, kde byly objeveny v hrobě barona Griessbecka z Kralowitz, datovaného do konce 15. a začátku 16. století (Barthel, Höhne 1965, 318). Boty z ženského hrobu v Erfurtu se tedy zdají být starší než je samotný hrob, což není nic neobvyklého, neboť je známo, že starší typy bot se udržovaly po dlouhou dobu, a to zvláště ve venkovském prostředí (viz dále). Série několika pozůstatků z kožených bot pochází z hrobů v kostele Maria Himmelfahrt v rakouském Leechhügelu. Jedná se o části prošíváných podrážek, v jednom případě vpředu rovně uříznuté (obr. 71). U těchto bot podpatky směřují šikmo dopředu a jsou připevněny hřebíky. Zachovaly se jen špičky bot sestávající ze dvou vrstev kůže a část nártu z pravé boty. Tato obuv patřila zřejmě muži středního věku a byla datována do 2. poloviny 17. století. Z dalších dvou ženských hrobů téže lokality pochází podobné boty (obr. 72) datované do 1. poloviny 17. století. Podpatek mají včleněný do pro-

Obr. 71. Podrážka s podpatkem a část boty z mužského hrobu, délka podrážky 24 cm, výška podpatku 4,5 cm, 2. polovina 17. století; mariánský kostel v rakouském Leechhügel, (Lehner 1996, 137).

Obr. 72. Podrážka s podpatkem z ženského hrobu, délka podrážky 22 cm, podpatek 3,2 cm, 1. polovina 17. století; mariánský kostel v rakouském Leechhügel (Lehner 1996, 139).

Obr. 73. Kožená obuv z dětského hrobu, délka podrážky 12 cm, výška boty 6 cm, 17. století; kostel P. Marie v rakouském Leechhügel (Lehner 1996, 142).

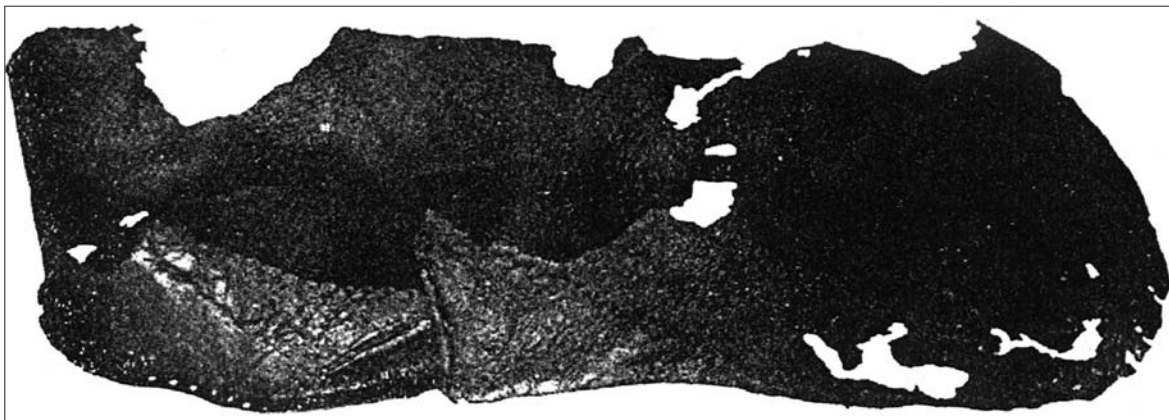
šívané podrážky a zpevněný třemi dřevěnými čepy. Zachovaly se též kožené části z boty. Do 17. století lze zařadit také dobře zachovalou dětskou obuv (obr. 73) rovněž s prošivanou podrážkou. Horní kožená část je tvořena ze tří částí (Lehner 1996, 87, 90, 91, 93).

Z počátku 17. až z 2. poloviny 18. století pocházely boty nalezené ve čtyřech hrobech farního kostela v rakouském Markgrafneusiedlu. Boty z roku 1600–1630, které se nacházely v hrobě ženy, byly interpretovány jako řádová obuv. Typ byl ohodnocen jako shodný s botami ze Španělka, Francie a především Maďarska. Stejně stará je i obuv z jiného ženského hrobu a patrně ji vyráběl tentýž švec, pro což hovoří struktura podpatku, podrážka, stříh, technika přehybů, ale především shodný károvaný vzor. Minimálně o 100 let mladší byly boty z hrobu kněze – tzv. biskupské nebo pontifikální boty. Tuhé pevné špičky hovoří pro konec 17. a počátek 18. století, avšak kombinace kůže a lát-

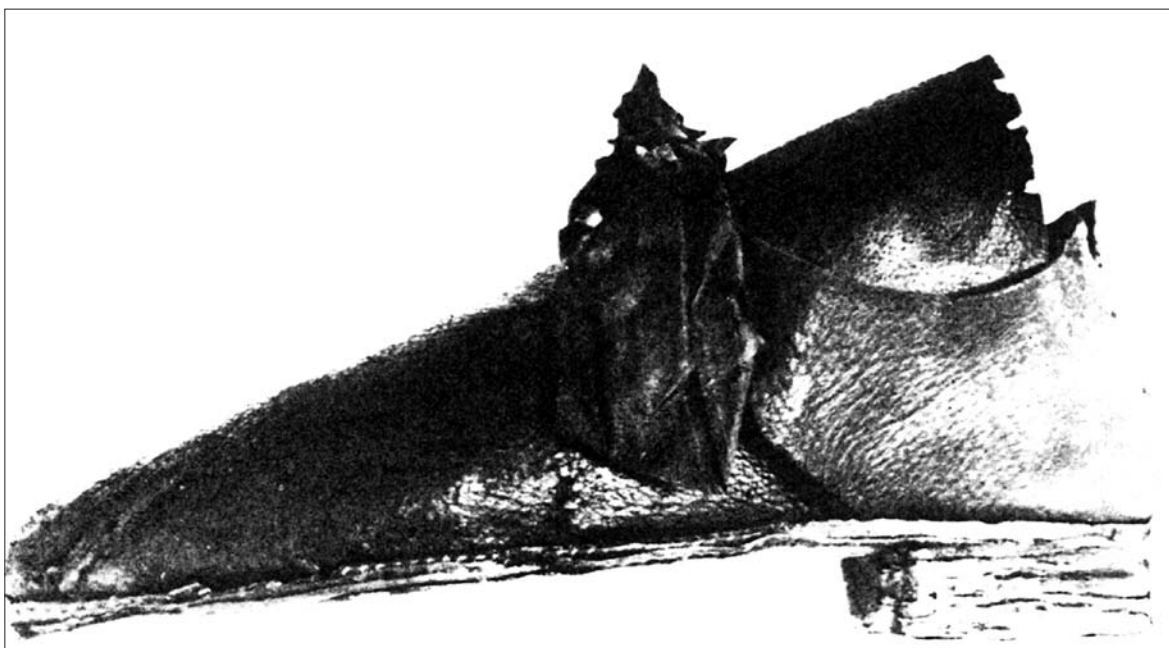
ky v oblasti nártu byla módním prvkem vyvinutým až v polovině 18. století. Starší prvky u modernějších bot uplatňovali především venkovští obuvníci. Boty z 18. století nevykazují na venkově barokní charakter. Pouze ve městech, kde byly kvalitnější silnice, si mohli lidé dovolit boty odpovídající módnímu trendu společnosti (Macek 1993, 386–389).

3.2.7.1. Boty pohřbených jedinců z Moravy a Slezska

Kompletní kožené boty z doby kolem poloviny 17. století se zachovaly v místě bývalého hřbitova u kostela sv. Marka v Litovli (Faltýnek 2000, 79). Obuv datovaná do 16. století se našla v jednom z hrobů na místě bývalého hřbitova u kostela Zvěstování Panny Marie v Šumperku (Goš 1971; 1997, 238). Pozůstatky po kožené obuvi (obr. 74) a zbytky zauzleného ře-

Obr. 74. Pozůstatky kožené obuvi, délka 25 cm, šířka 9 cm, výška 6 cm; novověký hrob v kostele sv. Michala v Uherském Hradišti – Starém Městě (Hrubý 1967, tab. XV.4).

Obr. 75. Rekonstruovaná kožená bota (rozměry neuvedeny) z rakve maršála Raduita de Souches, † 1683; kostel sv. Jakuba v Brně (Novotný 1967, tab. 53.1).

mínku pochází z hrobu mladého jedince pohřbeného v kostele sv. Michala v Uherském Hradišti (Hrubý 1967, 55, 65–68). Také v rakvi knížete Leopolda Ignáce Dietrichsteina († 1708), pohřbeného v rodové kryptě kostela sv. Anny v Mikulově, se dochovala jeho pohřební obuv (Drozdová, Petrásková 2001, 56); zbytky obuvi byly také v rakvi knížete Waltera Xavera Dietrichsteina († 1738), pohřbeného tamtéž (Drozdová, Beran 2003, 241). Boty ze silného sametu s koženou podrážkou měl Jan Diviš ze Žerotína, zemřelý roku 1616 a pohřbený v rodinné hrobce v Židlochovicích. Boty o velikosti č. 36 až 37 připomínaly dnešní sandály. Byly zcela bez podpatku a nepoužité; pravděpo-

dobně byly zhotoveny za účelem pohřbu (Král 1981, 331). Lehké kožené boty (obr. 75) pohází také z hrobu maršála Raduita de Souches, pohřbeného koncem 17. století v brněnském kostele sv. Jakuba (Novotný 1967, 56–57). Václav Antonín z Kounic, pohřbený roku 1794 v rodinné hrobce ve Slavkově měl na nohou kožené střevíce s nízkým podpatkem a železnou přezkou. Podobné střevíce kožené, ale šněrovací, měl o tři roky později zde pohřbený Arnošt Kryštof z Kounic. Marie Leopoldina z Kounic († 1795) byla obuta v kožené střevíčky, jejichž oblast nártu byla z textilu. Měly vysoký podpatek a ozdobeny byly železnou přezkou (Pernička 1982, 146–146).

3.3. Vícenásobné a hromadné hroby

3.3.1. Pohřby dospělých s dětmi

Z novověku, stejně jako ze starších období, pochází hroby do nichž byli pohřbeni dospělí spolu s dětmi. Jako dvojhrob byla interpretována situace objevená například na hřbitově ze 17. a 18. století v Košicích–Krásné na Slovensku, kde dítě leželo po levé straně dospělého v oblasti jeho hrudního koše (Polla 1986, 193). Na hřbitově u kostela sv. Jindřicha v Praze byl odkryt dokonce trojhrob. Jednalo se o hrob mladé ženy, která ležela uprostřed dvou stejně velkých 4 až 5ti-letých dětí, jejichž hlavičky z vnějšku objímala pažemi, ruce položeny na jejich hrudích. Každé z dětí mělo jednu nohu mezi nohama ženy, hlavičky též přichýlené, paže mírně pokrčené s lokty poněkud od těla, ruce na kyčelních kloubech. Všichni byly pohřbeni ve společné rakvi vyrobené z bílého dřeva. V hlavové části byla rakev široká 46 cm, v nožní části 39 cm, délka čítala 164 cm. Kromě hřebíků z rakve bylo nalezeno jen jedno poutko z bronzového drátu, jež leželo po pravé straně hrudníku ženy. Mezi novověkými hroby odkrytými na hřbitově je tento řazen do skupiny hrobů starších (Hanáková et al. 1975, 98). V dominikánském kostele v polském Raciborzi (voj. Katowice) byl nalezen hrob víc jak 60ti-leté ženy pohřbené v dřevěné rakvi spolu s dítětem věku 7 až 14 let. Podle hrobové výbavy pocházel hrob, orientovaný ve směru Z–V, ze 17. – 18. století (Kozłowska 2001, 206). V tomtéž kostele se nacházel také hromadný hrob devíti osob s orientací V–Z. Byl dlouhý 250 cm, široký 75 cm a dno hrobové jámy se nacházelo v hloubce 193 cm pod povrchem. Obsahoval dva muže (jeden stáří matusus), pět žen (z toho žena věku adultus pohřbená s plodem, další věku matusus) a dva mladé jedince juvenilního stáří. Byly zde i další hromadné hroby, náležející do rozmezí 14. až 17. století. V hrobech se nacházely zbytky dřevěných rakví, kadeře vlasů, dřevěný růženec a jeden zlatý prsten (Kozłowska 2000, 132–133). Jiný hromadný hrob v Polsku byl objeven na hřbitově v Brześciu Kujawskim, který zde fungoval při bývalém kostele sv. Ducha asi od 16. do počátku 19. století. V hrobě se nacházely kostry žen, mužů i dětí. Mohlo se jednat o oběti epidemie. Dvě ženy, zřejmě zemřelé při porodu, byly pohřbeny se svými pravděpodobně ještě nenarozenými dětmi (Kapica 1972, 157).

3.3.2. Hroby vzniklé při zvláštních situacích

Hroby čítající dva a více jedinců mohly vznikat také za ne zcela normálních okolností. Taková zvláštní situace, kdy se objeví dva jedinci v jednom hrobě, mohla nastat vykonáním závažného deliktu – vraždy. Na konci 16. století totiž platilo v Německu i v Čechách, že byl-li chycen vrah, byl po stětí uložen do hrobu společně se zavražděným (Unger 2002, 47).

Do hromadných hrobů byli pohřbíváni chudí obyvatelé (viz kapitola 7.1.), kteří buď již příbuzné neměli anebo pozůstali neměli finance na zaplacení samostatného hrobu. Přestože bylo v 18. století vydáno nařízení pohřbívat chudé zdarma, stávalo se, že chudák ležel několik dní v márnici, než zemřel bohatší člověk, s nímž byl pak zároveň uložen do hrobu (Zuber 1987, 241). Od 80. let 18. století se pod vlivem úsporných nařízení císaře Josefa II. stávalo, že bylo-li na hřbitov dopraveno více mrtvol společně, mohly být uloženy do jednoho hrobu (Kunc 1937, 51). Na hřbitově u kostela sv. Martina ve švýcarském Schwyzu byla mezi hroby z období 18./ 19. století objevena řada vícenásobných hrobů, umístěných podél hřbitovní cesty na západní straně kostela. Patrně se jednalo o pohřby osob s nižším sociálním statutem anebo o pohřby chudých, kteří si nemohli z finančních důvodů zřídit hrob na předepsaném místě (Descoedres et al. 1995, 55). Dvoj Pohřeb byl také objeven na hřbitově v rakouském Hainburg an der Donau. Jednalo se přitom o jeden hrob společný dvěma dospělým jedincům uloženým těsně vedle sebe v jedné rakvi (obr. 76). Tento hrob spolu s dalšími třemi, s odchýlenou orientací ve směru JZ–SV, tvořily skupinu oddělenou od ostatních hrobů více jak 2 m širokým pásem (Reichel 1996, 19). Do konce 16., případně do počátku 17. století je datován dvojhrob řemeslníků, který byl objeven hned za objektem jejich zbrojařské dílny v areálu Šarišského hradu na Slovensku. Obě kostry, vzdálené od sebe 100 cm a ležící v hloubce taktéž 100 cm, náležely mužům. Jeden z nich zemřel ve věku asi 50ti let, druhý ve věku 20 – 30ti let. Leželi v natažené poloze na zádech s hlavami směrem k JZ. U levé nohy mladšího muže ležel zlomek hliněné formy světle zelené barvy. Mohlo se jednat o pohřeb otce a syna (Slivka 1978, 235).

Mnohonásobné a hromadné hroby se také vysky-

Obr. 76. Dvojhrob na novověkém hřbitově v rakouském Hainburgu an der Donau (Reichel 1996, Abb.13).

tují v místech nějakých vojenských zásahů a povstání. Zde se mohou nacházet jak hroby vojáků (viz kapitola 5.1.) tak hroby prostých obyvatel, kteří při vojenských akcích zemřeli. Dokladem takových hrobů je např. pohřebiště u mostu přes řeku Travnu v rakouském Lambachu, kde bylo odkryto deset hrobových jam, z nichž čtyři byly dvojhroby a pět hrobů bylo hromadných. Hroby č. 1 až č. 5 ležely v řadě v přibližně pravidelných vzdálenostech, orientace koster byla stejná, také velikost hrobových jam byla srovnatelná. V hrobu č. 1 byl pohřben jeden jedinec. V hrobech č. 2, 3 a 5, které byly vykopány pro jednoho mrtvého, byla dodatečně pohřbena ještě jedna osoba tak,

že se kostry částečně překrývaly. Jámy č. 6 až 10 leží vůči jámám 1 až 5 v pravém úhlu. Hroby měly zhruba severojižní orientaci a zahloubeny byly pouze 0,8 až 1,0 m. Jámy byly naplněny mrtvými těly v počtu čtyř až sedmi a byly překryty pouze tenkou vrstvou hlíny a popela. Jedinci byli uloženi v hrobech ve vzájemné orientaci hlava – nohy. Velký počet těl byl však vhozen bez rakve a ne zcela pietním způsobem; ležely na boku nebo na břichu a bylo zde patrné vykloubení končetin. V hrobech se nacházely ručně kované hřebíky, ručně kované obruče kol, fragment plíšku pocházející z mušketové kulky, kování z pochvy na nůž a keramické střepy ze 16. až 17. století. Dále byly zaznamenány ozdoby a doplňky oděvu: ručně vyráběné kostěné knoflíky, kroužky po látkových knoflicích, drátěné háčky, mosazné knoflíky z holínek a jeden mosazný prstýnek. Antropologickým rozbořem byla zjištěna převaha mužů (95 ze sta jedinců), jen čtyři skelety byly ženské a jeden patřil novorozenci. Většina osob (53 z devadesáti) byla věku do 23 let. Osob starších než 40 let bylo jen sedm. Stav chrupu poukázal na venkovské obyvatelstvo. Ostatky tu ležely alespoň 300 let. Nálezové okolnosti dovolily přiřadit hroby k jisté události z 12. až 16. října 1626, kdy došlo k bojům mezi povstaleckými sedláky a císařskou posádkou. Většina mrtvých byla obrána a svlečena (Pertlwieser 1996, 53–57).

Zvláštní situace nastala také za morových a jiných epidemií (viz kapitola 7.4.), kdy bylo vzhledem ke značnému množství mrtvých těl nutno pohřbit je co nejrychleji. Ukazatelem na tento typ hrobu mohou být zbytky nehašeného vápna, kterým se hroby zasypávaly kvůli desinfekci. Případy hromadných hrobů jsou známy např. ze sousedního Slovenska. V Terchoveji (okres Žilina) jsou součástí tzv. cholerych hřbitovů (Bednárik 1972, 16). Patrně morový hromadný hrob byl odkryt na okraji hřbitova kolem kostela sv. Kataríny v Kremnici. V hrobě ležely pozůstatky z celkem 83 lidských těl, pohřbené zde bez rakví v 5 až 7 vrstvách se střídavou orientací Z–V a J–S; ruce nejčastěji podél těla. Celkem 42% pohřbených tvořily děti do 15ti let, rovněž lidé starší 50ti let tvořili větší podíl. Jedna z nejničivějších epidemií postihla Kremnici v roce 1710 (Hoššo 1989, 272) a snad této pohromě lze přiřít i objevený hromadný hrob. V Praze bylo zachyceno pohřebiště, interpretované jako morové, před západním průčelím barokního chrámu sv. Benedikta. Kostry zde byly naházeny přes sebe v nepravidelných skupinách. Pochází zřejmě z roku 1680, kdy v Praze

zemřelo přes šestnáct tisíc lidí (Ječný, Olmerová 1988, 21). Další hromadný hrob v Praze byl odkryt jižně za zdí kostela sv. Trojice v bloku mezi ulicemi Trojickou, Vyšehradskou a Pod Slovany. V hrobové šachtě, hluboké 2 m a široké asi 1,8 m (na délku lidského těla), byly naházeny skelety orientované hlavou k východu, nohama k západu. Ležely v několika vrstvách nad sebou, původně jich tam bylo patrně více než sto. Buď se jedná o hrob s pozůstatky těl zemřelých při nějaké epidemii nebo při válečné situaci. Podle svatojanského medailonku byl hrob datován asi do první poloviny 18. století (Beranová 1989, 269–271). Je známo, že roku 1713 vypukla v Praze morová epidemie, zavlčená sem patrně z Rakouska (Wondrák 1999, 78). Z konce 18. století nebo z 1. poloviny 19. století pochází hromadné hroby odkryté na okraji starého hřbitova ve vídeňském Meidlingu. Některé hroby obsahovaly 4 až 6 těl orientovaných hlavou k Z. Jiné hroby orientované v řadách ve směru V–Z obsahovaly jen 1 až 3 zemřelé. Ze tří hromadných hrobů na severním okraji hřbitova byly dva zachyceny v celém svém rozsahu. Měřily 1,8 × 2,8 m a 1,8 × 2,3 m a obsahovaly 30 až 50 těl pohřbených hustě vedle sebe. Nalezené předměty (zbytky růženců, tři kovové křížky, jeden dřevěný křížek a jeden hliněný medailonek) datují hroby do novověku. Některé mohou pocházet z let počátků hřbitova, tj. od založení v roce 1784 do zrušení roku 1807. Pohřby zde však také mohly být uskutečněny ve 30. nebo 50. letech 19. století, kdy řádily cholerové epidemie. Vzhledem k tomu, že jedinci nebyli pohřbeni na již existujícím novém hřbitově, mohlo se také jednat o zemřelé nižšího sociálního postavení (Huber 1998, 29–30).

Hromadný hrob mohl vzniknout také v okamžiku, kdy došlo z nějakého důvodu ke zbourání kostnice. Tak se stalo například v německém Breunsdorfu někdy v době 17./18. století (Kenzler 2002, 153). V takovém hrobě se pak nachází především lebky, dlouhé kosti a kosti pánevní. Především tyto části koster totiž tvořily výbavu kostnic.

3.3.3. Hromadné hroby na Moravě a ve Slezsku

Na Moravě jsou dokladem hromadného pohřbívání pozůstatky tří koster z Mařatic v okrese Uherské Hradiště, které jsou považovány za součást hromadného hrobu, v němž byly uloženy oběti morové epidemie z roku 1680. Nasvědčuje tomu i vrstva původně nehašeného vápna a zbytky smůly, kterou byla patrně zalita plocha hrobu, který tak byl neprodyšně uzavřen (Pavelčík 1996a). V jiné části Mařatic byl rovněž objeven hromadný hrob. Jednalo se o nepravidelně tvarovanou jámu o šířce 170 cm, která byla zaplněna lidskými kostmi ve vrstvě o mocnosti 65 až 70 cm. Jáma neobsahovala žádné celé skelety. Převládaly dlouhé kosti uložené v jednom směru (JV–SZ), dále pak zlomky lebek a jiné kosterní pozůstatky. Uvažuje se o spojitosti s některou z četných epidemií, neboť uložení ostatků naznačující možnou pietu se nehodí dávat do souvislosti s existencí městského popraviště, i když je zde historicky doloženo a odpovídá mu také místní označení „Pod Šibeniců“ (Snášil 1993a, 93). O morový hřbitov se jedná pravděpodobně také v případě hrobu na Pivovarské ul. v Opavě. Ve zkoumané základové jámě o rozměrech 600 × 320 × 320 cm, byly nalezeny kosterní ostatky devíti jedinců, uložené ve směru Z–V, respektive JZ–SV, s hlavami k západu. Skelety nebylo možno prozkoumat; pohlaví bylo určeno pouze u pěti jedinců. Ve čtyřech případech se jednalo o muže zemřelé ve věku maturus a jeden skelet náležel ženě stáří senilis. Dle písemných pramenů na tomto místě kdysi stával tzv. Jaktařský hřbitov sloužící především obyvatelům opavského předměstí. Vzhledem ke své rozlehlosti byl však v době morových epidemií užíván také občany vlastního města (Pavelčík 1992). V prostoru mezi ostravským kostelem sv. Václava a hradbou byl mimo areál kostelního hřbitova zřízen hromadný hrob s ostatky více než 20 jedinců. Stalo se tak snad v souvislosti s některou z epidemií (Zezula 1999, 358).

Marta Taberyová, *Píseň (Máky)*, 1998, montovaný reliéfní keramický obraz, šamotovaná kamenina, výpal 1 250 °C, částečně glazovaná, 65x81 cm. Inspirace: Karel Toman, *Píseň*.

4

Pohřební prostory

4.1. Hřbitovy a hroby

Křesťanství přineslo do pohřbívání nové zvyklosti, a to především pohřbívát výlučně na místech posvěcených a veřejně označených. Vazba hřbitova na kostel byla samozřejmostí až do doby novověku. Proto také německé označení „Kirchhof“ nebo anglické „churchyard“, znamenající v doslovném českém překladu „kostelní dvůr“. Novověké hřbitovy navázaly na strukturu hřbitovů středověkých, došlo však k zásadním změnám v reorganizaci a uspořádání. Kromě odkládání lidských těl a prostoru určeném k modlení se za duše zemřelých měly hřbitovy ve středověku také funkci pracovního prostoru, byly skladištěm či rejdištěm toulavých psů a vepřů, potulovali se tam žebráci a všelijaká cháaska, což někde přetrvávalo ještě do počátku novověku. Lidé pobývali běžně přes den na hřbitovech, neboť neměli z mrtvých strach. Konzumovali tam potraviny, provozovali různé hry a oslavy, shromažďovali se tam jak k válečnému tažení tak k obraně (srov. Ariès I. 2000, 84 ad.; Descoedres et al. 1995, 12; Dülmen 1999, 231; Winter 1892, 197, 470). Ještě v 17. století se našly hřbitovy, které se v duchu středověku vyznačovaly nepravidelným uspořádáním hrobů, jež se překrývaly a byly jen mělce pod povrchem. Až koncem 17. a v 18. století zapříčinila zdůrazňovaná hygiena a čistota omezení hřbitova jen k účelům pohřbu a věčného odpočinku. I když proces přesunu hřbitovů mimo město započal už v 15. až 16. století (Unger 2002a, 73), hřbitovy se udržely v in-

travilánu obcí a měst alespoň do 18. století, někde až do dnešní doby. Přibývajícím množství lidí sice nutilo již koncem 16. století zakládat nové hřbitovy, avšak staré hřbitovy byly často ponechány na původním místě kolem kostela (Navrátilová 2004, 277) a dokud to šlo, tak se tam stále pohřbívalo. Tehdy mívaly hřbitovy okolo kostelů zpravidla oválný půdorys (obr. 77 a 78) a obsahovaly jeden či více samostatně stojících křížů, jež byly jakýmsi orientačními body (Ariès I. 2000, 83–84). Hřbitov sice jistým způsobem odděloval svět živých od světa mrtvých, býval obehnan zdí nebo živým plotem, přesto byl nadále součástí města či vesnice, což svědčilo o snaze zůstat v blízkém spojení s mrtvými (Navrátilová 1998, 153; Dülmen 1999, 231). Zámožní měšťané si udržovali pohřební místa na hřbitovech u městských chrámů (jak tomu bylo např. v Brně; Flodrová 1992, 11), zatímco nově vznikající hřbitovy, často již za městskými hradbami, sloužily především pro střední vrstvu, jako byli řemeslníci, obchodníci, zemědělci, popř. městská chudina (pokud nebyla pohřbena na speciálním chudinském hřbitově). Takové hřbitovy již zpravidla nemívaly kostel. Ariès ve své monografii uvádí, že hřbitov sloužící bohatým zesnulým měl přiléhat ke kostelu nebo být v jeho těsné blízkosti, neboť zámožní procházeli při pohřebním obřadu skrze kostel. Naopak pro chudé měl sloužit hřbitov vzdálenější od města a vyznačující se absencí kostela, protože tento nebyl při pohřbech

Obr. 77. Hřbitov kolem kostela; výřez z rytiny z roku 1672 (Mikulec 2000, 57).

Obr. 78. Pohřební průvod směřující na hřbitov ležící kolem kostela; výřez z kresby v matrice zemřelých z roku 1729 (Petraň et al. 1995, 173).

lidí z nižších vrstev nutný, neboť z místa úmrtí se jejich tělo přepravovalo rovnou do společného hrobu (Ariès II. 2000, 37).

Už v 16. století přetrvávala snaha o zajištění pohřbu v kostele (panovníci, duchovní, vyšší šlechta), avšak tradice kostelních pohřbů se rozšířila i mezi nižší šlechtu a měšťanstvo až během 17. století, zatímco na hřbitovech končili ti „obyčejnější“ lidé. Ve 2. polovině 18. století začal počet pohřbů významnějších osob na hřbitovech stoupat, což byla známka změny ve vnímání smrti obecně a předzvěst konce pohřbů v kostelech (Ariès II. 2000, 106). Jeden z nejdůležitějších zvrátů v historii pohřbívání, související se zmíněnou změnou vnímání smrti, nastal koncem 18. století, kdy byl proces pohřbívání vyňat z kompetence církve a předán do péče státní správy. Dekrety císaře Josefa II., vydané v roce 1784, obsahovaly nařízení oddělit hřbitovy od kostelů a přesunout je na okraje měst nebo až za městské hradby. Dekrety předepisovaly nejen kde se má hřbitov nacházet, ale také jak má vypadat a jak má být užíván. Nejprve bylo zvoleno vhodné místo o přiměřené velikosti, nesmělo být v prostoru, kde by bylo vystaveno nadměrnému působení vody a půda zde měla mít vhodné složení, které by nebránilo rozkladu lidských těl. Vyhlédnuté místo bylo ohrazeno zdí, aby tak bylo ochráněno před pasoucím se dobytčím a zpravidla bylo opatřeno křížem

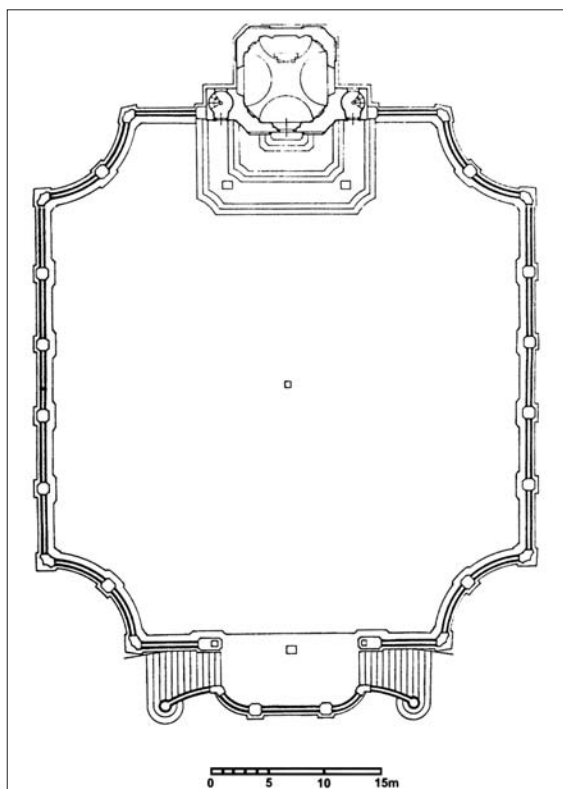
(Kunc 1937, 51). Vzhledem k tomu, že od roku 1783 bylo také zakázáno pohřbívání uvnitř kostelů (pod dlažbami i v kryptách, neboť přeplňování kostelních hrodek a kostnic údajně napomáhalo k šíření různých epidemií; srov. Kunc 1937, 51; Navrátilová 2004, 271), začaly na příměstských hřbitovech vyrůstat monumentální pomníky bohatších obyvatel a zdobné rodinné hrobky, často v podobě kaplí (Zuber 1987, 242; Navrátilová 1998, 156). Ty mohly mít vzor v časných měšťanských a šlechtických hrobkách vznikajících již na konci 16. století (Unger 2000a, 342).

Začíná také narůstat obliba samostatných hrobů, zdůrazňujících tak důstojnost a pietu, a uplatňuje se dědické vlastnictví hrobů i u nižších vrstev (Ariès II. 2000, 236; Navrátilová 2004, 277). Hřbitovy nabyly veřejného charakteru, sloužily katolíkům i nekatolíkům. Stále se zde však projevovala majetková, popř. sociální diferenciací obyvatelstva, a to zavedenou hierarchizací pohřebních míst. Nejváženější byl prostor v blízkosti případné sakrální stavby nebo kolem kříže a při hlavní cestě. Nějakým způsobem diskriminovaní jedinci bývali pohřbíváni zcela při okrajích hřbitova, resp. na hřbitově chudinském. Od poloviny 18. století vznikají specifické hřbitovy, jako např. vojenské, vězeňské, morové apod., které se později staly vyčleněnými součástmi hřbitovů (Navrátilová 1998, 154, 156).

4.1.1. Některé hřbitovy Moravy a Slezska

Zajímavá situace co se týče rozlišení hřbitovů dle sociálního postavení a majetnosti nastala např. v Litovli na Olomoucku v době 16. století, kde existovaly tři různé hřbitovy pro různé sociální skupiny. Na klášterním hřbitově byly pohřbívány pouze nemanželské děti a jiné opovrhované osoby. Ctihodní měšťané nalezali své místo odpočinku u kostela sv. Marka, zatímco poddaným z okolních vsí sloužil hřbitov u sv. Jakuba (Kauerová, Koudela 1998, 76). Na hřbitově před a za bučovickým kostelem (okr. Vyškov) byl prostor rozdělen tak, že vlevo byli pohřbíváni knížecí úředníci, zatímco vpravo zámožní měšťané Bučovic, kteří za místo pro hrob museli zaplatit 30 zlatých konvenční měny. Hřbitov kolem kostela byl tedy určen pouze pro místní honoraci. Všichni ostatní obyvatelé byli pohřbíváni na farnostním hřbitově vedle vrchnostenského dvora (Tihelka 1967, 240–241).

Zakládání nových městských hřbitovů lze dobře ukázat na příkladě moravské metropole – města Brna. Ve středověku se pohřbívalo uvnitř města na hřbitovech rozprostírajících se kolem větších kostelů nebo v jejich těsné blízkosti. Nejstarší městský hřbitov se nacházel u kostela sv. Michala v prostoru dnešní ulice Dominikánské a Starobrněnské. Z 11. – 13. století je zmiňován hřbitov u kostela sv. Martina v místech dnešní Benešovy ulice. Od první poloviny 13. století existoval hřbitov kolem chrámu sv. Petra a Pavla, farní hřbitov u kostela sv. Jakuba, dále hřbitovy na ulici Křížové, při kostele Všech svatých na Provaznickém vršku při ústí dnešní Kopečné ulice. Také existovaly hřbitovy při městských špitálech, a to na dnešní ulici Pekařské, kde se nacházel špitál sv. Ducha, na Starém Brně při kostele sv. Anny u kláštera cisterciáků a hřbitov při špitále sv. Štěpána v místě dnešní ulice Křenové. Fungovaly až do švédského obléhání města Brna v roce 1645. Už od 13. století se pohřbívalo na hřbitově u kostela sv. Jakuba, kde pohřbívání pokračovalo minimálně do konce 16. století a ojedinele snad až do josefínských reforem na konci 18. století. Koncem 16. století už mnohé hřbitovy nepostačovaly, tak byl roku 1580 založen hřbitov nový za hradbami města, před tehdejší Veselou bránou, na začátku Malé nové ulice. Byl to prostor mezi dnešním Žerotínovým náměstím a ulicí Joštovou. Byly zde pochovávané občany střední sociální vrstvy, drobní řemeslníci, obchodníci, zemědělci i městská chudina, zatímco zámožnější měšťané si udržovali hrobová místa u pe-

Obr. 79a. Půdorys hřbitova ve Střílkách (Krsek a kol. 1996, 310).

trského a jakubského chrámu. V 18. století už většina městských hřbitovů nestačila, proto byly zakládány nové hřbitovy již ve větší vzdálenosti od města. Zatímco některé starší hřbitovy byly rušeny, jako např. hřbitov kolem kostela sv. Petra a Pavla (1785), hřbitov na dnešním Žerotínově náměstí (1785) nebo hřbitov u sv. Václava na Vídeňské ulici (1783), vznikaly od roku 1783 hřbitovy nové, např. na dnešní ulici Vranovské a Kounicové (severně od dnešní Antonínské). Posledně jmenovaný hřbitov za hradbami města sloužil tehdy pro celé Brno (jak pro katolické, tak evangelické pohřby). V následujících letech 19. století byl asi čtyřikrát rozšířen až na dvojnásobek své původní rozlohy. Zrušen byl v roce 1883. V tomtéž roce byl otevřen dodnes fungující Ústřední hřbitov, který nahradil všechny zmiňované brněnské hřbitovy (Flodrová 1992, 9–12; Hadroušková 1950, 298; Holub et al. 2006, 268, 286).

Některé barokní hřbitovy jsou také dokladem symboličnosti tehdejší kultury a dokazují svoji uměleckou a architektonickou strukturou, že problém smrti zaujímal v životě lidí ústřední postavení. Do umění se promítlo křesťanství na tzv. morovém hřbitově ve Žďáru nad Sázavou. Jedná se o komplex barokních

Obr. 79b. Kaple na stříleckém hřbitově (foto M. Králík).

staveb, jejichž projekt vypracoval v roce 1709 známý barokní architekt Jan Santini Eichel. Celý hřbitov svým půdorysem připomíná tvar lidské lebky. Trojice kaplí, jejich trojitě arkády, trojitě dělení spojovacích zdí a trojúhelníkové podstavce soch – to vše vyjadřuje symbol Nejsvětější Trojice, jenž měl zajistit ochranu proti moru. Sochy pak představují anděla Posledního soudu, troubícího na pozoun. Hřbitov byl původně zamýšlen pro případnou epidemii moru. Ta však město nakonec nezasáhla, a tak se na hřbitov nepohřbívalo (Hnátek 1998). Dalším příkladem architektonické hřbitovní zvláštnosti je barokní hřbitov ve Střílkách na Kroměřížsku. Hřbitov, vybudovaný v letech 1730 – 1743, je situován na svahu v těsné blízkosti farního kostela a plně využívá terénních podmínek. Má čtvercový půdorys s konkávně vykrojenými nárožími (obr. 79a). Je přístupný předloženým dvouramenným schodištěm s nástupním prostranstvím. Dominantou je v čele stojící kaple (obr. 79b) opakující půdorysně celé pohřebiště. K oběma jejím stranám přiléhají nízké přístavby kaple, opatřené větvenovitými schodišti vedoucími do hrobky Petřvaldských. Projekt byl navržen a realizován ve třicátých letech 18. století a za autora je považován Ignác Josef Cyrani z Boleshausu (srov. Jůzová-Škroblová 1961, 312; Krsek a kol. 1996,

309; David, Soukup 2002, 259). Střílecký hřbitov je však také ukázkou zcela praktického uvažování. Projevila se zde snaha o plné využití poměrně malého hřbitovního prostoru (asi 14 arů). Pod celou plochou hřbitova je totiž v hloubce asi 1,5 – 2,0 m zbudována odvodňovací a provzdušňovací síť kanálků, do nichž byla navedena vhodná hlína. Přes celou délku hřbitova se táhne také podzemní chodba. Kanálky vedou ze středu hřbitova od podzemní chodby šikmo na obě strany a ústí v sousedních zahradách. Hřbitov svého významu dosud nepozbyl, čehož je dokladem kolmá šachta ústící ve středu hřbitovní cesty, kde je opatřena mříží. Tento systém dokáže zajistit setlení tělesných pozůstatků už během sedmi let, zatímco za normálních okolností může být hrob otevřen až po uplynutí deseti let. Poměrně malý hřbitov tak mohl sloužit nejen střílecké, ale i dalším okolním obcím (Skřítek 1973, 59).

4.1.2. Značení hrobů na hřbitovech

4.1.2.1 Kříže a náhrobky

Uvádí se, že již v 16. století se na hrobech ve střední Evropě (v západní Evropě se častěji uplatnila výzdoba sochařská) vyskytovaly náhrobní desky v podobě ka-

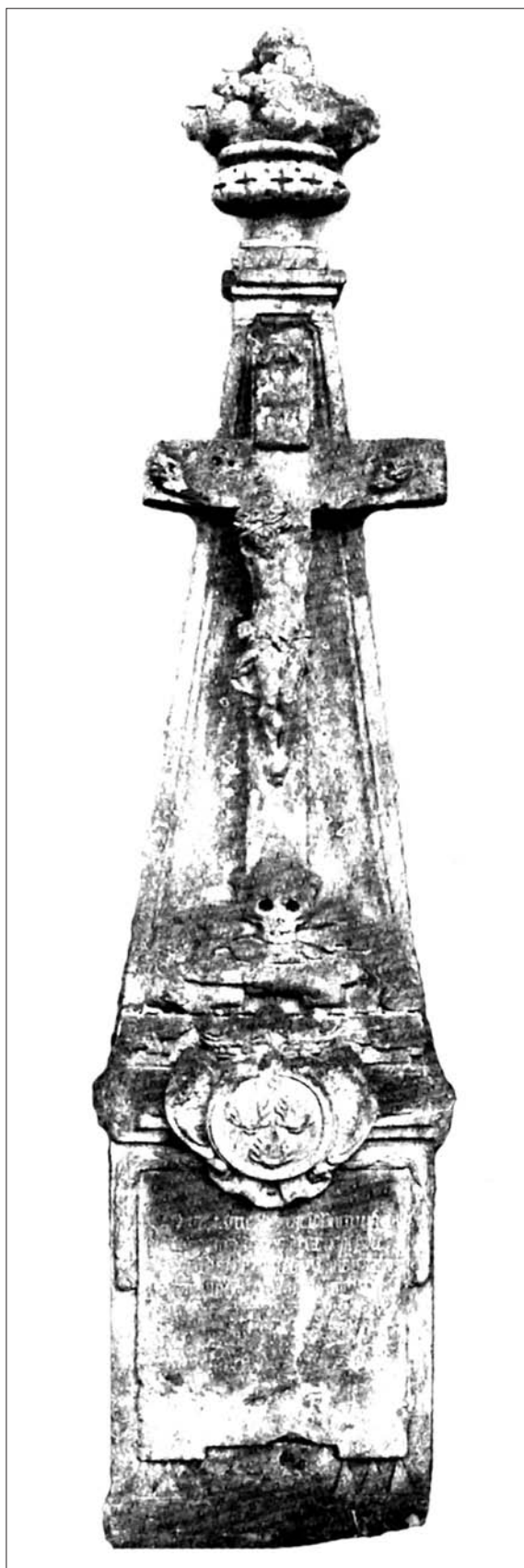

Obr. 80. Hřbitov s rozmanitými náhrobky; dřevořez z roku 1801 (Navrátilová 2004, 282).

menných tabulí, které obsahovaly životní data, tituly a zásluhy nebožtíka, zbožné legendy, postavy pohřbených nebo jejich erby (srov. Corvisier 2002, 61; Navrátilová 2004, 277).

Obdélníkové desky bývaly zpočátku vodorovné, některé lehce vyvýšené. Později se staly běžnými náhrobky svislé; rozšířily se epitafy. Kříže, které byly zpočátku jen orientačními body na hřbitovech se od 17. století začaly číslovat a ryly se do nich epitafy. Nakonec se dřevěné nebo kamenné kříže staly značením jednotlivých hrobů. Zpočátku byl kříž malý, vytesaný na vrcholu prodlouženého podstavce. Šlo o masivní krátké kříže se stejně dlouhými rameny. Jinou variantou značení byla kombinace vodorovného náhrobku a kříže (Ariès I. 2000, 328, 331). Zmíněné typy náhrobků (obr. 80) se na hřbitovech udržely až do přelomu 18. a 19. století. Dá se však tvrdit, že náhrobky v podobě kříže a kombinované s křížem či Ukřížovaným (obr. 81 a 82) až do 18. století na hřbitovech převládaly. Šlo jednak o kříže kamenné a jednak dřevěné, které vydržely déle na venkovských hřbitovech a u chudších obyvatel (Prahel et al. 2004, 209). Od poloviny 18. století byly dřevěné kříže nahrazovány kříži kovanými a litinovými (obr. 83; Navrátilová 2004, 278). Náhrobky zpočátku patřily zámožnějším, kteří z nějakého důvodu nebyli pohřbeni v kostele (např. z důvodu pokory); později si náhrobky začali budovat i měšťané, úředníci a řemeslníci, kteří si nechávali na náhrobky vyobrazovat např. pracovní nástroje (Ariès I. 2000, 330).

Obr. 81. Náhrobek hraběte F. A. Vrtby z roku 1791, výška 179 cm; kostel sv. Martina, Vrchotovy Janovice na Benešovsku (Prahel et al. 2004, obr. 277).

Obr. 82. Barokní náhrobek z Hloubětína, okres Praha; 1773 (Navrátilová 2004, 279).

Obr. 83. Železný kříž ze švýcarského hřbitova ve Schwyzu; 2. polovina 18. století (Descoedres et al. 1995, 149, Nr. 7).

4.1.3. Rodinné hrobky v podobě kaplí

Po odtržení hřbitova od kostela bylo nutné budovat na hřbitovech stavby s potřebným prostorem pro ukládání rakví, popř. pohřební obřady. Vznikají tak architektonicky více či méně reprezentativní rodové či rodinné kaple – hrobky, které si budovala šlechta či zámožnější měšťané.

4.1.3.1 Pohřební kaple na Moravě a ve Slezsku

Již v 16. století se objevují na hřbitovech první měšťanské hrobky. Příkladem je renesanční hrobka Bukůvků z Bukůvky, pocházející z roku 1592 a nacházející s v blízkosti kostela sv. Matouše v Postřelmově na Šumpersku (David, Soukup 2002, 13). Příkladem měšťanské kaple s hrobkou je stavba, kterou pro sebe

a svou rodinu nechal vybudovat roku 1693 purkmistr Michal Žarošský na hřbitově u kostela v Bučovicích (Tihelka 1967, 241).

Jako příklad šlechtických hrobek bych uvedla stavbu, která jako hrobka významného moravského rodu Kouniců nebyla zcela reprezentativní. Jedná se o kapli u bývalého špitálního kostela ve Slavkově (obr. 84 a 85), kterou nechal vystavět Arnošt Kaunitz-Rietberg po úmrtí svého otce roku 1794. Půdorys a rozměry rodinné hrobky jednoho ze slavných šlechtických rodů na Moravě tak byly určeny jednoduchou apsidou kostelíka (Prahel et al. 2004, 279). Další hrobka (obr. 86) významného rodu se nachází v Moravském Krumlově. Nechala ji roku 1789 vystavět pro svého manžela Karla Josefa Liechtensteina, pro svého syna a nakonec i pro sebe manželka Marie Eleonora ze

starobylého rodu Oettingen-Spielberg (Kroupa 1986, 108–109). Jako „Chrámek osvětlení“ je označována stavba (obr. 87), kterou si za účelem pohřbu nechal v Dolní Rožínce zbudovat v 90. letech 18. století Jan Nepomuk Mittrovský. Jednalo se o blokovou stavbu na půdorysu jednoramenného kříže opatřenou sloupy s korintskými hlavicemi a vybavenou umělou jeskyní. Jan se nechal pohřbít v nadzemním chrámku, zatímco jeho choť Antonie roz. Žerotínová spočinula po desíti letech před podzemní částí stavby (Prahl et al. 2004, 280). Hrobky Petřvaldských v kapli na hřbitově ve Střílkách jsou zmíněné již výše. Hrobky se však budovaly také mimo hřbitovy, na soukromých zahradách. Příkladem je rodinné mauzoleum Karla Salma-Reifferscheidt, který ho nechal roku 1787 přenést z vídeňského klášterního kostela sv. Doroty na ostrov v zámeckém parku v Rájci-Jestřebí. Toto mauzoleum však již plnilo jen funkci rodinného kenotafu (fiktivního památníku), neboť přenesení ostatků třiceti příbuzných bylo nemyslitelné (Prahl et al. 2004, 280).

Obr. 84. Pohřební kaple rodu Kounic-Rietbergů, 1795; Slavkov u Brna (Prahl et al. 2004, obr. 366).

Obr. 85. Interiér kounické hrobky ve hřbitovním kostelíku ve Slavkově (foto M. Králík).

Obr. 86. Pohřební kaple Liechtensteinů, 1789; Moravský Krumlov (Prah et al. 2004, obr. 364).

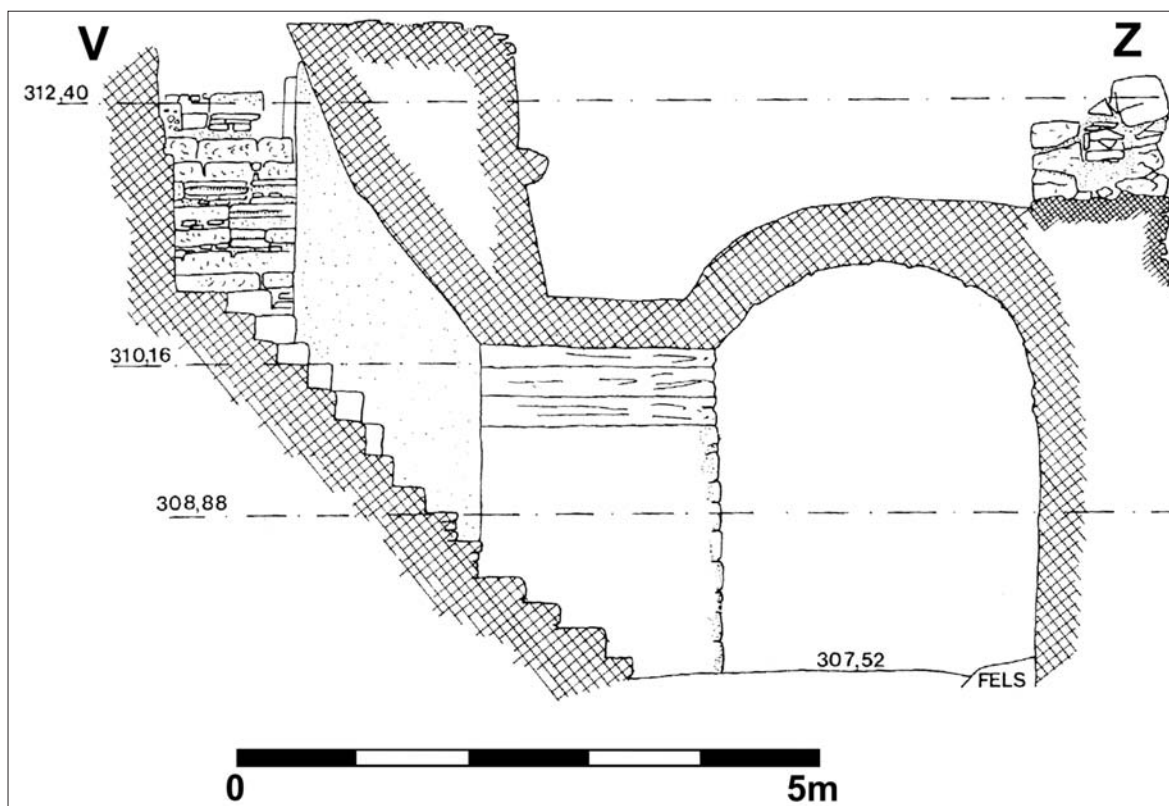
Obr. 87. Hrobka Mittrovských v podobě chrámku, 1799; Dolní Rožínka (Prah et al. 2004, obr. 367).

4.1.4. Ukládání kosterních pozůstatků z rozrušených hrobů

Ve středověku bylo obvyklé, že narušil-li se při kopání nové hrobové jámy hrob starší, kosterní ostatky se shrnuly na hromádku a ponechaly se v rohu nového hrobu, kde pak byly po staletích nalezeny archeology. Takové případy, i když méně často, se najdou také v novověku. Mnohem běžnější však bylo vykopat jámu velkých rozměrů, kde se vlezly ostatky ze značného množství hrobů. Jako ossarium se využívaly rovněž krypty či jiné místnosti v kostelech a nakonec se rozšířilo budování samostatných staveb – kostnic.

4.1.4.1. Sekundární a terciální pohřby na Moravě a ve Slezsku

Při některých archeologických výzkumech bylo zjištěno druhotné uložení kosterních pozůstatků ze staršího hrobu k pohřbu mladšímu. Například u františkánského kostela v Uherském Hradišti byly v hloubce 96 cm nalezeny kosterní pozůstatky dvou

Obr. 88. Řez zaklenutou stavbou (ossariem) na hřbitově u domu sv. Stephana v Pasově (Mittermeier 1989, Abb. 9).

jedinců. Kosti se však nenacházely v anatomických polohách, naopak byly zpřeházené a zdálo se, že byly do země uloženy druhotně v textilním uzlu (Pavelčík 1996). Tento nález mohl vzniknout způsobem, který zachytil v 19. století etnograf F. Košák na Rokycansku: „Když se pochovává do hrobu starého, ve kterém už někdo byl pochován, tu sbírají se kosti a svážou do bílého šátku a dávají buď do koutka ve hrobě nebo na rakev nově pochovaného“ (Košák 1899, 197).

Častějším se stal zvyk ukládat vykopané kosti do velkých společných jam, které tak fungovaly jako jakési ossarium. Jedno takové bylo odkryto na severní straně kostela sv. Bartoloměje ve Dlouhé Lhotě u Blanska. V jámě dlouhé 5 m byly ve směru S–J (v ose kostela) uloženy především lidské lebky a dlouhé kosti. Ostatky sem mohly být přeneseny ze hřbitova u bývalého kostela sv. Vavřince, na němž se pohřbívalo až do konce 18. století (Berkovec 2002, 254). Druhotné uložení kosterních ostatků vykazovala rovněž mohutná vrstva lidských kostí, ležící jen 5 cm pod povrchem, a táhnoucí se v délce asi 6 m v těsné blízkosti kostela v Krhově na Třebíčsku. Objeveno bylo asi 20 lebek, množství dlouhých kostí horních a dolních končetin. Jednalo se pravděpodobně o ostatky ze starších hrobů,

kteří byly takto uloženy někdy v průběhu novověku (Obšusta 1999, 426). Ossarium, v němž byly uloženy lidské kosti ze zrušených hrobů bylo objeveno také v Boršicích u Buchlovic v okrese Uherské Hradiště. Jáma sahala do hloubky 350 cm. Z vnější strany měla stěny vyztuženy neopracovanými hrubými kameny, z vnitřní strany pak cihlami. Prostor původně překleňovala také kopule (Snášil 1973, 62). Sonda, umístěná v rohu mezi východní a jižní obvodovou zdí kaple Nejsvětější Trojice v Prostějově, odhalila část nezaklenuté suterénní místnosti, která byla pravděpodobně v 17. století uzavřena od jihu zdí mladší. Vzniklá prostora pak byla druhotně využívána po určitou dobu jako ossarium (Šmíd 1999, 451).

4.1.4.2. Kostnice

Na hřbitovech bývaly často zřizovány samostatné stavby – kostnice, které sloužily k uskladnění kosterních ostatků ze starších hrobů, jež musely být rozrušeny z důvodu uvolnění místa pro nové pohřby. Z roku 1520 pochází doklad o tom, že kostnice bývaly pořád plné, protože pro malou plochu hřbitova musel hrobník neustále vybírat kosti z hrobů (Winter 1892, 470). Zvláštní způsob zacházení s ostatky předků mohl být

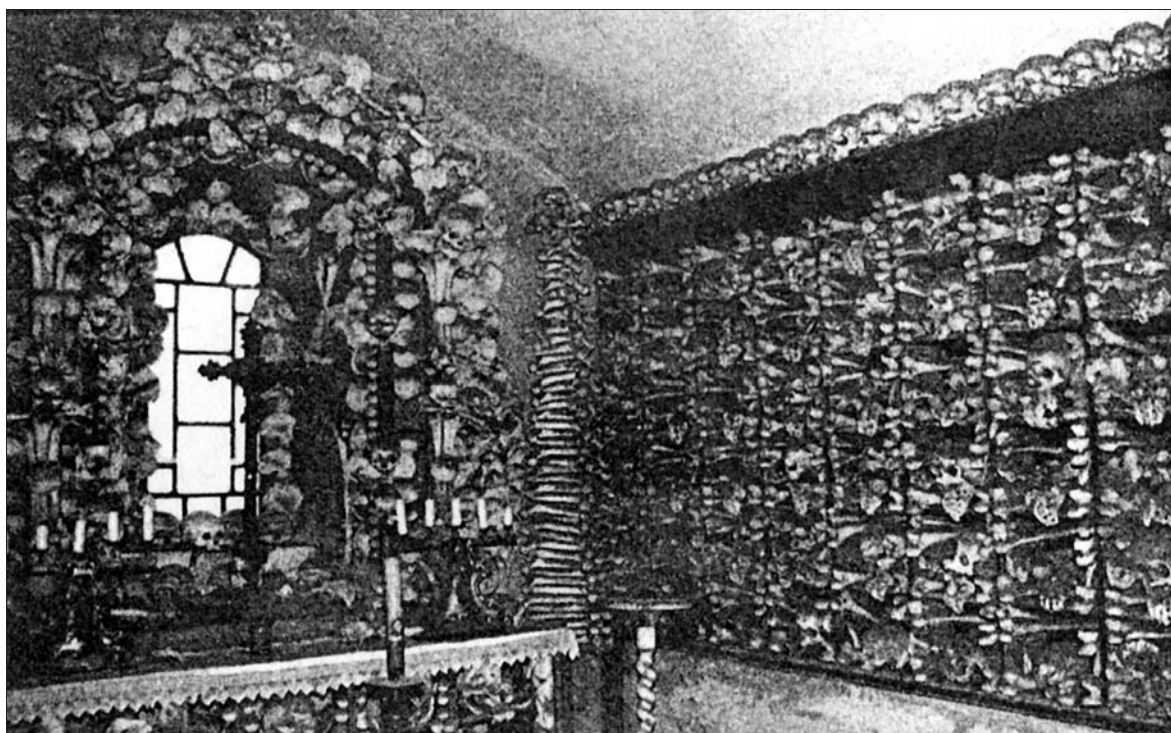
Obr. 89. Barokní kostnice z r. 1772 u kostela sv. Petra a Pavla ve Zdislavicích v okrese Benešov (Jesenský 1996, obr. 11).

pozorován ještě v 16. století. Dokládá to například popis berounské kostnice, postavené na hřbitově roku 1542. Tamní děkan Seydl o ní napsal: „Byla za mého pacholetství už spustlá, a dosavad mi jde po zádech mráz, kdykoli si vzpomenu na tu hnusnou haldu, až k hambalkům různě naházenou, haldu vyceněných lebek, hnátů, žeber, všelijakých kloubů, ba i celých troidem potažených kostohnátých kostlivců někdejších husitů, lutrianů a katolíků, tu smířených a pokojných!“ (Winter 1892, 197).

Kostnice vznikaly jednak pod podlahami sakrálních staveb a jednak byly budovány jako samostatné stavby. Příkladem je kostel sv. Jakuba v Pohořelicích. Zde byla nejprve zřízena kostnice pod presbytářem kostela. Až se tato zaplnila musela se postavit nová při severní straně kostela (Unger 1999, 420). Zvláštní zaklenutá stavba (obr. 88) sloužící jako ossarium vznikla na hřbitově u dómu sv. Stephana v Pasově. Vyskládaný kosterní materiál zde zcela zaplnil některé ze stěn. Zatímco žebra, obratle, pánevní a další malé

kosti postkranialního skeletu byly pouze vysypány na hromadu, lebky se stehenními kostmi byly pečlivě vyskládány po řadách až do výšky 2,5 m. V klenbě jedné z lebek byl dokonce ukryt poklad v podobě zlatých a stříbrných mincí, pocházející zřejmě z 2. poloviny 15. století. Již v této době totiž stavba existovala a fungovala pak jako kostnice až do 1. poloviny 18. století (Mittermeier 1989, 151–152). V době baroka se již setkáme s pietním nakládáním kosterního materiálu, který dodnes v některých zachovaných kostnicích nalezneme znovu pečlivě urovnaný.

Kostnice byly již ve středověku součástí samostatné dvoupatrové stavby – karneru. Ossarium bylo spodním patrem, horní patro sloužilo jako kaple (Paukert 1978, 111). Barokní kostnice, zpravidla jednopodlažní a jednoprostorové, byly funkčně karnerům podobné. Sloužily jak k uskladnění kosterních ostatků (především v bočních chodbičkách anebo pod podlahami), tak mohly fungovat rovněž jako márnice nebo pohřební kaple obsahující oltář (střední prostor stavby).

Obr. 90. Interiér barokní zdislavské kostnice s původními kosterními ostatky po novodobé úpravě (Jesenský 1996, obr. 12).

Velký soubor kostnic, z nichž většina pocházela až z 18. století, byl prozkoumán ve středních Čechách (Jesenský 1996, 1996a).

Ve většině popsanych případech se jedná o stavby zhruba čtvercového, popř. víceúhlového půdorysu; uvnitř jsou často zdobené malbami. Jedna z nejzachovalejších je kostnice ve Zdislavicích okresu Benešov (obr. 89), jejíž vznik se datuje do roku 1772. Uvnitř kostnice (obr. 90) jsou ve stěnách vyskládány dlouhé kosti a lebky. V čele střední části je oltář rovněž vytvořený z umělecky srovnaných kostí (Jesenský 1996, 33–34). Kostnice čtvercového půdorysu se čtyřmi nižšími půlkruhovými apsidami (tetrakoncha) se zachovala v areálu hřbitova u chrámu sv. Bartoloměje v Kolíně. Byla postavena roku 1733 na místě starší kostnice, připomínané k roku 1654. Kosti a lebky jsou zde vyskládány ve vnitřních stěnách; v čele je oltář s Ukřižovaným, po stranách dva pylony rovněž z kostí a lebek (Kamarýt 1988, 28–29; Jesenský 1996a, 24–25). Kostnice s oltářem vytvořeným uměleckým seskládáním kostí se nachází např. také v Žehuni (okr. Nymburk), v Sedleci (okr. Kutná Hora), v sousedním Malíně, také v Německé Čermné na Kladsku a jistě mnohde jinde. Dvoupodlažní, o půdorysu čtverce, je kostnice ve Zruči nad Sázavou (okr. Kutná Hora), pocházející asi z 2. poloviny 18. století. V polozapuštěném suteré-

nu je ossarium; v horním podlaží je márnice. Kromě kostnic čtvercového půdorysu byly zaznamenány také kostnice oválné a kruhové – např. v Jincích z 18. století (okr. Příbram; obr. 91) nebo v Březnici ze 17. století (okr. Příbram; obr. 92).

4.1.4.2.1. Kostnice na Moravě

Jako příklad uvádím jen několik náhodně zjištěných kostnic. Na celé Moravě a Slezsku jich bude jistě celá řada. Čtyřboká barokní kostnice z roku 1709 se nachází v Nížkově (okres Žďár nad Sázavou). Přiléhá k barokní bráně bývalého hřbitova, obklopujícího kostel sv. Mikuláše, který stojí na okraji návsi. Uvnitř kostnice jsou čtyři hranice vyrovnaných dlouhých kostí a lebek. Pochází z pěti až osmi tisíců těl, především vojáků zabitých v sedmileté válce a ve válkách o rakouské dědictví. Jsou zde však i ostatky žen a dětí, jež zemřely jako oběti epidemií (David, Soukup 2002, 176). Při kostele sv. Jakuba Většího ve Velkých Losenicích (okres Žďár nad Sázavou) stojí kromě barokní fary také kostnice, snad rovněž barokní (David, Soukup 2002, 176). V jihovýchodním koutu hřbitova, rozprostírajícího se okolo kostela sv. Michala v Poličce (okres Svitavy), se nachází barokní kostnice z let 1770–1774 (David, Soukup 2002, 207). V obci Telecí stejného okresu je ve hřbitovní zdi, při kostele sv. Maří Mag-

Obr. 91. Kostnice u kostela sv. Mikuláše, 18. století; Jince, okr. Příbram (Jesenský 1996, obr. 2).

daleny, zabudována barokní brána a kostnice (David, Soukup 2002, 267). Jako kostnice sloužil v určité době suterén kaple sv. Josefa, přistavěné k farnímu kostelu sv. Martina v Kyjově (Unger 1997, 211).

4.2. Kostely a kláštery

Již od křesťanských počátků se objevovala snaha pohřbívat v kostele a v jeho těsném sousedství, v co největší blízkosti ostatků svatých a mučedníků, a to ve snaze získat si jejich ochranu a náklonnost. Ještě v raném novověku však lidé západní Evropy nevnímali kostelní zeď jako dělítko, důležitá byla vzdálenost hrobu od duchovního středobodu kostela (Ariès I. 2000, 71). Pohřeb přímo v kostele byl zpočátku výhradou osob duchovního stavu (biskupů, opatů, kněží), zakladatelů, majitelů a patronů kostela (včetně jejich rodin). V 16. a 17. století k nim přibyli lidé, kteří vynikli nějakou službou Bohu a církvi, získali-li ovšem svolení biskupa (Ariès I. 2000, 68). Ve stredo-evropské oblasti však platilo, že pohřeb v kostele byl také výsadou privilegovaných, takže od 17. století, kdy se pohřby v kostele staly ještě více populární, byly vedle zmíněných osob pohřbívány také osoby světské, např. nižší šlechta nebo zámožní měšťané, kteří si místo předplatili. Stále více byly kostelní hroby zřizovány především z důvodu prestiže rodiny a demonstrace majetkové a sociální úspěšnosti. Proto záleželo také na umístění hrobu v kostele. Od vchodu směrem k oltáři a centru kostela význam místa rostl. Nejlepší mís-

Obr. 92. Kostnice na hřbitově u kostela sv. Rocha, 17. století; Březnice, okr. Příbram (Jesenský 1996, obr. 4).

to pak bylo v kněžišti, resp. před kněžištěm, nejlépe hned u oltáře nebo alespoň poblíž sloupu, kde zpívala literátská družina a ve střední ose kostela (srov. Petráň et al. 1997, 620; Navrátilová 1998, 154). Tato místa byla vyhrazena pro pohřby významných jedinců duchovního i světského stavu. Podle Arièse byla tato místa oblíbená již nikoliv z důvodu ochrany poblíž ležících světců, ale protože se zde obětovalo při mších. V některých farnostech se mše sloužily v kapli, která se proto stala také oblíbeným pohřebním místem. Někdy kaple sloužily jako rodinné hrobky nebo hrobky nějakého bratrstva či cechu (Ariès I. 2000, 102, 233).

Jedinci, kterým byl pohřeb v kostele umožněn, byli ukládáni nejčastěji do prostých jámových hrobů pod dlažbou kostela (podpodlažní hroby). Budovaly se však také nákladnější hrobové sklípky či komory. Tento typ hrobů se vyskytoval často v ambitech a rajských dvorech klášterů, kde byly vedle hrobů řeholníků pohřbíváni rovněž laikové. Takové pohřby laiků se uskutečňovaly v mnoha evropských kláštrech. Dokladem jsou např. náhrobní desky v křížové chodbě kláštera sv. Ulricha a Afry v Augsburgu. Křížová chodba sv. Anny v bývalém karmelitánském klášteře

Obr. 93a. Gotické a renesanční náhrobníky na vnější stěně kostela Nanebevzetí Panny Marie v Charvatcích na Litoměřicku (David, Soukup 2002, 81).

Obr. 93b. Renesanční a barokní náhrobníky na vnější zdi kostela Nalezení sv. Kříže ve Frýdlantu na Liberecku (David, Soukup 2002, 58).

a kostele taktéž v Augsburgu preferovala dle četných náhrobníků a náhrobků z 15. až 18. století především pohřby augsburgských patricijských rodin a bohatých měšťanů.

Taková situace byla v mnoha německých kláštřích, což zde dokládá tak velký zájem o pohřební místa v církevních areálech, že si zájemci jistě muse-
li tato místa zajišťovat různými úplatky a dotacemi. I když najdeme v kláštřích i hroby žen a dětí, zdá se

že obecně byli v církevních prostorách častěji pohřbí-
váni muži (Fingerlin 1977, 489).

Ve většině středoevropských kostelů se pohřbívalo pod kostelní dlažbou, přesto se najdou i výjimky, kde se tento běžný typ pohřbu nepraktikoval. Např. na místě zaniklého kostela v Boleráze na Slovensku byla odkryta pouze kněžská krypta z 18. století, avšak zvyk pohřbívat do podpodlažních kostelních hrobů zde nebyl prokázán (Ruttkey 1974, 119).

Obr. 94. Heraldický náhrobek s opisem; 1566, kostel U svatých v Domažlicích, (Procházka 1990, 21, foto č. 3).

Obr. 95. Náhrobek měšťanky zemřelé roku 1574 patrně při porodu; hřbitovní kostel v Moravské Třebové (Petraň et al. 1995, 176, obr. 56.1).

4.2.1. Náhrobky v kostele

Hroby, skřípky a hrobové komory umístěné pod dlažbami sakrálních staveb bývaly zakrývány náhrobními kameny – náhrobníky, které tvořily součást dláždění a po opravách podlah byly zpravidla přemísťovány na vnitřní i vnější zdi kostela nebo také hřbitova (obr. 93a,b), kde je také dodnes nacházíme (Prahel et al. 2004, 14). Většinou se jednalo o silné kamenné desky obdélného tvaru. V 16. století nesly náhrobníky, popř. i náhrobky, častěji jen erb (heraldické; obr. 94) nebo plastickou figuru mrtvého (figurální; obr. 95),

popřípadě opis. V 17. až 18. století se objevuje více jméno a důležitá data zemřelého (textové náhrobníky). Text se stal základní a nejdůležitější částí náhrobníku. Zatímco náhrobníky feudálů bývaly zpravidla figurální nebo heraldické, u měšťanů formu náhrobku ovlivňovala majetková situace rodiny zemřelého. V 16. a 17. století mívali měšťané častěji náhrobníky nebo náhrobky heraldické – merkové nebo doplňné symboly jednotlivých cechů (obr. 96), v 18. století převažovala forma textová (Procházka 1990, 8, 10).

Obr. 96. Náhrobník řeznického mistra a jeho dítěte; 1582, domazlický kostel U svatých (Procházka 1990, 22, foto 7).

4.2.2. Kostelní hrobky – krypty

4.2.2.1. Vznik a vývoj krypty jako pohřebního prostoru

Hovoříme-li o kryptách, myslí se tím podzemní prostory určené pro pohřbení většího množství osob. Neřadím zde prostory pro jednu, max. dvě osoby – takové označuji pod pojmem hrobová komora. Komory bývají vyzděné cihlami nebo kamenem.

V jižní a západní Evropě najdeme počátky rodinných hrodek a podzemních krypt již v 9. století (Ariès I. 2000, 58–59). V oblasti středoevropské jsou od

Obr. 97. Vyzděné hrobové komory, v popředí dvojitý hrob manželského páru; Wangen an der Aare, 18. století (Eggenberger et al. 1983, Abb. 12).

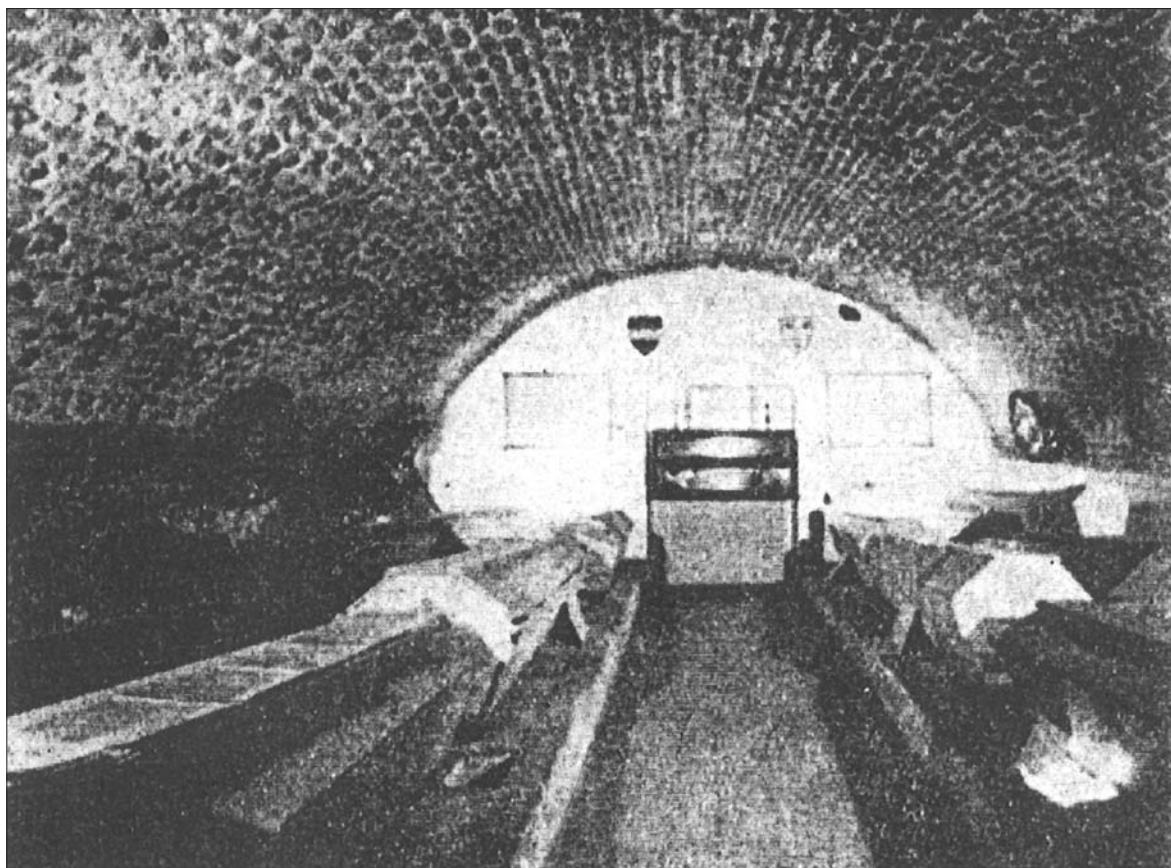
15. století známy již klenuté hrobové komory, které sloužily maximálně pro dvě rakve. Do roku 1500 se setkáme pouze s kamennými hrobkami, do kterých se těla obvykle ukládala bez rakví. Přesto se i v novověku můžeme setkat s pohřbem v rakvi do kamenné komory využívané již v předchozím období, jak tomu bylo např. u pohřbu v jižním křídle ambitu severně baziliky sv. Víta (Tomková 2005, 193). Teprve od roku 1600 se objevují první cihlové hrobky – jednak typ kubický bez zaklenutí a jednak typ klenutý. Tento typ pohřbu se používal až do 18. století. Např. ve svatojiřském klášteře na Pražském hradě byly v cihlových klenutých hrobkách pohřbeny v 17. až 18. století některé z abatyší (Tomková 2005, 193; Borkovský 1969, 111; 1975, 45, 47;). Cihlové klenuté hrobové komory ze 17. století vyplňovaly také velkou část podlaží chóru chebského kostela Zvěstování Panny Marie (Šebesta 1989, 123). Do hrobových jam obložených cihlami byli jedinci v rakvích pohřbíváni také např. v Krásně na Slovensku (Polla 1986, 193). Zaklenuté cihlové komory a jedna kamenná, obsahující pohřby v rakvích se nacházely v interiéru kostela Nejsvětější Trojice v Chrasti nad Hornádom (okr. Spišská Nová Ves) a pocházely pravděpodobně ze 17. století (Slivka 1982, 389). Zaklenuté hrobové komory z 18. století byly odkryty v bernském kantonu v kostele ve Wangen an der Aare (obr. 97; Eggenberger et al. 1983, 231). Pokud byla komora větší a bylo v ní pohřbeno více osob, můžeme mluvit o pohřebním sklípku (malá hrobka).

Obr. 98. Vstup do krypty skrze schody ústící otvorem v dlažbě uvnitř kostela; kapucínská hrobka v brněnském kostele Nalezení sv. Kříže (Rubinková 1997, Obr. 9.1).

Postupně byly jednotlivé hrobové komory a sklípky spojovány v jednu velkou prostorou – tzv. kryptu.

Krypta byla původně hrobkou mučedníků, jejímž ústředím byl oltář; sloužila pro uctívání relikvií (Fingerlin 1992, 207–209). Pro pohřby začaly být krypty používány nejdříve na konci 15. století (např. hrobka v minoritském kostele sv. Janů v Brně; Unger 2002a, 83). Postupně tak z krypt mizely oltáře a rozdíl mezi hrobkou a kryptou se začal stírat. Jedním z důvodů pro změnu pohřebního prostoru mohla být úspora místa, ale byla to zřejmě i snaha sloučit rodinné členy do jediné místnosti. Shoduje se to také se zjištěním, že v 16. až 18. století narůstá přemísťování rakví s tělesnými ostatky předků, a to především do nových podzemních prostor. Do krypt pohřbívali zpočátku jen zámožnější jedinci, od 18. století se však tento typ pohřbu rozšířil i do vesnického prostředí (Petraň et al. 1997, 620). Krypta, jež byla původně podzemní kostelní prostorou s oltářem zasvěceným sv. Anně, se nachází například pod kaplí sv. Leonarda v městském farním kostele sv. Marie v Sulzbachu. Od roku 1771

Obr. 99. Krypta z konce 16. století umístěná pod dlažbou ve středu chrámu sv. Bartoloměje v Kolíně (Kamarýt 1988, obr. 29).

Obr. 100. Pohřby mniců na podlaze v nejstarší místnosti kapucínské hrobky (polovina 17. stol.) umístěné pod oltářem kostela Nalezení sv. Kříže v Brně (Rubinková 1997, Obr. 11).

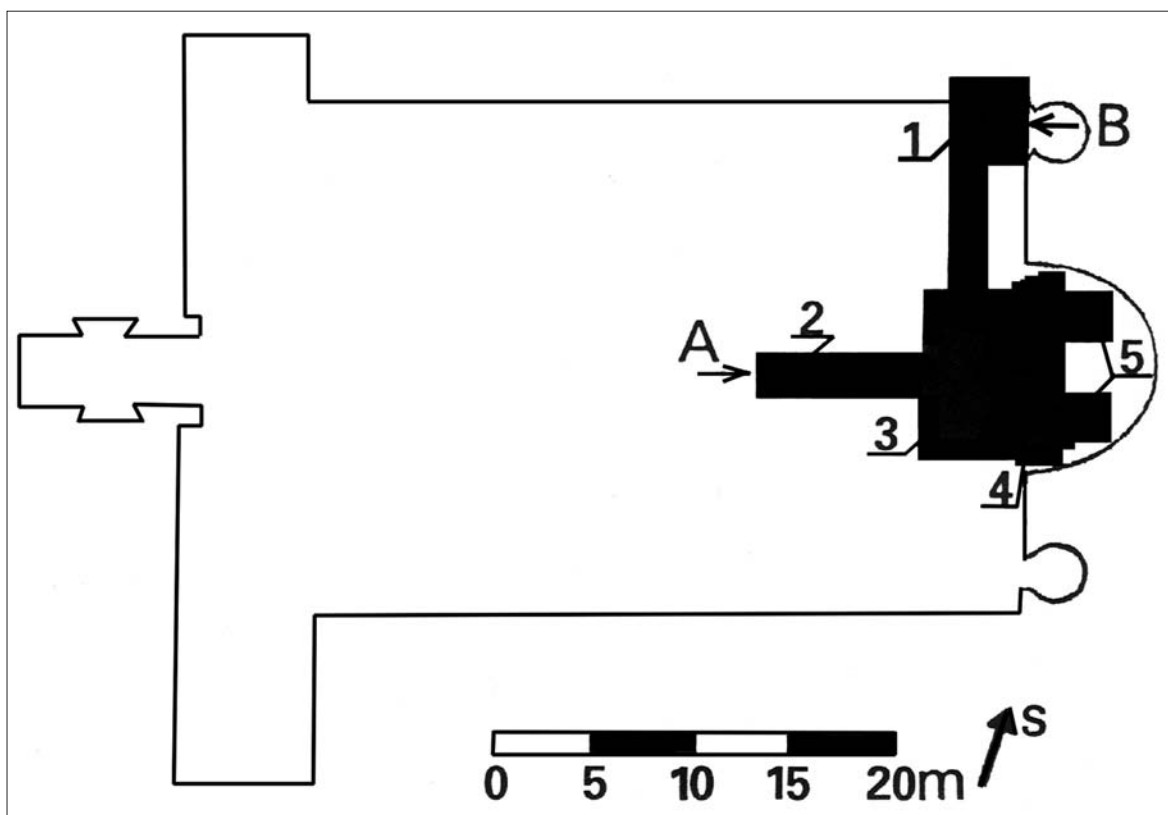
byla krypta rezervována jako pohřební místo šlechty, která musela za pohřeb platit poplatek. Uskutečnil se zde však jediný pohřeb barona z Bettschartu u Halde-
nu, zemřelého roku 1776. Uložen byl do hrobu vyzdě-
ného cihlovým kamenem. Uvnitř byl jako přídavek
nalezen džbán (Vogl 1987, 182–183).

Kostelní krypty dodnes nalézané jsou většinou
zaklenuté. Zdivo je nejčastěji cihlové, někdy omít-
nuté. Přístup do krypt býval zpravidla po schodech
přímo z interiéru kostela, a to skrze otvor v podlaze
(obr. 98), jenž býval zakryt dlažebním kamenem nebo
náhrobníkem. Někdy byla krypta přístupná také ze
zadní části kostela (ze hřbitova), kde byl snížený te-
rén. Kosterní pozůstatky byly ukládány buď v rakvích
podél stěn (obr. 99) anebo byly poskládány kolmo ke
stěnám. Někdy byli zemřelí kladeni přímo na zem
(obr. 100). V 18. století se pak objevuje nový způsob
využití prostoru. Vytváří se tzv. stěnové skupinové
hroby (např. kapucínská hrobka v Rastattu, kata-
komby pod jezuitským kostelem ve Freiburgu nebo

jezuitská hrobka v Brně; obr. 101 a 102). Ve stěnách
hrobky jsou do hloubky vedoucí kvádrovitě otvory,
do nichž jsou rakve zasouvány.

Podzemní krypty se budovaly jak ve farních, tak
klášterních kostelech. Pohřbívání tam byli nejen ka-
tolíci, ale i protestanti, většinou však nikoli společně.
Přesto byla do rodinné hrobky mezi katolíky pohřbe-
na Sidonie Katharina z Kollonitsch, která byla protes-
tantského vyznání. Stalo se tak roku 1650 ve farním
kostele sv. Martina v Jedenspeigeu. Ve farní kronice
z té doby existuje zápis: „ . . . zde byla pohřbena protes-
tantka bez zpěvů a zvonění“ (Melzer 1985/86, 47). Po-
hřeb osmnácti protestantů do hrobky Puchheimerů
se uskutečnil ve farním kostele sv. Štěpána u Hornu
tím způsobem, že jedinci zde byli naházeni jeden přes
druhého (Melzer 1983, 19).

V klášterních kryptách byli v prvé řadě pohřbívání
řádoví příslušníci. Spolu s nimi byli pohřbívání, avšak
s větší počtou a na vyhrazených místech, zakladatelé
a fundátoři chrámů či klášterů, vyšší představení řádu,

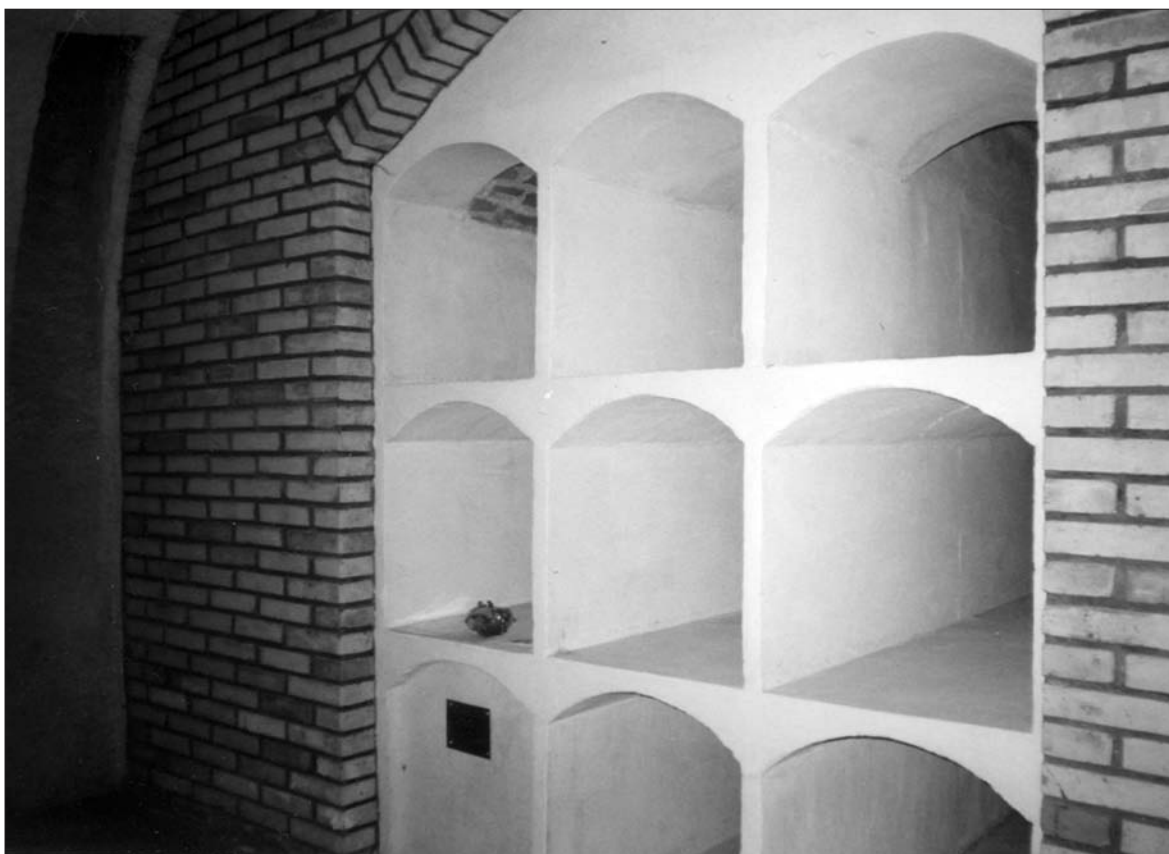
Obr. 101. Půdorys jezuitského kostela Panny Marie s vyznačením podzemní krypty (Rubinková 1999b, 176).

učitelé a rektori kolejí, duchovní hodnostáři apod. Někteří z těchto mívali i vlastní samostatné hrobky. S postupným zaplňováním pohřebních míst v kostele začali být do krypt pohřbíváni také světšší obyvatelé, především příslušníci zámožných a privilegovaných vrstev – šlechtici (pokud neměli vlastní rodovou hrobku), bohatí měšťané a další donátoři kostela či příslušného řádu. Jednak odpočívali v posvátné půdě, kde se v blízkosti konaly svaté mše a kde na ně dohlíželi svatí. Především šlo však o zviditelnění svého privilegovaného postavení. Nález osob pohřbených v řádovém oděvu nemusí však vždy ukazovat na příslušníky nějakého řádu. Stávalo se totiž, že světské osoby, které podporovaly řád a nějakým způsobem se počítaly do jeho společenství, se nechaly pohřbít v oděvu řádu, v jehož kostele si podle testamentů přáli spočinout.

Vlastní krypty si nechaly budovat i mnohé šlechtické rody. Podzemních krypt, kde byly pohřbeny významné osobnosti, se nachází ve střední Evropě celá řada. Z našeho území je to např. krypta v podzemí kolínského chrámu sv. Bartoloměje (obr. 99), která byla vybudována koncem 16. století a pohřbívalo se tam až do roku 1780 (Kamarýt 1988, 31). Janu Vilému

ze Švamberka a jeho ženě například patřila nevelká krypta v kostele Povýšení sv. Kříže v Písku (Adámek, Fröhlich 1996, 168), rodinná krypta Šporků se nachází v kostele Nejsvětější Trojice v Kuksu (Stará 2002, 14), Albrecht z Valdštejna a jeho příbuzní našli místo odpočinku v kapli sv. Anny v Mnichově Hradišti (Šimák 1922/23, 153). Krypta, sloužící pro místní významné osoby a jejich děti, byla objevena v kostele Nanebevzetí Panny Marie v Louňovicích pod Blánkem (Radoměský 1966, 31–33). Pohřby osobností z řad české šlechty a příslušníků dvora jsou doloženy z Prahy z klášterního kostela kapucínů (roky 1664–1784), z Lorety, kde byla údajně roku 1654 pohřbena Benigna Lobkovicová; dále jsou známy pohřby z kostela Nanebevzetí Panny Marie na Strahově a z části z kostela sv. Benedikta v Praze (Tomková, Frolík 2005, 13). Ve slovenském Chrasti nad Hornádom si místní šlechtický rod Máriassyovců nechal asi v polovině 18. století vybudovat kryptu v kostele Nejsvětější Trojice (Slivka 1982, 389).

Nesmíme na tomto místě opominout hrobky královské. V chóru katedrály sv. Víta na Pražském hradě fungovala zpočátku stará královská hrobka, kde byli

Obr. 102. Hrobové komory zapuštěné do stěny v podzemní kryptě jezuitského kostela Panny Marie v Brně (Rubinková 1997, Obr. 5.3).

pohřbeni čeští panovníci a jejich příbuzní zemřeli zhruba do poloviny 16. století (k poslednímu pohřbu zde došlo v roce 1580). Roku 1589 byla dokončena výstavba tzv. Colinova mauzolea, které sestávalo jednak z podzemní části – krypty, kam byly přeneseny ostatky právě z oné staré krypty, a z nadzemní části – mramorové tumby s náhrobkem v podobě ležících postav Anny Jagellonské, Ferdinanda I. Habsburského a Maxmiliána II., jejichž skutečné ostatky byly pod tumbu uloženy. Do krypty v roce 1612 přibyl pohřeb císaře Rudolfa II. (srov. Hilbert, Matiegka, Podlaha 1929-30; Tomková, Frolík 2005,12).

4.2.2.2. Krypty jako ossaria

Podzemní prostory pod sakrálními stavbami mohly sloužit také jako skladiště (depositum) kosterních ostatků dříve pohřbených jedinců. Často se jednalo o kostrový materiál vykopaný na okolním hřbitově z důvodu uvolnění místa pro nové pohřby. Jelikož byla potřeba i s těmito ostatky pietně naložit, byl volen někdy tento způsob „pohřbu“.

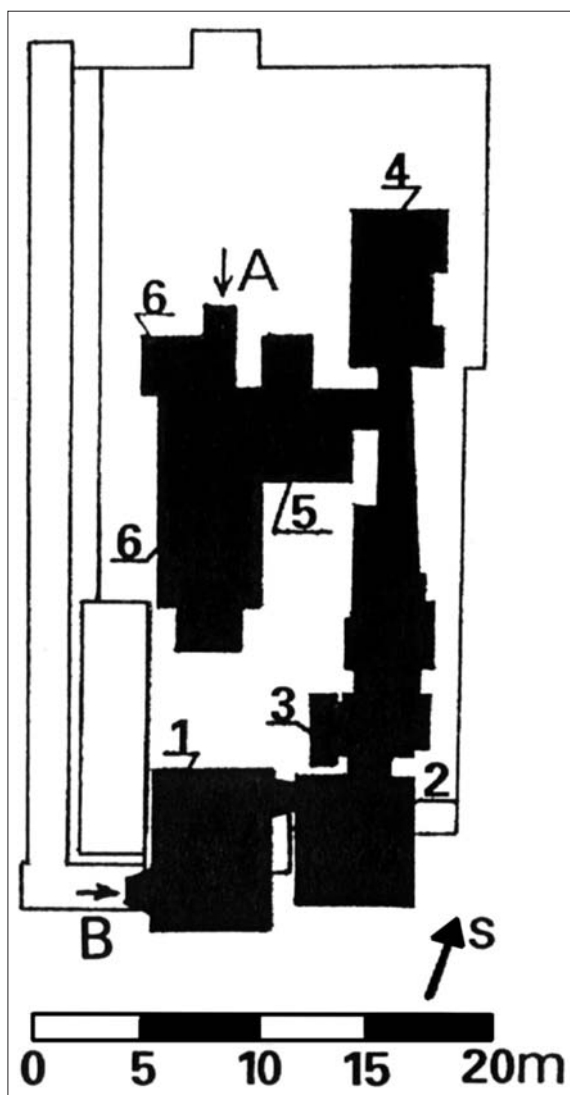
4.2.3. Pohřby v kostelních kaplích

Již v 16. století se začínají objevovat okázalé hrobky. Začaly si je budovat bohatí měšťané, patrně po vzoru aristokracie, prosazující pohřby členů jedné rodiny do společné rodinné hrobky, často umístěné v kostelní kapli. Tento způsob pohřbívání přetrval až do 18. století.

Jako pohřební kaple sloužily i některé kaple lo-retánské, např. thunovská kaple v Děčíně z roku 1667 a claryovská kaple v Teplicích z let 1674–75 (Bukovský 2000, 26). Odměny za strážení rumburské lorety se dostalo například jejímu strážci Antonínu Bräuerovi, který byl roku 1763 pohřben v hrobce pod kaplí (Bukovský 2000, 123).

4.2.4. Pohřby v kostelech a kláštorech Moravy a Slezska

Pohřby světských osob v prostoru sakrálním byly objeveny např. v areálu premonstrátského kláštera v Louce u Znojma. Místo svého odpočinku zde na-

Obr. 103. Půdorys kostela Nalezení sv. Kříže v Brně s podzemní kryptou (Rubinková 1999a, 76). A – vstup do krypty z interiéru kostela, B – vchod z exteriéru kostela.

leželi nejen muži, ale i ženy a děti, což naznačuje, že se jedná zřejmě o členy rodin dobrodinců kláštera. Za nejmladší (novověké) jsou zde považovány pohřby do skřípků postavených způsobem z kamene na vápenou maltu (Unger 2000a, 149).

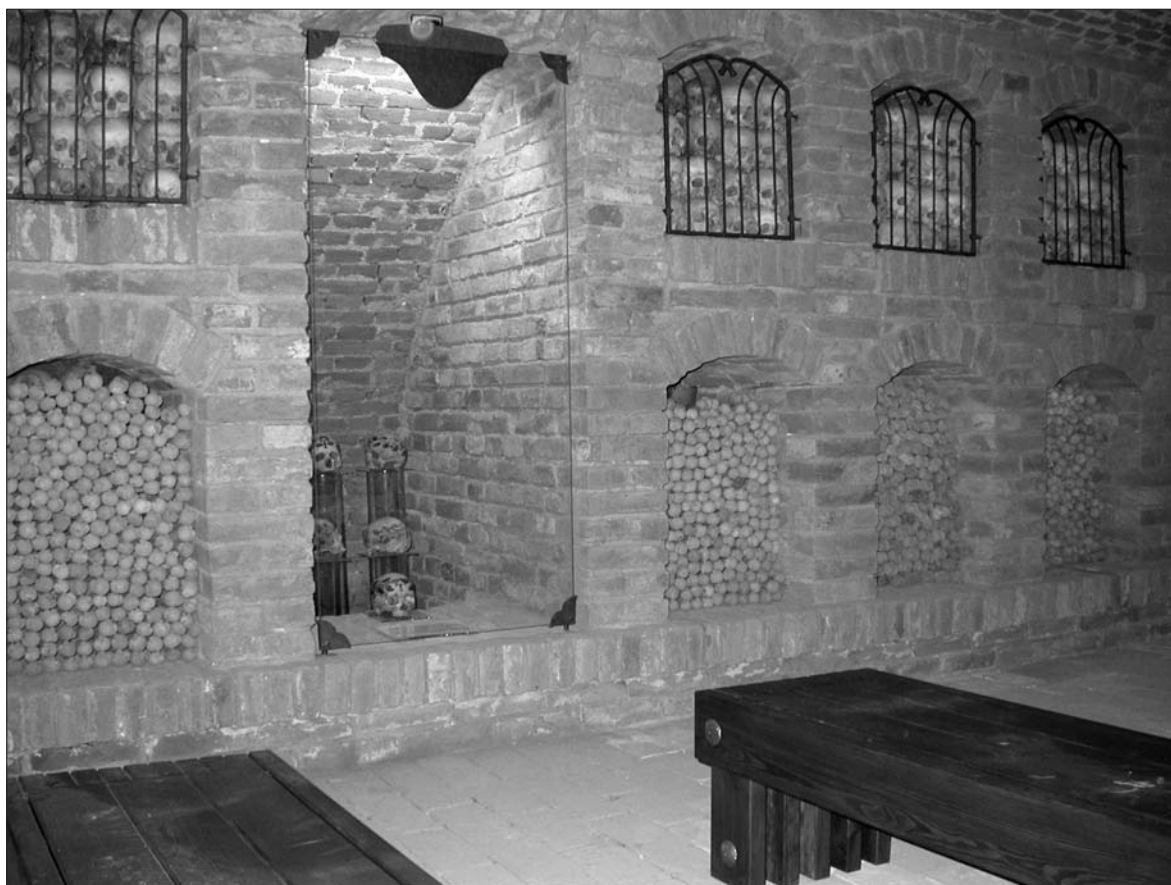
Mezi jedinci pohřbenými v kostele se našly i na Moravě osoby světské, které ve společnosti nepatřily k nejvýše sociálně postaveným. V kostele sv. Jakuba v Pohořelicích byla u severní zdi objevena cihlová hrobka o šířce 2,4 m. Rakev v ní nalezená patřila zřejmě poštmistru Františku Petrovi Metzgerovi, který zemřel roku 1712 (Unger 1999, 417–418).

Příkladem krypty, kde spočinuly společně osoby jak duchovního tak světského stavu je kostel Nalezení

Obr. 104. Rakve s ostatky uloženy v kryptě brněnského kostela Nalezení sv. Kříže (Rubinková 1997, Obr. 15.2).

sv. Kříže v Brně s přilehlým kapucínským klášteřem. Krypta, založená spolu s klášteřem roku 1650, zaujímá v podzemí velkou část půdorysu kostela (obr. 103). Zpočátku sloužila jako pohřebiště kapucínským mnichům, kteří jsou dodnes uloženi v nejstarší místnosti krypty. Řád kapucínů měl mnoho příznivců, kteří si přáli být v kryptě pohřbeni. Někteří z nich jsou uloženi v dalších pěti místnostech. Leží v dřevěných barokních rakvích vystlaných hoblinami, z nichž některé mají prosklené víko a jsou ozdobeny malbami náboženských symbolů a motivů smrti. Jednou z nejznámějších zde pohřbených osob je dobrodruh 18. století – František svobodný pán Trenk, plukovník rakouských pandurů. Pro jeho odpočinek byla později vybudována zvláštní místnost (1). Původně hrobka začínala až další místností (2), která sloužila na pečení hostií. Ve výklenku následující místnosti (3) jsou dnes uloženy ostatky architekta Mořice Grimma († 1757) a inženýra Františka Grimma († 1784). Další místnost byla hrobkou šlechty (4). Leží zde nejstarší zachovalé tělo Jana Viléma Zinsendorfa († 1695), je zde jeho snacha Isabela Zinsendorfová († 1719), dále Eleanora Vrbnová († 1761), její manžel František Josef Kotulínský, hrabě z Vrbna († 1756). Odpočinek zde našel také císařský rada a nejvyšší soudce z Moravy, hrabě Sack z Bohuňovic († 1725), dobrodinec kláštera hrabě Propser ze Zinsendorfu († 1756) a polní maršál baron Philibert. Pro dobrodince řádu a kostela sloužila také pátá místnost (5). Dodnes zde zůstalo zachováno pouze v rakvi uložené tělo brněnského měšťana a kupce Martina Löwa († 1773) a tělo komi-

Obr. 105 Krypta pod kostelem Panny Marie ve Křtinách po nejnovější úpravě (foto M. Králík).

nického mistra Jiřího Barnabáše Orelliho († 1757). Ve výklenku naproti páté místnosti jsou uloženy tři rakve (obr. 104). Jedna patří dvornímu lékaři z Vídně, Kašparu ze Šterneku († 1743), druhá lékaři Františku Preislerovi, který léčil členy kapucínského kláštera zdarma po 36 let. V malé rakvi uprostřed odpočívá chlapec, jenž ve svých dvanácti letech zemřel náhle jako ministrant u oltáře. Nejstarší místnost (6) přímo pod oltářem sloužila jako pohřebiště mnichům kapucínského kláštera (viz kapitola 5.2.4.1.). Celkem bylo v kryptě pochováno 205 mrtvých. Vlivem přirozené mumifikace suchým vzduchem se zachovalo 41 těl. Pohřbívalo se zde až do zákazu císaře Josefa II. roku 1784 (Rubinková 1997, 26–31).

Pohřby světských osob provedené řádovým způsobem jsou známy z krypty kostela sv. Tomáše v Brně. Ještě v roce 1860 obsahovala krypta tlející dřevěné rakve, v nichž se nacházely rozpadlé kosti, zbytky hedvábných látek, soukenných kapucí a několik kožených cingulí (Schram 1896, 32). Také v případě ženy, nalezené v kryptě kostela Nanebevzetí Panny Marie

v Křižanovicích u Bučovic, pohřbené s velkou pravděpodobností v řádovém rouchu s cingulem, by se mohlo jednat o ženu světského statusu, jež si přála být pohřbena řeholním způsobem. Může to naznačovat určité sepětí s řádem nebo snahu ukázat prostotu, chudobu a pokoru. Menší krypta v rohu levé postranní lodi jezuitského kostela Panny Marie v Brně byla pravděpodobně určena pro pohřby terciářů – laických příslušníků jezuitského kolegia (Schram 1896, 36). V křížové chodbě brněnského dominikánského kláštera byly údajně do zvláštního výklenku (o rozsahu natažených lidských těl) pohřbíváni dobrodinci kláštera, členové bratrstva jsoucí v nějakém vztahu ke klášteru, a dále příbuzní konventuálů. Tito jedinci zde byli ukládáni v bílém oděvu a bez rakve (Schram 1896, 40).

Podzemní krypta využívaná jako ossarium (obr. 105) se na Moravě nacházela např. pod věží kostela Panny Marie ve Křtinách. Byly zde uloženy tělesné ostatky z minimálně 974 lidí. Většina těchto kostí sem byla přenesena z hrobů starého křtinského

Obr. 106. Lebky s kresbami písmen T a vavřínových věnců, nalezené v kryptě pod křtinským kostelem Panny Marie (foto M. Králík).

hřbitova. Některé ostatky (obr. 106) zde mohly patřit významným jedincům (Šenkyřík 1992, 28–29). Jako hrobka i ossarium byl využíván podzemní podoltářní kruhový prostor v kapli sv. Rocha novosedelského kostela na Břeclavsku (Konečný 1987, 105).

Rozšířené byly na Moravě také rodové krypty šlechtické. Jednou takovou rodinnou kryptou je prostora pod kostelem Nanebevzetí Panny Marie v Bučovicích. Majitele hrobky se zatím nepodařilo identifikovat (Mikulková 1998, 4; 2000, 147). Rodinná krypta Schaumburků ze 17. století se nachází v kapli Panny Marie Bolestné kostela sv. Jiljí v Moravských Budějovicích, avšak poté co byla krypta v 18. století hrabaty opuštěna, začala se používat pro pohřby jiných světských osob. Také přímo pod kostelem je zbudována rodinná krypta Wallisů. Roku 1774 byla krypta vyústěna pod kněžiště do boku kostela a přistavěna předsíň přístupná zvenčí pevnými dveřmi (Jenerál 1991/2, 163–167). Kounicové si vybudovali kryptu v kostele sv. Jana Křtitele ve Slavkově (Pernička 1982, 143–149), Žerotínové kryptu v Židlochovicích (Skutil 1990, 279), Liechtensteinové kryptu ve Vranově u Brna (Král 1984, 69–72), Dietrichsteinové kryptu v kos-

tele sv. Anny v Mikulově (Drozdová 2006, 9). Krypta ze 16. století v kostele Nalezení sv. Kříže v Doubravníku sloužila jako pohřebiště rodu Pernštejnů (David, Soukup 2002, 5). Za bohatě vyřezávaným oltářem centrální osmiboké barokní kaple sv. Jana Nepomuckého v Hartmanicích, postavené v letech 1705 – 1708, je pohřbena hraběnka Marie Rebeka z Hohenebsu, rozená z Harrachu (David, Soukup 2002, 60). V ose boční kaple Panny Marie Pomocnice ve Šternberku byly objeveny v zaklenuté malé cihlové hrobce dvě cínové schránky s kosterními ostatky. Větší schránka s nápisy obsahovala skelety Petra ze Šternberka a ženy Anny Rebeky z Kravař. Menší schránka bez označení patřila Albertu II. ze Šternberka. Jedná se o druhotné uložení ostatků (Peška, Vrána 2001, 247). Uherská baronka Marie Konstantina Samelin – manželka císařského důstojníka, je pohřbena v kryptě děkanského kostela ve Štítech (Richterová, Peřinová 1996, 103). V kapli sv. Viktorie františkánského kostela v Uherském Hradišti se nachází krypta, v níž by mohly být uloženy ostatky donátorky chrámu paní Kateřiny Alžběty Zoubkové ze Zdětína, která zemřela před zahájením stavby, na jejíž realizaci odkázala svůj majetek (Pavelčík 2000, 261). Krypta hraběte Ludvíka Sereniho se nachází v kostele Nanebevzetí P. Marie ve Vlkoši (Kos 1999a, 472).

Po vzoru šlechty si nechali rodinné krypty budovat i měšťané. V presbytáři kostela Povýšení sv. Kříže v Jihlavě nechal pro sebe a svou rodinu vybudovat ve 20. letech 18. století kryptu jistý místní obchodník (Zatloukal 1999, 417). Krypta rodiny Pavorinů se nachází pod kaplí sv. Anny v kostele sv. Štěpána v Hradisku u Olomouce (Mlčák 2004/2, 182). Uvnitř ambitu bývalého augustiniánského kláštera v Prostějově si nechal měšťan Martin Primus roku 1582 vybudovat hrobku. Její půdorys měřil 3,0 × 2,1 m, výška kluntého prostoru byla 1,8 m. Vnitřní stěny hrobky nesly malbu s motivem zmrtvýchvstání Krista, dochovalo se několik nápisů z přelomu 16. a 17. století a několik velmi cenných renesančních kamenných náhrobků. Jeden patří neidentifikovanému příslušníku šlechty a druhý náležel Petru Čejkovi – členu cechu soukenického. Oba jsou datovány do první třetiny 16. století (Čížmář, Šmíd 1999, 363–364). Hrobka s měšťanskými pohřby se nacházela v kapli sv. Jiří v Litovli. Kaple je původní gotickou jednodlní stavbou, která byla roku 1608 upravena. Podle protestantské matriky zde byli mezi lety 1592 až 1611 pohřbeni zámožní občané české národnosti. Jednalo se např. o syna měšťského

písaře, manželku rychtáře, manželku soukeníka, dále zde byl pohřben mydlář nebo členové rodiny kožešníka (Kauerová, Koudela 1998, 70–71). Také moravská kaple na severní straně presbytáře kostela sv. Václava v Opavě ukrývá zděnou hrobku. Kapli v dnešní podobě vybudoval roku 1616 pro sebe a svou rodinu Jan starší Vojsko z Bogdunčovic. Pohřbívalo se zde pak až do 2. poloviny 18. století. Poslední záznam o pohřbu je ve farní matrice datován k roku 1760 (Šikulová 1970, 67). Z počátku 18. století pochází hrobka, kterou nechal pod kaplí přistavěné k jižní zdi trojlodi olomouckého klášterního kostela Neposkvrněného početí Panny Marie vystavět bohatý olomoucký měšťan Karel Matyáš Březovský, který je v hrobce pohřben spolu se svoji rodinou. Kromě nich bylo v hrobce až do 70. let 18. století pohřbeno množství dalších měšťanů a dobrodinců kláštera, mezi nimi např. stavitelé Jan Tadeáš a Matyáš Kniebandlovi (Mlčák 1984, 345). V hrobce pod kaplí Panny Marie při kostele sv. Václava v Ostravě byli pohřbeni dva purkmistři – Kašpar Terman (†1729) a Jiří Prchlík (†1780). Hrobka měla rozměry 3,10 × 2,90 m a výšku 1,5 m (Wiegandová 1973, 92). Další kaple s hrobkou se nachází u kostela Jakuba Většího v Jihlavě. Jeden vchod je po cihlových schodech přímo z interiéru kaple, druhý ústí ze hřbitova. Východní a západní stěna krypty byly obloženy dvěma řadami dřevěných rakví s ostatky jihlavských občanů, kteří zde byli pohřbíváni od 18. století (Zimola 2004, 200–201). Krypta s figurálními náhrobníky Jindřicha Meziříčského z Lomnice a jeho manželky Anny Litwiczové z doby po polovině 16. století se

nachází v kostele sv. Stanislava v Jemnici na Třebíčsku (David, Soukup 2002, 93). V hostěradickém kostele na Znojemsku jsou umístěny náhrobníky místních měšťanů ze 16. a 17. století. Nejcennější součástí objektu je raně gotická pohřební kaple s kryptou (David, Soukup 2002, 72). Jako rodinné pohřebiště se od konce 16. století začal projevovat farní kostel sv. Martina v Krnově na Bruntálsku. Byla zde zbudována pod hlavním oltářem krypta, v presbytáři je umístěn pohřeb v zaklenuté hrobové komoře a v jižní kapli je zděná hrobka. Pohřby dokládají náhrobníky ze 16. až 18. století, umístěné v severní zdi kostela (David, Soukup 2002, 123; Prix, Zezula 2000, 292–294). Čtyři jedinci byli pohřbeni v kryptě umístěné pod podlahou západního přístavku děkanského kostela v Modřicích. Kryptu kryla náhrobní deska zdobená lebkou a v roce 1740 (Konečný 1972, 7, 19).

V případech loretánských kaplí se většinou jednalo o kaple založené příslušníky aristokracie, která zde pak našla místo svého posledního odpočinku. Pod loretánskou kaplí u sv. Mořice v Olomouci z let 1725–27 byly pohřbeny obě její zakladatelky. V loretánském kostele sv. Anny v Mikulově se nachází pohřební kaple Březnických z Náchodu a pohřební kaple Dietrichsteinů s hrobkou (Bukovský 2000, 128; David, Soukup 2002, 156). Měšťané zřizovali loretánské kaple poměrně málo, přesto např. kapli u kostela Panny Marie v Moravské Třebové vystavěl roku 1767 trebovský měšťan Matouš Klosy. V hrobce pod touto kaplí byl pak pohřben její architekt a malíř Juda Tadeáš Supper (Bukovský 2000, 130).

5

Pohřební ritus specifických skupin obyvatelstva

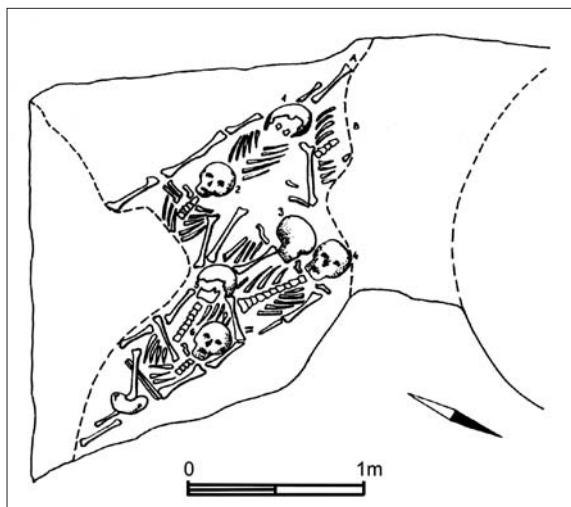
5.1. Pohřbívání vojáků

U zemřelých vojáků narážíme na problematiku, zda jejich skon mohl být považován za onu ideální „dobrou smrt“. Vždyť jejich způsob života jen ztěžoval odpovídat představám života zbožného katolíka. Velíci důstojníci a jiné vyšší šarže navíc pocházely často z řad aristokracie. Těžko si představit, že by se s nimi pozůstalí příbuzní nehodlali rozloučit důstojným způsobem a s vědomím, že jejich rodinný člen či příbuzný rodu nezmřel „správnou smrtí“ a nedočká se života věčného. Odpověď můžeme dostat z některých pohřebních kázání (viz Knoz 2002, 129), kde voják, zpravidla důstojník, nepřišel o svoji ctnost a „dobrou smrt“ si zasloužil skrze svoji udatnost a statečnost, samozřejmě vždy ve službách správné víry.

5.1.1. Hromadné hroby

Vojáci padlí v bitvách bývali pohřbíváni jak v samostatných hrobech, tak v hrobech hromadných, kde končili většinou řadoví vojáci. Množství hromadných hrobů bylo zřizováno u polních lazaretů a vojenských špitálů, kde umíralo mnoho vojáků na následky svých zranění a epidemií různých chorob (Bohunová 2003, 114). Hromadný hrob (obr. 107) byl např. nalezen v Praze 6 – Břevnově. Jednalo se o lokalitu na bělohorské pláni v těsné blízkosti bývalé vozové cesty do Prahy, kde se odehrála 8. 11. 1620 bitva na Bílé Hoře. V blízkosti bývalé vozové cesty byla odkryta hrobová

jáma, jejíž celková hloubka se pohybovala od 140 cm do 165 cm a výplň se od podloží prakticky neodlišovala. Hrobová jáma měla příkopovitý obdélný tvar o délce 310 – 330 cm a šířce 95 – 110 cm. Na dně byly odkryty kosterní pozůstatky celkem osmi jedinců, z čehož 4 skelety byly neúplné. Až na jednu výjimku směřovaly kostry obličejem k východu. Některé kosti se nacházely v neanatomické poloze (5 skeletů spočívalo na zádech, jedna kostra byla přetočena na levý bok, dvě kostry na boku pravém), což nasvědčuje nerituálnímu pohřbu padlých. Lze předpokládat, že těla byla do hrobové jámy naházena pravděpodobně již ve stavu postupujícího rozkladu. V hrobě se nenacházely žádné zbraně, nalezeno bylo pouze několik drobných předmětů (olověná koule, 4 zlomky železných spínadel, zlomek drobného bronzového háčku, 2 zlomky železného kování, 9 železných spínadel, 2 bronzová očka, kousek zvířecí kůže, 10 amorfních železných a bronzových zlomků, 2 železné přezky, 3 železné kulky). Pohřbení byli zřejmě svlečeni a obráni. Pravděpodobně se jednalo o pěšáky stavovského vojska, pronásledované a zabitě císařským jezdectvem při útěku k Praze (Havel 1980, 227–230; srov. Uhlíř 1998, 120–153). Na Bílé Hoře proběhly archeologické výzkumy i v dřívějších dobách, a to u letohrádku Hvězda. Zde byly objeveny tři pohřební šachty různých rozměrů, z toho dvě byly zasypané vápnem. Uvnitř se nacházelo celkem 138 skeletů uložených v nepietní poloze

Obr. 107. Hromadný hrob účastníků bitvy na Bílé hoře roku 1620; Praha – Břevnov (Havel 1980, obr. 1).

bez náznaku jakékoliv jednotné orientace. Kostry nesly stopy useknutých končetin; v devíti případech byla v kosti nalezena olověná kulka a tři jedinci měli rozdrcenou stehenní kost. Hrobovou výbavu tvořilo 9 medailonů, zbytky dvou růženců, pět prstenů, lžice, náušnice, křížek, 6 mincí a váček s 50ti mincemi. Mezi součásti oděvu patřily knoflíky z uniforem, a to celkem 100ks. Byly cínové nebo kostěné, potažené látkou, některé s monogramem. Dále přezky, šatní spínadla a zbytky látek (Blažková-Dubská 2005, 210). S velkou pravděpodobností se jedná o hromadné hroby ze 40. a 50. let 18. století, kdy je z písemných pramenů doloženo, že u letohrádku Hvězda tábořila bavorská, francouzská a pruská vojska. V roce 1757 zde při ústupu pruského vojska padlo přes 650 vojáků (Svátek 1898, 50).

5.1.1.1. Poloha koster v hrobech

Do hromadných hrobů byli vojáci někdy pokládáni, někdy vhažováni; zřejmě záleželo na tom, zda se jedná o členy vlastního vojska anebo o nepřátele. Kostry pohřbených vojáků byly někdy nalézány zády nahoru, obličejem dolů. Např. v hrobě z bitvy u Lubiszewa v Polsku roku 1577 leželo šest jedinců z devíti obličejem dolů a zády nahoru a jeden ležel na boku obličejem dolů (Glosek et al. 1982). Tato poloha zřejmě vznikla náhodně po nerituálním vhození jedince do hrobové jámy. Existuje však i názor, že poloha mohla představovat protivampyrické opatření, neboť smrt v boji bývala rovněž považována za podezřelou (Bohunová 2003, 88). Hrob patrně francouzského

vojáka, zemřelého asi v roce 1741, vykazující prvky protivampyrického opatření (známky násilného poškození chrupu, ukroucená hlava) byl objeven v kostele Nejsvětější Trojice v Písku (Pospíšilová 1990, 249). V tomto případě je však podezřelé přinejmenším to, že tento jedinec byl vůbec pohřben v kostele a ne na nějakém odlehlém místě. Mohlo se jednat pouze o vojáka, který podlehl zraněním v boji. Jak ve středověku, tak i v novověku se běžně stávalo, že padlí vojáci leželi na bojišti delší dobu a těla mohla být pohřbena již v době rozkladu a pak leží v hrobech v neanatomických polohách, jak tomu bylo např. po zmíněné bitvě na Bílé Hoře v roce 1620 (Bohunová 2003, 90). Je však možné, že značné „zmasakrování“ těl a jejich následné naházení do společné jámy mohlo být příčinou oněch neanatomických poloh.

5.1.2. Hroby jednotlivců

Hroby jednotlivých vojáků se objevují jak na hřbitovech vojenských tak civilních a zpravidla do nich byli pohřbíváni důstojníci (Bohunová 2003, 113), avšak na pohřebištích s více hroby se zřejmě jedná o pohřby řadových vojáků. Např. v rakouském Lambachu bylo východně od starého farního kostela nalezeno 35 hrobů mužů ve věku 18 až 60 let (ženy i děti chyběly). Jedná se o hroby vojáků asi z doby kolem roku 1800, kdy byla vesnice napadena a zničena nepřátelským francouzským vojskem (Pertlwieser 1996, 49). Asi 49 novověkých hrobů, náležejících vojákům bylo odkryto na pohřebišti u Jízdnárny na severním předpolí Pražského hradu. Hrobové jámy byly úměrné velikosti mrtvého; všechny hroby byly orientovány hlavou k západu a tvořily pravidelné řady v severojižním směru. U všech skeletů byly nalezeny pozůstatky dřevěných rakví a železných hřebíků z nich. Polohy horních končetin byly rozmanité, v žádném z hrobů však paže neležely podél těla. Z hrobové výbavy se zachoval stříbrný groš z roku 1631, uložený ve vlněném sáčku, dále mince z doby vlády Vladislava Jagellonského, která se sem zřejmě dostala náhodně při starších výkopech. V jednom hrobě byl nalezen dřevěný růženec s medailonkem, v jiném bronzový prsten a náprstek. V jednom případě se jednalo o společný pohřeb muže a dítěte, v jiných hrobech byly vedle kosterních pozůstatků mužských i ženské. Ve většině se však jednalo o pohřby mladých mužů ve věku 20 až 30 let. Písemné prameny dokládají, že na tomto místě byli v roce 1649 pohřbeni švédští vojáci a markytán-

ky, kteří zde zemřeli na následky infekce (Blažková-Dubská 2005a, 405–405). Hroby vojáků z 18. století pocházejí od kostela Nanebevzetí Panny Marie na pražském Strahově; na tomtéž místě byli v 17. století pohřbíváni také vojenští generálové (Tomková, Frolík 2005, 13). Dva skelety identifikované jako pohřby vojáků byly objeveny na tábořském hradě Kutnov. Zřejmě zde padli při obraně města v roce 1621 (Blažková-Dubská 2005, 210).

Na pohřbívání padlých dohlíželo vojsko intendantu, týlové vojsko vítězné strany, která opanovala bojiště a okolí. Donutilo místní obyvatele k pohřbívání padlých a dohlíželo nad nimi. Jako odměnu za pohřbívání padlých si někdy mohli místní obyvatelé odnést z bojiště co chtěli. Jindy byli naopak hlídáni a kontrolováni, aby mrtvé neokrádali (Bohunová 2003, 89).

5.1.2.1. Vojské hřbitovy

Na civilních hřbitovech bývalo pro vojáky vyhrazeno zvláštní místo, až od 18. století začaly vznikat i speciální vojenské hřbitovy (Navrátilová 2004, 277). Např. v Bratislavě jsou doloženy alespoň dva takové hřbitovy. Je to hřbitov Valónů, tvořících část bratislavské vojenské posádky císařských žoldáků, kteří zde byli roku 1621 do jednoho pobiti v blízkosti dnešního Blumentálu (Vyčislík 1974, 81). Další vojenský hřbitov existoval v Bratislavě za napoleonských válek a bývali na něm pochováváni vojáci, kteří zemřeli na nakažlivé nebo hromadně se vyskytující choroby (Vyčislík 1974, 99). Na místě bývalého evangelického hřbitova v dnešní Plešivecké ulici v Českém Krumlově vznikl asi roku 1779 vojenský hřbitov. Na hroby vojáků ukazují dle antropologického rozboru četná zhojená zranění zlomenin rukou, také sečné rány a stopy po úderu na lebce. Další vojenský hřbitov je doložen z předměstí Hradce Králové. Dle písemných pramenů hřbitov fungoval v letech 1787–1810. Byly zde nalezeny mince, vojenské knoflíky, munice – železné dělové koule apod. (Blažková-Dubská 2005, 210). Další vojenský hřbitov existoval od roku 1786 do roku 1906 mezi 10. a 11. bastionem hradčanského opevnění (Tomková, Frolík 2005, 14).

5.1.2.2. Pohřby vojáků v kostelech a klášterech

Vojské osoby, většinou jen vyšší hodnosti, mohly být pohřbívány také v kostelech nebo klášterech. V mnoha případech se přitom jednalo buď o cizí vojenské představitele, kteří nebyli převáženi do vlasti

anebo o jedince do své vlasti převezené, kde byli pohřbíváni buď do rodinných hrodek anebo jim bylo vyhrazeno jiné významné místo. Např. hrabě Josephus de Ajassasa, generál jezdeckta a později maršál, zemřelý 28. 5. 1779, byl pohřben v kryptě kostela bratislavských klarisek. Čtyři francouzští důstojníci nelezli své poslední místo odpočinku roku 1742 v kostele Narození Páně Ježíše v objektu pražské Lorety (Tomková, Frolík 2005, 13).

I když v roce 1782 císař Josef II. zakázal pohřbívat vojenské osoby v kostelech (Vyčislík 1974, 100), nebylo to striktně dodržováno. V klášterním kostele v německém Hersfeldu (Niedersachsen) byl objeven v šachtě obezděné cihlami (2,3 × 1,2 m) hrob důstojníka 14. hanoverského pěšího pluku Johanna Ludwiga Georga von Walthausen, který zemřel 21. 6. 1799. Muž byl oděn v uniformě s knoflíky, označené číslem 14 a na pravé ruce měl prsten s vyrytými iniciály J. M. v. d. L. 1770 (Alsdorf 2001, 132–133).

5.1.3. Zbraně v hrobech vojáků

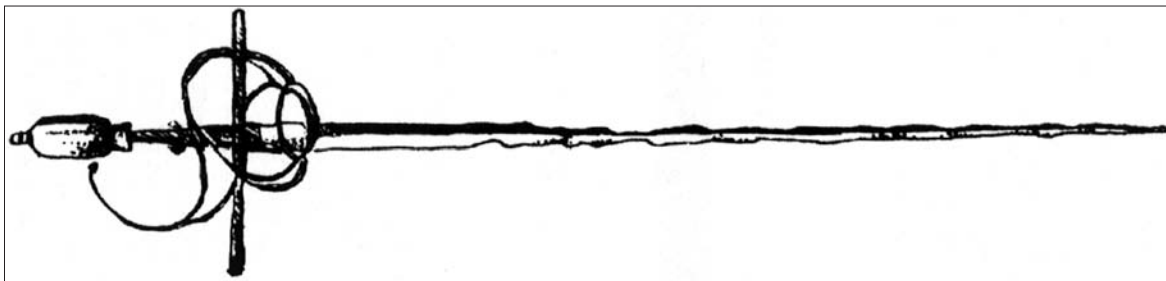
Křesťanský pohřební ritus od svých historických počátků omezoval ukládání jakýchkoliv milodarů do hrobu, a proto ani padlým bojovníkům nebývala zbraň do hrobu obvykle dávána, i když se jednalo o jedince společensky výše postavené (Bohunová 2003, 87). Prostí řadoví vojáci padlí v bitvě jistě nebývali pohřbíváni se zbraní, především ti uloženi do hromadných hrobů. Martina Bohunová se domnívá, že v těchto případech zbraně v hrobech nenajdeme, protože se nejedná o rituální pohřby se všemi poctami, nýbrž o extrémní vypjatou situaci, kdy je potřeba množství padlých rychle pohřbít, a to často i nepřítel, popř. lidmi obývajícími bojiště, kteří k mrtvým neměli žádný vztah (Bohunová 2003, 84). Je tedy dosti pravděpodobné, že mrtví vojáci, ať už pohřbeni do hrobu hromadného či do hrobů jednotlivých, byli spolu s dalšími osobními věcmi okradeni před pohřbem především o svoje zbraně.

Pohřeb vojáka se zbraní byl možný u sociálně nebo hodnostně výše postavených jedinců, jejichž pozůstatky bývaly také někdy k pohřbu převáženy na delší vzdálenosti. V těchto případech bylo dosti času na uskutečnění důstojného pohřbu padlého. Hrob muže, v jehož hrobě byl nalezen rapír a ostruhy byl objeven v kostele sv. Petra u Niedertraublingu. Ostruhy a rapír (obr. 108) byly vyrobeny mezi lety 1600 – 1630 a poukazují na to, že hrob náleží zřejmě muži

Obr. 108. Rukojeť rapíru; Niedertraubling, 1600 – 1630 (Codreanu-Windauer 1988, Abb. 112).

nějakého vojenského postavení (Codreanu-Windauer 1988, 150; 1993/94, 285). Hrob jízdního vojáka datovaný do 16. století pochází z německého Roseburgu. Kromě jezdecké výbavy (udidlo, uzdová tyč, náustek, třmen) byla nalezena také vrhací sekera (Müller-Wille 1977, 59). Středoevropské zbraně však můžeme najít i ve vzdálenějších oblastech. Např. španělský meč pocházející ze 16. století byl nalezen v jednom z hrobů až na maďarském hřbitově v Györu (obr. 109). Ležel vedle skeletu pohřbeného, který mohl patřit příslušníku jihoslovanské husarské jednotky (Mithay 1985, 197–198).

Obr. 109. Španělský meč z hrobu jihoslovanského vojáka, 16. století; hřbitov v maďarském Györu (Mithay 1985, Abb.5.6).

V novověku však také platilo, že klást zbraň do hrobu mužů zabitých v boji nebylo nutné a požadované. Např. Karl Ludwig († 1616) a Karl Ludwig Ernst († 1648), kteří zemřeli ve vojenském táboře v cizině, byli po převezení do rodinné hrobky v Tiengenu pohřbeni beze zbraně. Také Prosper Ferdinand z Fürstenbergu, zabítý v boji roku 1704, neměl ve své rakvi v Haslacherské hrobce žádnou zbraň (Fingerlin 1992, 228).

5.1.4. Pohřby vojáků na Moravě a ve Slezsku

Jednotlivé hroby vojáků na Moravě mohou být rozptýleny na různých místech v přírodě. Např. na různých lokalitách ve Veverské Bítýšce byli roku 1742 pohřbíváni pruští a sasští vojáci, a to na zahradách, podél cesty a u kříže stojícího před jedním z místních domů (Eichler 1891, 239). U Jablunkova (k. ú. Mosty) se nacházely poblíž nynější kapličky a kříže vojenské hřbitovy, dnes již zaorané. Byli zde zřejmě pohřbeni Prusové, které zde roku 1741 pobila první setnina pěšího pluku Václava Wallise (Tichánek 2001, 147). Možný vojenský hřbitov související se švédským obléháním města Brna roku 1645 byl odkryt v Želešicích na ploše skladového areálu firmy Meva. Kromě jednoduchých pohřbů bez přídavek zde byly zjištěny také hroby hromadné, v nichž leželi dva či více jedinců, orientovaní vždy hlavou k SZ (Kos 2004, 251). Hromadné hroby španělských vojáků jsou známy z Nového Jičína. Tito zde padli roku 1621 v bitvě s vojenskými pluky moravských stavů. Pohřbeni byli do tří šachet za městem, toto místo bylo dokonce označeno dřevěnou polní kaplí, která byla v první polovině 18. století nahrazena novou kaplí kamennou (Zezulčík 1996, 13).

V hrobce brněnského farního kostela sv. Jakuba byl pohřben známý voják – velitel obrany města Brna proti švédskému obléhání – maršál Raduit de Souches.

Zemřel však u Vídně roku 1683 a jeho tělo muselo být k pohřbu převezeno (Kudělka 1937, 7; Schram 1896, 27). Maršál měl být podle poslední vůle pohřben spolu se svým kordem, ostruhami a maršálskou holí. Tato výbava však nebyla při průzkumu hrobu naleze-

na (Novotný 1967, 57). Na svatojakubském hřbitově v Brně byl roku 1998 odkryt při severní straně kostela hrob muže, vybaveného kordem. Autoři dávají tento hrob do spojitosti s válečnými událostmi v Brně roku 1645 (Holub et al. 2006, 275).

5.2. Pohřby osob duchovního stavu

5.2.1. Hroby kněžské

Pohřby osob duchovního stavu byly již od středověku rozeznávány podle specifických insignií kladených do hrobu. Některé z nich přetrvaly přinejmenším do 16. století. Jedná se o kalich, který jako atribut v rukou stojících duchovních býval vyobrazován na náhrobnících již v době předhusitské (Unger 2002a, 75). Ještě ze 16. století jsou známy hroby patřící osobám duchovním, které obsahovaly dřevěný nebo voskový kalich přikrytý keramickou nádobou dnem vzhůru. Tyto insignie se dávaly do hrobu rovněž kněžím, a to již ve 14. a 15. století. Hroby vybavené nádobou dnem vzhůru jsou známy jednak z jižní Moravy, ale také z mnoha rakouských lokalit. Keramický hrnec dnem vzhůru byl nalezen v pozdně-středověkém hrobě v kostele sv. Laurentia v Niederhollabrunnu. Nádoba se nacházela v oblasti hrudníku, není však vyloučeno, že byla původně umístěna na víku rakve. Autor se domnívá, že by se mohlo jednat o jakési symbolické pohřbení nemoci zemřelého (Lauer mann 1990, 42).

Kalichy jsou nalézány také v hrobech novověkého stáří. Ze 17. – 18. století pochází např. hrob kněze z lodi rotundy sv. Petra na Budči. V jeho hrobě byl nalezen cínový kalich zabalený v plátně (ležel při pravé straně hrudníku), breviář, škapulíř a růženec (Šolle, Váňa 1983, 27; Šolle 1990, 190). Dřevěný kalich byl nalezen také v hrobě několika církevních hodnostářů (kněží) pohřbených v 17. i 18. století do krypt ve svatojiřské bazilice v Praze (Borkovský 1975, 55, 94). Insignie kalichu se objevuje také na kněžských náhrobnících (obr. 110), které byly jinak zpravidla textové, psané latinsky a majuskulí. Zde se motiv kalichu s hostií udržel rovněž minimálně do 18. století, jak dosvědčí například dva zcela identické náhrobníky farářů v kostele sv. Martina v rakouském Thalgau. Jeden patřil faráři Christophu Empelovi, zemřelému v roce 1676 a druhý faráři Jakobu Steinerovi, zemřelému v roce 1722. Náhrobníky se liší pouze v nápisové části

Obr. 110. Část náhrobku děkana Matouše Červa z roku 1570; chrám sv. Bartoloměje v Kolíně (Kamarýt 1988, obr. 33).

(Melzer 1984, 53, Abb. 45, 58, Abb. 60). Na mnoha místech Evropy však najdeme kněžské náhrobníky s kalichem a hostií pocházející i z 20. století (obr. 111).

Zajímavá je přítomnost nádoby dnem vzhůru v hrobě ženském. Takový hrob byl objeven např. ve farním kostele sv. Oldřicha v Hollabrunnu, kde byly v hrobě jedince, určeného jako žena zemřelá ve věku pozdní dospělosti, uloženy pod hrnkem z 15. století také zbytky dřevěné nádoby (Lantschner 1993, 356). V areálu kláštera „Na Františku“ v Praze byl nalezen 10,5 cm vysoký hrníček v hrobě dívky; byl postaven u jejích nohou (Borkovský 1945, 104, 129). Otázkou zůstává, zda se v případě žen jednalo o osoby světské či šlo např. o příslušnice nějakého řádu (řádové sestry nebo novicky kláštera).

5.2.1.1. Hroby s kalichem a nádobou dnem vzhůru na Moravě

Hroby s nádobou dnem vzhůru byly objeveny na Břeclavsku v původním kostele v Hustopečích (1 mužský hrob, orientovaný SZ–JV) a kostele sv. Linharta v Mušově (1 ženský a 1 mužský hrob, oba s orientací

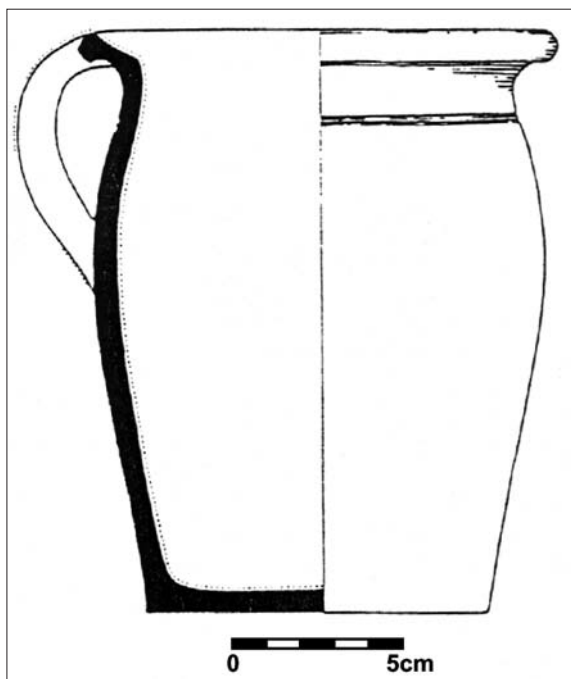
Obr. 111. Kněžský náhrobek v kostele Chiesa di Santa Lucia v italském Montefiore dell'Aso, pocházející z poloviny 20. století (foto autorka).

Z–V). Podle přítomné nádoby byly hroby datovány do druhé poloviny 15. nebo až na přelom 15. a 16. století (Unger 1980, 20; 1992, 30). Další hroby s nádobami dnem vzhůru byly odkryty v brněnském kostele sv. Petra a Pavla (6 mužských hrobů, všechny orientované Z–V). Také tyto hrnce pocházejí pravděpodobně z přelomu 15. a 16. století, některé mohou být až z 2. poloviny 16. století (obr. 112; Unger 1997a, 646–647). Nádoby na moravských lokalitách se nacházely buď v krajině pánevní až břišní nebo v oblasti hrudníku, u jednoho brněnského hrobu byla nádoba po pravé straně lebky (obr. 113). Pod nádobou z Hustopečí se nacházel voskový slitek; pod čtyřmi brněnskými nádobami ležely zbytky po dřevěném předmětu – patrně se jednalo o kalich (tedy kněžskou insignii). Zbytky dřevěných kalichů však můžeme najít i při pohřbech z 18. století. V hrobce pod presbytářem kostela sv. Petra a Pavla v Brně je k roku 1863 popisováno 14 rakví zde uložených. V jedné z rakví, patřící podle zbytků oděvu a jeho součástí osobě duchovní, byly objeveny také zbytky dřevěného poháru. Podle nápisu na rakvi se jednalo o Henrica Ernesta Alexandra Halamu,

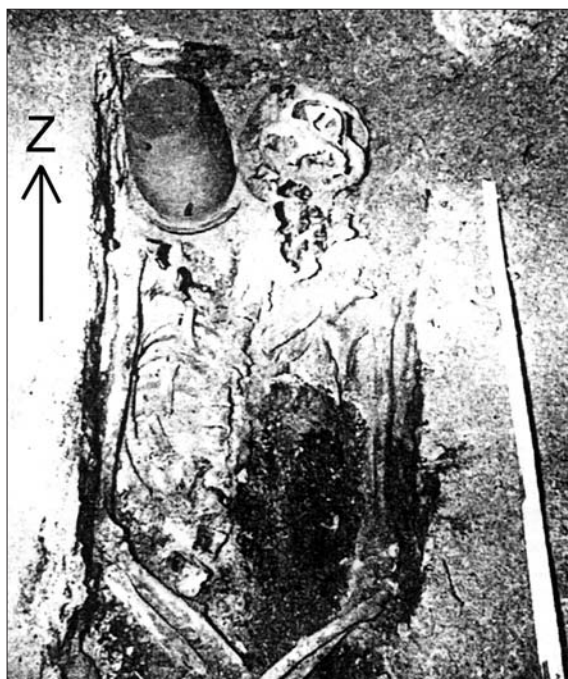
jemuž byl roku 1698 zřejmě udělen titul kněze a působil ve výše zmíněném brněnském chrámu. Zemřel v roce 1761 v nedožitých devadesáti letech (Schram 1896, 25). Vypálený tenkostěnný hrnek s uchem, jenž byl datován do období 17. – 18. století byl vyzvednut z jedné z rakví u vchodu do krypty v kapli jihlavského kostela Jakuba Většího (Zimola 2004, 201). Zde však není jasné zda hrnek ležel dnem vzhůru. V hrobě určeném antropology jako ženský, byla nalezena nádoba jen v mušovském kostele sv. Linharta (Unger 1997a, 639).

5.2.1.2. Pohřební keramické nádoby

Pohřební keramikou se podrobně zabývali také archeologové ve Francii. Na přelomu 15. a 16. století se mluví o zvyku užívat při pohřbech keramických nádob s kadidlem. V 17. století se hovoří o stálém užívání pohřebních váz. V hrobkách z La Fere byly objeveny vedle lebky z jedné strany hliněný džbán plný uhlí, z druhé strany dvě malé hliněné misky. Ve farním kostele v Chastenay-sous-Bagneux u Sceaux se nacházely hliněné nádoby obsahující rovněž uhlí. Podle boho-

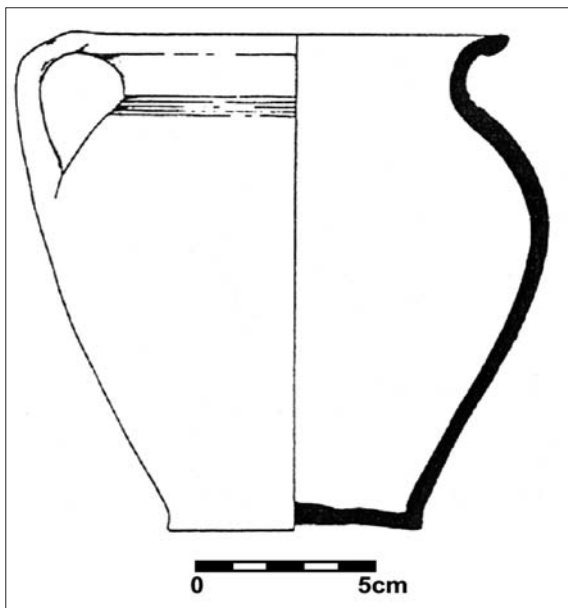
Obr. 112. Detail nádoby z hrobu č. 398; Brno, 2. polovina 16. století (Unger 1997a, obr. 5).

Obr. 113. Hrob muže s nádobou dnem vzhůru; Brno, hr.č. 398 (Unger 1997a, obr. 7).

Obr. 114. Neperforovaný keramický džbáněk; Fontevraud, konec 15. až 16. století (Prigent 1996, Fig. 1.3).

Obr. 115. Nádoba z hrobu 124; Mušov, 15./ 16. století (Unger 1997a, obr. 5.3).

služebného textu Jeana Beletha (cca 1160–1165) se do hrobu dávala svěcená voda, jež měla vyhánět demony, kadidlo, které přebíjelo pach mrtvých a dřevěné uhlí, zdůrazňující, že země už nemůže být vydána ke svět-skému použití (Prigent 1996, 216). Zde je na místě podotknout, že zbytky uhlíku se našly vedle nádoby pocházející z mužského hrobu z Hustopečí (Unger 1997a, 641). Stejně jako nádoby moravské tak i fran-

couzské dokládají, že některé nádoby v hrobech byly nové a některé poškozené jakoby již dříve používané. Kromě perforovaných nádob na kadidlo jsou známy i neperforované keramické nádoby s uchem, částečně naplněny uhlím (Prigent 1996, 220). Takové džbánky (obr. 114) jsou srovnatelné s našimi nálezy moravskými (např. nádoba z Mušova, obr. 115). Ve Francii bylo

zjištěno, že pohřební keramikou byli vybavováni jak muži tak ženy a jak osoby laické tak duchovní; nalezena nebyla keramika v hrobech dětí a adolescentů. Co se týče umístění v hrobech, byly zaznamenány polohy různorodé, od hlavy až po nohy, uvažuje se spíše o náhodném ukládání nádob (Prigent 1996, 222).

5.2.1.3. Další atributy v hrobech duchovních

V 17. až 18. století se hroby duchovních dají rozpoznat podle zbytků liturgických oděvů (např. mešní roucha), bývá někdy zachována mitra, štola, rukavice apod. (také viz kapitola 3.2.6.); rovněž bývá hlava podložena textilním polštářkem, z něhož se někdy dochovávají nejen útržky textilu, ale i zbytky peří (např. hrob kněze na Starém Brně, viz dále). Kněz mívá např. modlitební knížku a samozřejmě růženec s medailonky a křížky. Tyto devocionálie však nejsou kněžskou insignií, neboť se od 17. století běžně vyskytují i v hrobech laiků (viz Králíková 2004). Barokní hrob interpretovaný jako kněžský byl odkryt v kostele sv. Klimenta v Levém Hradci. Jedinec mužského pohlaví zde byl pohřben v dubové rakvi orientované v kostele ve směru V–Z, tedy opačně než ostatní pohřbení. Patrné byly zbytky oděvu a čepičky umístěné na hlavě, po pravé ruce skeletu ležela modlitební knížka. Mohlo se jednat o ostatky jezuitského kněze Františka Boryně ze Lhoty, který zemřel patrně počátkem 18. století (Tomková 2001, 227). Osoby stavu duchovního byly pohřbeny např. také v kryptě louňovického kostela Nanebevzetí Panny Marie. Roku 1687 zde byl pohřben louňovický katolický farář Jan Ignác Komenský. Měl ruce složeny v pánvi a na hrudi měl položen barokní dřevěný kříž s polokruhovým podstavcem. Sousední rakev náležela některému z pozdějších kněží v Louňovicích. V jeho rakvi byl velmi dobře zachovalý kněžský šat: klerika, rocheta, štola i kolárek (Radoměřský 1966, 31).

Kněžské hroby se mohou poznat mimo již zmíněného také podle kovových identifikačních tabulek, nesoucích životopisná data (Unger 2000a, 351). Takové olovené tabulky jsou doloženy již ze 16. století. Kardinál Albrecht z Brandenburgu nařídil roku 1540 skrze svůj testament, že mají být do jeho rakve vloženy olovené tabulky. V jeho rakvi uložené v dómu v německé Mohuči (Mainz) se později našly lité bronzové desky s dlouhým rytým nápisem a renesanční ornamentálníkou (Fingerlin 1992, 216). Tabulky identifikující pohřby bylo zvykem vkládat do rakve také v Polsku (Chrościcki 1996, 29).

5.2.1.4. Hroby duchovních v moravských hrobkách

Do renesanční hrobky farního kostela Zvěstování Panny Marie ve Šternberku byl pohřben prelát M. Gašínský z Gašínů (1608–1618), který nechal hrobku vybudovat před oltářem sv. Filipa a Jakuba. V barokní kryptě téhož kostela se našel skelet ve velmi špatném stavu, který spočíval v anatomické poloze ve značně poškozené prkenné rakvi. Jednalo se o augustiniánského kanovníka Kazimíra Herdina (Peška, Vrána 2001, 246–247). V kryptě jezuitského kostela v Brně je v rakvi uloženo dodnes dobře zachovalé tělo P. Martina Středy (obr. 116), slavného rektora jezuitské koleje z doby švédského obléhání města v roce 1645. Tělo bylo v polovině 20. století převlečeno – původní mešní roucho bylo nahrazeno novým talárem. Také původní rakev byla nahrazena jinou (Rubinková 1999b, 176). V ornátu ze zeleného hedvábí byl oděn skelet uložený v dubové rakvi, umístěné v hrobce kostela sv. Jana v Uherském Brodě. Zřejmě se jednalo o hrob faráře Polontia, který dal v roce 1717 kostel obnovit (Kudělka 1937, 9).

Pohřební destičky jsou z Moravy známy především z 18. století. Bývají olovené, cínové nebo zinkové a nachází se již zpravidla přibité hřebíčky na povrchu rakví (na čelní desce za hlavou nebo na víku rakve).

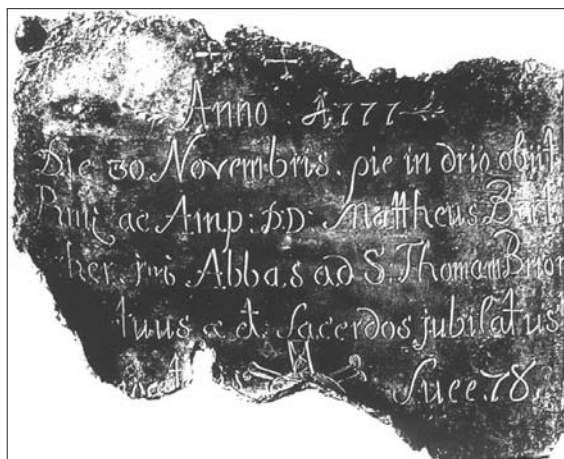
Kovovou destičku (obr. 117) s údaji obsahoval např. hrob opata Mattheuse Bertschera, zemřelého roku 1777 a pohřbeného v augustiniánské hrobce kostela sv. Tomáše v Brně. Pohřební destička (rozměry 14 × 11 cm) měla zkorodované okraje a v levém horním okraji byla hlavička hřebíku (Procházka, Zatloukal 1991). Podobné identifikační olovené destičky byly nalezeny v barokní kryptě kostela sv. Petra a Pavla v Brně. Nesly letopočty 1761 a 1776 a patřily zřejmě některým zde pohřbeným kanovníkům (Rubinková 1999, 256–267, tab. LV a LVI). Někdy se destičky kladly ještě přímo do rakve. Podle takové destičky byl identifikován hrob kněze, zemřelého roku 1770 a pohřbeného v klášterním kostele cisterciáček na Starém Brně. Hrob muže byl orientován hlavou k východu, zemřelý ležel v rakvi na zádech s rukama sepjatýma na prsou, pod hlavou měl podušku plněnou peřím. Okolo rukou byl ovínut růženec s krucifixem. Zachovaly se i zbytky z dlouhého liturgického oděvu a korálky, které jej zdobily. Kovová destička o rozměrech 13 × 11 cm byla zasazena kolmo v hrobě za hlavou pohřbeného (Novotný 1967a, 58).

Obr. 116. Rektor jezuitské koleje P. Martin Středa pohřbený v kryptě kostela Panny Marie v Brně (Rubinková 1999b, obr.2).

5.2.1.5. Orientace hrobů osob duchovního stavu

Dalším znakem, ne však zcela bezvýhradným, podle něhož je možno interpretovat hrob kněze, je jeho orientace vůči světovým stranám. Od 16. století se totiž začalo prosazovat, aby osoby kněžského stavu byly pohřbívány tváří ke svým věřícím (myšleno v kostele). Znamená to, že při západovýchodní orientaci kostela, byl kněz pohřben hlavou směrem k východu (Dąbrowska 1997, 8). V průběhu následujících století se však již nedodržovala přesná západovýchodní orientace kostelů, tudíž i orientace hrobů byla proměnlivá. Ne vždy se hrob kněze ze 17. a obzvláště 18. století vyznačuje východozápadní orientací. Např. kněz pohřbený v průběhu 17. století ve Fischerkirche v rakouském Freistadt Rustu zaujímal orientaci Z–V (Melzer 1980, 145); stejně tak kněz pohřbený kolem poloviny 18. století ve farním kostele v rakouském Markgrafneusiedlu (Macek 1993, 382). V kostele sv. Martina v Thalgau v Rakousku zase byly hroby kněží ze 17. i 18. století orientovány opačně (V–Z) vzhledem k pohřbům laiků. Situace tedy byla na různých

Obr. 117. Identifikační kovová destička opata Mattheuse Bertschera († 1777), 14 × 11 cm; kostel sv. Tomáše v Brně (Procházka, Zatloukal 1991).

hřbitovech a v různých kostelech odlišná. Jen těžko lze určit nějaké pravidlo, podle něhož by byla orientace kněžských hrobů v novověku pevně stanovena.

5.2.2. Pohřby vyšších církevních hodnostářů

Osoby vyššího duchovního stavu byly pohřbívány s větší nákladností a pompou než obyčejní kněží. V novověku zpravidla nacházely své místo odpočinku v kryptách pod kostelními dlažbami či v ambitech klášterů. Např. v barokní kryptě baziliky sv. Petra a Pavla na pražském Vyšehradě byli pravděpodobně pohřbeni kanovníci a děkani. Krypta byla vystavěna roku 1665 ve střední části hlavní lodi a její činnost byla ukončena v roce 1724 (Nechvátal 1988, 418; Stránská 1996, 331).

5.2.2.1. Vyšší duchovní v kryptách na Moravě

Na Moravě jsou krypty kanovníků ze 17. století známy z kostela sv. Anny v Mikulově (Klanicová, Peška 1993, 80) a z kostela sv. Petra a Pavla v Brně (Unger, Procházka 1995, 95–100). Hroby opatů jsou známy z celé řady klášterů. Např. v premonstrátském klášteře Louka u Znojma byl zjištěn hrob patřící s velkou pravděpodobností louckému opatovi, jak naznačuje i částečně odkrytý náhrobník s nápisem „ . . . NOBILIS. IOHANES . . . “. Mohl by náležet např. opatovi Janovi, který zde byl pohřben dle písemných pramenů roku 1536 (Unger 2000, 143). Pohřebním prostorem několika biskupů se stala krypta v olomouckém dómu sv. Václava. Roku 1661 zde bylo pohřbeno tělo olomouckého biskupa a kardinála Františka z Dietrichsteina (1599–1636), budovatele krypty. Rakev s jeho ostatky byla umístěna v ose prostory. Kardinál Dietrichstein ve svém testamentu určil, že jeho tělo nebude otevřeno ani balzamováno. Mělo být řádně oděno a uloženo do dvojí dřevěné rakve bez zasklení a poté vloženo ještě do vnější cínové rakve. Po levé straně kardinálové rakve byl uložen roku 1668 pražský arcibiskup Jan Vilém Libštejnský-Kolovrat. V roce 1695 zde pak také spočinul olomoucký biskup Karel II. z Liechtensteina-Castelcornu. Před rakev Jana Viléma později přibyla ještě rakev kardinála Marie Tadeáše Trautmannsdorfa († 1819) s vnitřními orgány uloženými zvláště ve válcové kanopě (Burian 1972, 126; Burian 1992, 330). Hrob opata Mattheuse Bertschera byl objeven v jedné z komor hrobky pod dlažbou kostela sv. Tomáše v Brně. Ostatky jeho těla, původně uložené v rakvi, byly orientovány V–Z. V dobrém stavu zůstala zachována kožená obuv a další kožené součásti oděvu, také mitra, knoflíky a šňůra. Zemřelý měl pektorální kříž s Kristem (Procházka, Zatloukal

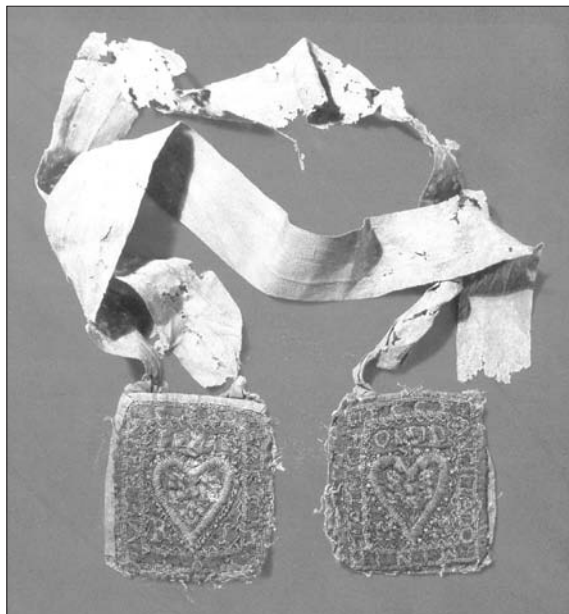
1991). Hrob preláta (obsahoval mitru, štolu, pektorální kříž) byl objeven před vedlejším oltářem sv. Jana a Pavla v chrámu Panny Marie ve Křtinách. Podle celkové charakteristiky bylo zjištěno, že ostatky patří opatovi zábrdovického kláštera a staviteli křtinského chrámu – Kryštofu Matuškoví, který zde byl pohřben roku 1777. Uložen byl pravděpodobně na dřevěných nosítkách do obdélníkové zaklenuté hrobové komory (o rozměrech 235 × 101 cm) vyzděné cihlami a vydlážděné kameny. Oděn byl patrně v řádovém rouchu zapínaném na knoflíky, jehož zbytky se našly v oblasti hrudníku. Dále měl štolu, z níž se dochovaly pod lebkou ležící pruhy textilu protkávaného zlatými vlákny; zachovaly se zbytky mitry a polštářku (Prnka et al. 1991, 4–8; Šenkyřík 1992, 28–29). V jihozápadním nároží rajského dvora františkánského kláštera v Uherském Hradišti byl zřejmě v cihlami vyzděné a zahloubené kryptě pohřben roku 1509 varadínský biskup - administrátor olomouckého biskupství a zároveň kancléř Matyáše Korvína a Vladislava Jagelonského - Jan Filipec. Údajně však byl Jan Filipec, jako fundátor uhersko-hradištského kostela Zvěstování Panny Marie - umístěného rovněž v areálu františkánského kláštera, pohřben pod hlavním oltářem tohoto bývalého františkánského kostela. Na to by sice ukazovala i biskupská mitra na jednom ze tří gotických štítů (Foltýnová-Mikulcová 1999, 14; Snášil 1993, 91–92; Kohoutek 1999, 151, 156), avšak zde se jeho ostatky nenašly. Podle antropologického rozboru by jeden ze skeletů nalezených v rajsském dvoře mohl patřit biskupu Filipcovi (Shbat, Vystrčilová 2003, 264).

5.2.3. Ženy jako představené řádu

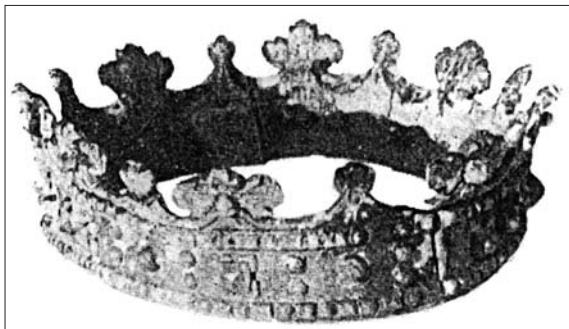
Nesmíme také zapomenout na ženské příslušnice katolické církve. Mezi výše postavené náležely abatyše. Některé z nich byly v klášteře sv. Jiří na Pražském hradě pohřbeny do hrobových zděných komor – např. Judita Eibenštolerová z Eibenštolu v roce 1600, nebo Františka Helena Pieronna de Galliano v roce 1720. Některé abatyše byly pohřbeny do společné krypty vybudované roku 1650 pod hlavním kněžištěm (Borkovský 1975, 45, 47, 57). Vybaveny byly bohatě předměty religiozního charakteru. Jednalo se o látkové škapulíře, obr. 118a (někdy dokonce tři v jednom hrobě). Byly zdobené namalovanými obrázky Madony s Ježíškem a vyplněné zeminou – asi ze Svaté Země. (Podobné pochází z muzeálních sbírek v polské Toruni; obr. 118b). Ve většině hrobů byl nalezen růženec,

Obr. 118a. Látkový škapulíř nalezený v hrobě abatyše pohřbené v klášteře sv. Jiří na Pražském hradě v době 17. století (Borkovský 1975, obr. 73.4).

Obr. 118b. Látkový škapulíř s motivem Nejsvětějšího srdce Páně, 6,0 × 6,5 a 5,5 × 6,3 cm; Polsko, muzeum Toruň (Kwiatkowski 2005, il.4).

Obr. 119a. Koruna z hrobu abatyše Heleny Pierony de Galliano († 1720); bazilika sv. Jiří na Pražském hradě (Borkovský 1969, 48.4).

a to z černého dřeva, ze skla anebo slonoviny. Růženice byly zakončeny tzv. Credo-křížem a doplněny medailony a křížky. Krom toho mívaly pohřbené kolem krku zavěšen pektorální kříž (některé dosti nákladný). Řidčeji se dochovaly modlitební knížky. Kromě těchto předmětů byly pohřbené vybavovány šperky. Jedná se především o stříbrné a pozlacené prsteny. Otázkou je, zda je neoznačit za insignie, neboť je zřejmě dostávaly při vstupu do kláštera. Datum vstupu (letopočet) byl někdy spolu s iniciály mrtvé vyryt na rubu prstenu. Většina prstenu měla podobu zaokrouhlené-

Obr. 119b. Dřevěná berla z hrobu abatyše Aloisie Terezie z Widmannu († 1735); bazilika sv. Jiří na Pražském hradě (Borkovský 1975, 86.9).

Obr. 120. Náhrobní mramorová deska abatyše Kunhuty; bazilika sv. Jiří na Pražském hradě (Borkovský 1975, 164a).

ho štítku s iniciálou Krista IHS nebo MRA (Marie), popřípadě s křížem. V jednom hrobě řádové sestry se nacházel stříbrný prstýnek s nápisem *Jesus Marie Josef* (Borkovský 1975, např. 45, 46, 47, 50, 52, 53). Za jednoznačné insignie považujeme dřevěné zlatené korunky (obr. 119a) a zahnuté berly (obr. 119b). Tyto abatyšské atributy rovněž zdobily náhrobky zemřelých (obr. 120). Nákladnější byly i některé jejich součásti řádového oděvu (např. zlatené přezky). Z látek se našlo kromě vlny též hedvábí a brokát. Abatyše Ludmila z Blíživé († 1562) byla do rakve oděna ve vlněný šat,

na prsou sepnutý háčky a zdobený vyšitým křížem. Většina abatyší však byla ustrojena v černé hedvábné šaty s hladkými širokými rukávy. Vepředu měly šaty rozparek, u krku spojený mašličkou nebo háčky. V pase byly přepásány koženým páskem s přezkou. Někdy byly šaty podšity světle hedvábnou podšívkou. Na hlavě měly mrtvé roušky upevněné sítkou z překřížených stuh; některé měly obličej zakrytý závojem, jiné měly na hlavě hedvábný čepce ze stuh. Ruce měly kryty rukavicemi z hedvábné pleteniny zdobené kovovým vláknem, sahající až k lokti. Běžné byly kožené součásti oděvu a boty. Pod hlavu se jim kladly polštářky vyplněné pilinami a rakve nesly na hlavovém konci identifikační olovené destičky (Borkovský 1975, obr. 97.4; Bravermanová 2005, 136). Na prsou abatyše Anny Mechtildy Schenweissovové z Ecksteinu († 1691) ležel věneček z jehličí a vavřínových listů, zdobený bílými skleněnými korálky a proplétaný drátky ze železa, bronzu nebo mosazi (Borkovský 1975, 48).

5.2.4. Pohřby řádových příslušníků v kláštorech a v kostelních kryptách

Obvyklými místy posledního spočinutí řeholníků byly již od středověku kláštery, v nichž za života tyto působili. Obvyklé bylo řádové uspořádání hrobů na tzv. rajsském dvoře. Takový hřbitov byl odkryt např. ve františkánském kostele v Bechyni. Pozůstatky 14 mniichů zde ležely v natažené poloze na zádech s rukama podél těla nebo složenými v pánvi a bez jakékoliv hrobové výbavy. Datace těchto pohřbů je však široká, od roku 1491 až do počátku třicetileté války (Blažková-Dubská 2005, 207), což by mohlo být vysvětlením absence devocionální výbavy, která se již od 17. století objevuje i v hrobech osob duchovních. Klášterní hřbitov byl zkoumán také v prostoru kasáren Jiřího z Poděbrad na náměstí Republiky v Praze. I zde leželi jedinci v řadách, avšak nejednotné orientace, na zádech s rukama zkříženými na těle. Pohřbení nebyli v rakvích a i zde byla hrobová výbava chudá. Předměty se nacházely pouze v pěti hrobech. Jednalo se o dřevěný křížek, růženec, 2 medailony, krabička v kůži či látce a ampule se rtutí. Tyto hroby pocházely nepochybně ze 17. až 18. století. Kromě tohoto pohřebiště fungovala pro příslušníky tohoto konventu i krypta, zbudovaná v kostele sv. Josefa (Blažková-Dubská 2005, 208). V kláštorech však nalezneme i pohřby osob laických, především příslušníků významných šlechtických rodů, kteří si zde budovali hroby.

Pro příslušníky mužských i ženských řádů byly také budovány speciální podzemní hrobky – krypty, kde byli jedinci pohřbíváni často jednotným způsobem. Řádová dominikánská krypta z roku 1729 se např. nachází v kostele Povýšení sv. Kříže v Písku, kde byli kromě příslušníků řádu pohřbíváni také dobrodinci kostela a kláštera (Adámek, Fröhlich 1996, 174). Strahovští premonstráti získali roku 1635 kostel sv. Benedikta v Praze a za dobu asi 150ti let, kdy kostel a přilehlé objekty vlastnili, pohřbívali své členy do krypty pod chórem seminárního chrámu. Kromě krypty byli zemřelí pohřbíváni v dřevěných rakvích také do zděných hrobek (Ječný, Olmerová 1988, 22). Kromě toho se hroby opatů i řádových bratří strahovské premonstrátské kanonie nacházely i v kostele Nanebevzetí Panny Marie v Praze (Tomková, Frolík 2005, 13). Roku 1666 si pod kostelem P. Marie Vítězné na Malé Straně v Praze zbudovali karmelitánská řeholníci rozsáhlé krypty. Ve zděných hrobkách zde bylo v rakvích pohřbeno asi 300 karmelitánských mnichů, ale také jeptišky, šlechtici, rytíři i úředníci včetně jejich žen a dětí. Barokní krypta se nachází ve východní části lodi kostela sv. Vavřince pod Petřínem (Zavřel, Mlíkovský 2001, 118, 119). Řádové sestry našly např. své místo odpočinku v kryptě na jižní straně hlavní lodi svatojiřské baziliky v Praze. Podzemní prostora velikosti 3,36 × 3,33 m obsahovala třináct na sobě položených rakví, z nichž šest rakví patřilo řádovým sestrám zemřelým v letech 1772–1775 (Borkovský 1975, 54). Řeholnice ze svatojiřského kláštera byly údajně také pohřbívány do roku 1782 na hřbitově, který se rozkládal na dřívější vinici na Panenské, před někdejší Strahovskou branou (Borkovský 1969, 33).

5.2.4.1. Pohřby řeholníků a řeholnic na Moravě a ve Slezsku

V ambitu premonstrátského kláštera ve Znojmě-Louka byly odkryty četné hroby uložené buď přímo do země anebo do hrobových sklípků. Pohřbení byli všech věkových skupin a obou pohlaví, což opět dokazuje pohřby laiků v kláštorech (Unger 2000, 143–149; 2000b, 195).

Pro pohřby brněnských augustiniánů sloužila v 18. století krypta pod kostelem sv. Tomáše v Brně (Procházka, Zatloukal 1991). Hlavní hrobkou v kostele sv. Michala v Brně je krypta dominikánů nacházející se před hlavním oltářem (Schram 1896, 38). Členové řádové komunity františkánů byli pohřbíváni v kryptě před hlavním oltářem v presbytáři kostela Neposkvr-

něného početí Panny Marie v Olomouci (Mlčák 1984, 346). V kostele Zvěstování Panny Marie umístěného v areálu františkánského kláštera v Uherském Hradišti bylo objeveno celkem devět jednotlivých hrobek z první poloviny 18. století, nacházejících se pod dlažbou kostelní lodi. Je dost pravděpodobné, že jedna z nich sloužila k pohřbům františkánských řeholníků (Kohoutek 1999, 147–149). Také františkánský kostel v Uherském Hradišti skrývá pod podlahou kryptu, v níž bylo uloženo celkem třiatřacet koster členů řádu jezuitů. Při posledním otevření hrobky však již jedinci nespočívají v rakvích, nýbrž jejich ostatky byly druhotně seskládány do souměrné pyramidy (Kučerová 1998). Pohřby kapucínských řádových bratří byly objeveny v kryptě vyškovského kostela na městském hřbitově (Novotný 1974, 105). Mumifikovaná těla řádových bratří se nachází v kryptě pod podlahou kostela sv. Jana Křtitele z první poloviny 17. století, jenž se nachází při kapucínském kláštře ve Znojmě (David, Soukup 2002, 296). Stejně tak krypta pod brněnským kostelem Nalezení sv. Kříže u přiléhajícího kapucínského kláštera obsahuje mumifikovaná těla kapucínských mnichů, kteří zde byli pohřbíváni od založení kláštera v roce 1650. Tito řádoví příslušníci dodržovali obzvláště uniformní a prostý způsob pohřbívání, jenž symbolizoval skromnost a chudobu tohoto žebravého řádu. Zemřelí mniši byli po smutečních obřadech v kostele snášeni po schodech krypty ve speciální rakvi. Jednalo se o rakev z dubového dřeva, která měla vysunovatelné dno. Po vysunutí tohoto dna klesl nebožtík na holou zem a rakev byla opět vynesena a uschována pro další použití. Hlavy mrtvých byly vždy podloženy dvěma cihlami. Ukládání byli v pouhých řádových kutnách bez odznaků hodností. U většiny mnichů jsou dodnes patrné zbytky hábitů s kapucemi a provazy kolem pasu, na nichž nosili svatý růženec (obr. 121a). Všichni spočívají na zádech se zkříženými pažemi na hrudi, kolem nichž mají omotaný růženec. Mnich, který v řádu působil přes 50 let, svírá v rukou dlouhý dřevěný kříž, rovněž omotaný růžencem (obr. 121b). Tímto způsobem zde bylo za víc jak sto let od založení kláštera pohřbeno 153 příslušníků kapucínského řádu (Rubinková 1997, 27–28).

Rakve jeptišek s olovenými destičkami se našly v brněnském kostele sv. Josefa, k němuž náležel přistavěný klášter ursulinek. Jména pohřbených jeptišek byla zapsána v pamětní knize, kdysi uložené v sakristii kostela (Schram 1896, 38). Řádové sestry domi-

Obr. 121 a,b. Kapucínští mniši pohřbeni prostým způsobem v kryptě kostela Nalezení sv. Kříže v Brně (Rubinková 1997, obr. 9, 10).

nikánek, působící do roku 1782 v ženském klášteře s přilehlým kostelem sv. Anny v Brně (později přeměněným v nemocnici u sv. Anny), byly pohřbívány do krypty pod tehdejší kostelem. Nalezeno tam bylo

kdysi asi 60 zdobených rakví se zpráchnivělými kostmi a s devocionální výbavou. Objeveno bylo také 13 cínových tabulek z rakví, které pocházely z let 1767–1776 (Schram 1896, 41).

5.3. Pohřby dětí

Nahlédneme-li hlouběji do minulosti, zjistíme, že v některých dobách bylo na zemřelé děti nahlíženo poněkud jinak než na mrtvé dospělé a taktéž bylo často s jejich těly nakládáno odlišným způsobem, zvláště zemřelo-li dítě nepokřtěné (od dob, kdy bylo ve střední Evropě křesťanství vládnoucím náboženstvím).

Nejen ve středověku, ale ještě v raném novověku mělo dítě v rodině a ve společnosti nerovnoprávné postavení. Také častá úmrtnost dětí vedla k tomu, že dětský pohřeb neprovázela obvyklá citová zaujatost (Navrátilová 2004, 244). Dokonce ještě v 18. století bylo s některými malými dětmi (i z bohatších rodin) nakládáno podobně jako s chudými lidmi. Tělička se zašívala do pytlů, rubášů z hrubé pytloviny, a házela se do společných jam (Ariès I. 2000, 258). Na našem území je doloženo z 50. let 20. století, že nepokřtěné děti nedávali ani do rakviček, zabalili je pouze do plínky nebo kusu papíru a vložili do krabice. Stávalo se, že děti nenesly na hřbitov ani rodiče, poslali je po sousedovi nebo porodní babce a hrobník je pak bez jakýchkoliv obřadů zakopal do mělké jamky někde u zdi, na místo vyhrazené nekřtěnátkům (Navrátilová 2004, 247). Na druhé straně se setkáme s dětskými pohřby, jimž nechybělo na nákladnosti a jistě i výpravnosti, což nám samozřejmě dokládají především šlechtické pohřby.

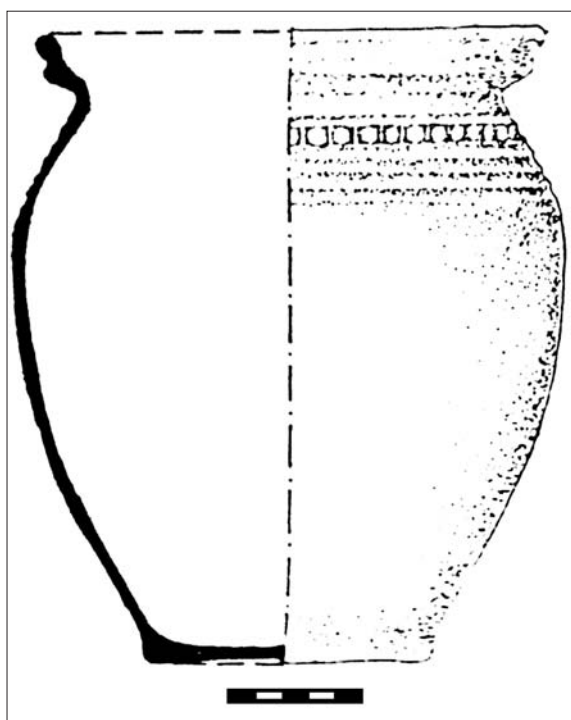
5.3.1. Děti pod okapem

Nepokřtěné děti neměly právní nárok na vlastní hrob, bývaly proto pohřbívány většinou bez církevního obřadu. Aby se takovým dětem dostalo řádného pohřbu, praktikoval se například v Německu od 12. až do 18. století křest mrtvě narozených nemluvňat (Slivka 1997, 73). Ti novorozenci, kteří nebyli pokřtěni, byli pohřbíváni často pod okapy kostelních staveb nebo při kostelním ohradním zdivu, aby je dešťová voda z nich tekoucí očistila, popř. pokřtila. Tento zvyk se praktikoval v západní a střední Evropě, včetně našich zemí, a stejně tak na Slovensku a v Polsku, a to

ve velké míře v novověku, místy až do 18. století (srov. Slivka 1997, 74; Ulrich-Bochsler 1996, 164). Příklady takových novověkých pohřbů jsou známy např. z okolí kostela (severní a jižní zeď) ve švýcarském Aegertenu a také z bernského kostela, kde se pohřbívalo nejen podél zdi, ale také uvnitř kostela. Zde byly v blízkosti vchodu, u oltáře a křtitelnice nahromaděny předčasně narozené děti a množství novorozenců (Ulrich-Bochsler 1996, 165). Značné množství malých dětí bylo pohřbeno pod okapem západní zdi kostela v Bleienbachu (Eggenberger, Ulrich-Bochsler, Schäublin 1983, 231). Hrob dítěte v nádobě ze 16. – 17. století, uložené pod okapem, byl nalezen v Žilině při severozápadním nároží kapličky Božího Těla (Slivka 1997, 74). Ze Šumavy je doloženo pohřbívání nepokřtěných dětí pod okap ještě z konce 19. století (Navrátilová 2004, 245).

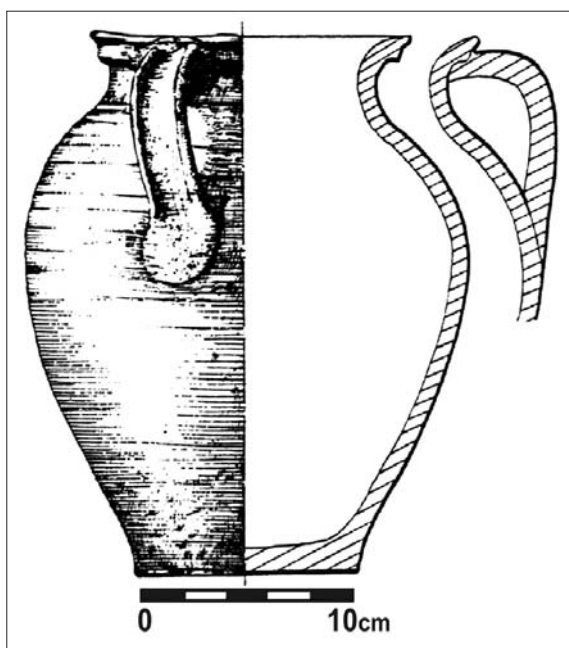
5.3.2. Děti v nádobách

Zemřelé děti, které díky své předčasné smrti nezaplnily patřičnou délku svého života, bylo zvykem pohřbívat ještě v 17. století v poli, v koutě hřbitova anebo okolo velkého společného kříže. Již od středověku bylo zvykem pochovávat takové děti v hliněných nádobách mělce v zemi (srov. Bednárik 1972, 30; Dülmen 1999, 230; Horváthová 1993, 63). Tento zvyk přetrval rovněž až do období novověku; rozšířen byl ve střední a západní Evropě, ale také na Slovensku. Často byly nepokřtěné děti pochovávány na místech, kde sakrální stavba již zanikla, ale přesto tam pohřbívání pokračovalo nadále i v průběhu novověku. Na místě bývalého velkomoravského dvorce v Ducovom byly ve třetí fázi pohřbívání (poslední třetina 16. – druhá třetina 19. století) objeveny čtyři kostry novorozenců v hliněných nádobách ze 16. až 17. století (Slivka 1997, 75). V Krásně (v Topolčianskom okrese) bylo při zdivu zaniklého kostela objeveno sedm kostřiček uložených v hliněných nádobách, z toho byla jedna při východní zdi kostnice (ty byly totiž všeobecně považovány za „otevřená místa chudých duší“). Nádobu

Obr. 122. Keramická nádoba z druhé poloviny 16. století použitá pro pohřeb dítěte; Slovenská Lupča (Hanuliak, Ragač 2000, obr. 9).

byly uloženy mělce v zemi (zhruba 20 až 40 cm) v ležaté poloze, přičemž ústí nádob směřovala ke kostelu. V šesti případech byl zaznamenán obolus mrtvých. Nejstarší mincí byla ražba Ladislava V. (1453–1457), nejmladší pak mince Ferdinanda II. z roku 1631. Dobře zachovalá dětská kostřička byla nalezena také 3 m od ohrady. Byla uložena v černé nádobě a mincí byla datovaná do roku 1614 (Krupica 1954, 356). Dětský hrob v nádobě (obr. 122) datované do druhé poloviny 16. století, objevený rovněž v ruinách bývalého kostela, byl objeven v areálu bývalého kláštera ve Slovenské Lupči. Nádoba byla umístěna v blízkosti oltářní menzy (Hanuliak, Ragač 2000, 242). Další pozůstatky dvou dětských koster pochází ze zaniklé obce Bizovo (okres Rimavská Sobota). Hroby z obou posledně zmíněných slovenských lokalit představují pohřby novorozenců do starších nádob, které však byly pro funerální účely použité až na začátku 17. století (Slivka 1997, 75). Pohřby v nádobách ze 17. – 18. století jsou doloženy z polsko-ruského pohraničí, z lokality Wyszatyce. Nádoby nalezené při cestě, u kapličky vzdálené asi 1 km od obce, byly umístěny v hloubce 50 až 80 cm pod úrovní terénu, ústím nahoru. Některé byly opatřeny pokličkou, jedna nádoba byla překryta květináčem (Slivka 1997, 74). Z jiných polských lokalit je doloženo překrývání nádob plochými kame-

Obr. 123. Keramická nádoba z 15./ 16. století, použitá pro pohřeb plodu; hradiště Serock v Polsku (Zawadzka-Antosik 1973, Ryc. 6).

ny či obracení nádob dnem vzhůru – např. hradiště v Serocku. Nádoba dnem vzhůru, obsahující pohřeb dítěte, se nacházela v hloubce 165 cm pod povrchem. Od kosterního hřbitova byl tento pohřeb vzdálen asi 15 m západně. Pětiměsíční plod byl v hrnku (obr. 123) uložen hlavou dolů. Nádoba byla datována na přelom 15./ 16. století. V Polsku však existují i případy, kdy byl nalezen novorozenec v nádobě z 18. až 19. století (Zawadzka-Antosik 1973, 366–367).

Podle církevního práva se mohli na hřbitově okolo kostela pochovávat pouze jedinci pokřtění. Pohřební nádoby se mohly vlivem křesťanství stát symbolem možného pochovávání nepokřtěných dětí blízko církevní vysvěceného hřbitova. Tím se význam hřbitova ještě zdůrazňuje (Bednárík 1972, 31).

Nepokřtěné mrtvé dítě mohlo být považováno za revenanta, který se snaží o zmrtvýchvstání, aby dosáhl řádné smrti (Štajnochr 2001, 335), popř. křtu. Obracení nádob či jejich překrývání je tedy možno vysvětlit na základě pověřivého strachu, před možným návratem dítěte ze záhrobí. Existuje však také názor, že nádoba představuje dělohu a uložena dnem vzhůru, ústím dolů naznačuje porod plodu na zem (Štajnochr 2001, 336, 339), resp. do země (také plod byl v některých případech hlavou dolů). Může to navozovat představu, že novorozenec, který nebyl pokřtěn, neprošel ani skrze lidský svět, nýbrž se z těla matky dostal přímo do země.

Obr. 124. Náhrobníky čtyř měšťanských dětí z druhé poloviny 16. století; Mor. Třebová (Petráň et al. 1995, 176, obr. 56.2).

5.3.3. Děti v kostelních kryptách

Stejně jako dospělí byly i děti pohřbívány do společných krypt (spolu s dospělými) pod kostelními dlažbami. Šlo nejen o aristokratické děti, ale také o děti významných osob středního stavu. Byly ukládány do rakviček dětských rozměrů. Zajímavá je skutečnost zjištěná např. v kryptách v Lauingenu, Haslachu a Tiengenu (Fingerlin 1992, 214), že dětské rakve bývaly pokládány na víka rakví dospělých. Také v kryptě louňovického kostela Nanebevzetí Panny Marie se nacházely dvě dětské rakvičky s pozůstatky nemluvnat, spočívající na víku jedné rakve dospělého jedince. Další o něco větší dětská rakev, obsahující tělo asi čtyřletého dítěte, ležela rovněž na víku jedné z rakví. Ve všech třech případech se nepochybně jednalo o zemřelé děti louňovických zámeckých hejtmanů (Radoměřský 1966, 31). Ne vždy se však muselo jednat o vztah rodič–dítě. Je také možné, že rakve byly ukládány tak, aby vyplnily různé štěrby a mezery mezi rakvemi dospělých.

5.3.4. Dětské náhrobky

Zatímco u rituálních pohřbů dětí v nádobách byly kameny jako náhrobníky nebo náhrobky zcela výjimečné, nacházíme na kostelních zdech řadu náhrobních kamenů patřících zemřelým dětem, které však zemřely řádným způsobem – tedy pokřtěné. Už v 16. století se dostávalo bohatých náhrobníků a náhrobků

Obr. 125. Náhrobek devítileté měšťanské dcerky Barbory Tedtenwoltové zemřelé roku 1605; na pletenci vlasů je pohřební věneček; hřbitovní kostel v Moravské Třebové (Petráň et al. 1995, 177, obr. 56.3).

nejen dětem šlechticů, nýbrž i dětem z rodin měšťanských. Dokladem jsou např. čtyři náhrobníky vsazené ve vnější zdi hřbitovního kostela v Moravské Třebové (obr. 124).

5.3.5. Zvláštní výbava dětských hrobů

Archeologickými výzkumy i etnografickými poznatky (Navrátilová 2004, 245) je doloženo kladení pohřebních věnečků na hlavy zemřelým dětem (viz kapitola 8.5.3.). Kladení pohřebních věnečků na hlavy dětí nám dokládají také náhrobní kameny (obr. 125) a posmrtné portréty (obr. 15). Např. na posmrtném portrétu od Jána Gottlieba Kramera z roku 1739 je

Anna Katarina Goldbergerova spodobněna coby děvčátko korunované myrtovým věnečkem jako symbolem panenství a nesmrtelnosti (Ridilla 2002, 49). Také se hojně na obrazech objevuje rostlina rozmarýnu, která rovněž symbolizovala ve funerálním kontextu nesmrtelnost. U zemřelých mladých lidí byla chápána ve smyslu mystického zasnoubení s Bohem (Ridilla 2002, 48). V německém Breunsdorfu byl zachycen zvyk, praktikovaný v dřívějších dobách a považovaný za pohanský. V několika dětských hrobech zde byly nalezeny rozmačkané skořápky slepičích vajec. Podle lidové víry měly snad přinášet štěstí (Kenzler 2002, 158).

6

Pohřby jinověrců

Již od dob středověku byly nekatolíkům odpírány řádné pohřby na katolických hřbitovech. Období 15. až 17. století se vyznačuje obzvláště složitými náboženskými poměry, kdy platilo, že na kostelním hřbitově budou pohřbíváni ti příslušníci konfese, která měla obsazenou faru (Unger 2000a, 350). Jinověrci si tak zakládali buď své vlastní hřbitovy, a to většinou ve větší vzdálenosti od osady nebo města anebo využívali půdu v místě zaniklých kostelů (např. Navrátilová 1998, 156; Unger 2006, 129–130; Nešpor 2005, 241). Těla jinověrců (zpravidla nekatolíků) bylo také nuceno zahrabávat v lesích, zahradách a na jiných neposvěcených místech. Např. v letech 1673 až 1677 byli nekatolíci v Německém (dnes Sněžné) a v Herálcích „zahrabáni u lesa“ a „podle kerchova“ (Filka 1998, 144). Někdy se stalo, že nekatolický pohřeb proběhl, ale katolíci v noci tělo vykopali a zahrabali na jiném místě, někdy přímo na mrchovišti (Janata et al. 1864, 213).

V roce 1612 se jednalo o problematice pohřbů jinověrců na katolických hřbitovech, jednání však nevedlo k cíli a pohřby jinověrců byly nadále na katolických hřbitovech zakazovány (Burian 1948, 54). V dobách náboženské tolerance se zakládaly nekatolické hřbitovy, avšak v dobách rekatolizace bývaly opět tyto hřbitovy rušeny. Přitom na katolickém hřbi-

tově byly jinověrcům pohřby taktéž odpírány a oni samotní se bránili tomu spočinout po smrti na hřbitově mezi katolíky (Hellich 1926, 223).

Spory katolíků a jinověrců o pohřbívání se táhly až do 18. století. Četné problémy byly např. na Poděbradsku, kde nekatolíci opakovaně odmítali pohřby na katolických hřbitovech. Tak byla v Kluku „. . . žena tkalce Václava Zelinky pochována pod hruškou na cestě k Poděbradům“; „. . . děvče ze Zvěřínka byla pohřbena v Boru na silnici k Nymburku“; v Kolíně „. . . zakopali šafářku na louce u města šafáři tomu náležející“; „. . . dítě z Vrbové Lhoty pochovali doma na zahradě Plačkově“ a podobně „. . . zakopáno děvče na zahradě domácí Matěje Čermáka“ (Hellich 1926, 224). Roku 1782 vyšlo nařízení (dvorský dekret), že se mají nekatolické pohřby konat na katolických hřbitovech obce za jistý plat faráři a kantorovi; pastor má doprovodit zemřelého nekatolíka za hlaholu zvonů do katolického chrámu, avšak katolické obřady se vykonávat nesměly. Roku 1783 však proběhly další případy, kdy lidé bránili pohřbu jinověrce na katolickém hřbitově, anebo jim bylo vykázano místo v prostoru hřbitova, kde mohou být pohřbeni. V témže roce dekret zakazuje nekatolíkům zpívat na pohřbech písně na hřbitovech katolických, rok poté i na hřbitovech vlastních nekatolických (Nešpor 2005, 241).

6.1. Evangelíci

Jednou z odnoží křesťanství, čítající snad největší procento stoupenců jinověrectví, tvořil evangelismus. Proto je známo nejvíce případů sporů mezi katolíky a evangelíky. V 16. století způsobovala potíže s pohřby především strana katolická, která nechtěla pohřbívat evangelíky na katolickém hřbitově. Evangeličtí stoupenci se naopak dovolávali toho, že má být jen jeden hřbitov pro všechna těla a např. v Litomyšli se mstili tak, že na hřbitově rozházeli zeď oddělující katolický hřbitov od zahrady, do níž se měli pohřbívat evangelíci (Winter 1895, 214). Ve Strážnici byl např. koncem 16. století rozšířen hřbitov nacházející se kolem farního kostela sv. Martina o část, které se říkalo *luteránský kerchov* a na němž, jak už název napovídá, byli pohřbíváni strážničtí obyvatelé evangelické konfese (Pajer a kol. 2002, 151). Po vydání tolerančního patentu Josefem II. v roce 1781 se začaly stavět evangelické kostely, kolem nichž byly také zřizovány hřbitovy. Hřbitovy evangelíků měly být, obzvláště na vesnicích, udržovány v čistotě a pořádku a ohrazeny zdí, plaňkami či plotem s brankou, aby tak byly ochráněny před dobyt看 (Dülmen 1999, 307). Oproti katolickým hřbitovům však často bývaly skromné a stísněné. Budovaly se na osamělých místech (na svazích, v roklich apod.); nemávaly hlavní kříž a jejich náhrobky byly nízkými, podomácku tesanými kamennými tabulemi s textem (Navrátilová 2004, 275).

V dobách náboženské tolerance měli nekatolíci v pohřebních rituálech značnou volnost. Některé

předpisy a zvyky však v zásadě odpovídaly katolickým, např. nesměl být nebožtík pohřben ihned po smrti, neboť by se mohlo jednat jen o zdánlivou smrt. Zemřel-li evangelík, přicházel k domu smutku pouze evangelický kantor. Ke hrobu měli mrtvého řádně doprovodit všichni pozůstalí, aby si tak připomněli i „svůj konec“ a zároveň byli varováni, že mají být neustále připraveni na smrt. Těla dobrých křesťanů měla být jak se sluší doprovázena co nejvíce přáteli a jak se patří pohřbena za přítomnosti faráře, zvoníka, diákona a kantora včetně žáků. Nebožtíkovi souvěrci však nepřipustili, aby na pohřbu byli žáci z městského farního chrámu. Při pohřebním průvodu se zpěváci postavili před máry a kráčeli s nebožtíkem za ustavičného zpěvu evangelických a luterských písní přes náměstí a nejušnější městské ulice na hřbitov, často k potupě katolíků. Evangelický kazatel doprovodil zemřelého na hřbitov, kde pronesl nad mrtvým pohřební kázání, v němž připomínal nebožtíka samotného na rozdíl od katolíků, kde mrtvý zůstával po smrti nadále členem obce. Ačkoliv protestantská církev stále varovala před přílišnou okázalostí pohřbů, podřizovala se i ona všeobecným požadavkům na reprezentaci, obvyklým ve stavovské společnosti. Truchlícím byla připomínána smrtelnost člověka, poslední soud, vzkříšení mrtvých a budoucí život věčný. Stejně jako u katolíků však skýtalo pohřební kázání příležitost zvýraznit rodinu zemřelého (srov. Burian 1948, 52–53; Dülmen 1999, 230, 232–233, 306–307).

6.2. Novokřtění

Příslušníci sekty, která vznikla ve Švýcarsku v roce 1524 (odštěpením od Lutherova učení v době nábožensko-sociálních reformačních bouří) byli nazýváni novokřtění nebo též habáni. Novokřtění z důvodu, že neuznávali křest dítěte a křtili se až v dospělosti. Také požadovali přijímání podobojí. Habány byli nazýváni pro své společné domy, tzv. Haushaben (srov. Zemek 1979, 164; Čulen 1945, 72). Novokřtění nepohřbívali na obecných hřbitovech katolických ani protestantských, ale zakládali si hřbitovy vlastní. Z archeologických zjištění lze vyvodit, že novokřtěnské hřbitovy zakládáné několik set metrů od sídlišť zaujímaly poměrně malou plochu. Hrobové jámy

byly mělké, zapuštěné maximálně do hloubky jednoho metru. Většinou převládala nepravdělná orientace, hroby se často vzájemně narušovaly a překrývaly. Někteří jedinci byli pohřbíváni v rakvích, neboť byly v několika případech nalezeny zbytky ztrouchnivělého dřeva a hřebíků. Kostry spočívaly vždy na zádech s rukama podél těla. Hroby se vyznačují absencí jakýchkoliv předmětů souvisejících s katolickým ritem. Svoji přítomností jsou naopak charakteristické špendlíky a tzv. „haklíky“ – tj. háčky a záponky ve tvaru protiočka (tzv. babky) z barevného kovu. Tvořily nepochybně součást oděvu, avšak používala je pouze skupina novokřtěnců označovaná jako „Hefter“ na

rozdíl od skupiny „Knöpfler“, jejíž příslušníci nosili na šatech knoflíky (Zemek 1979, 169). Jelikož všichni členové habánské obce nosili za života uniformní kroj, byli zřejmě také pohřbíváni v nějakém uniformním oděvu. Tento však patrně nebyl shodný s denním kromem, neboť ten nebyl jejich soukromým vlastnictvím, nýbrž vlastnictvím komunity, proto v případě úmrtí přecházel zpět do společného majetku (Zemek 1981, 129).

Nezodpovězenou otázkou však zůstává, v jakém oděvu opatřeném záponkami a háčky mohli být jezdinci pohřbíváni a proč dosud nebyla nalezena také habánská pohřebiště se zbytky po knoflicích druhé skupiny (Knöpfler). Vzhledem k úplné absenci textilu se lze domnívat, že mohli být pohřbíváni v nějakém

tenkém či lehkém oděvu (košili ?), z materiálu, který se brzy a důkladně rozpadl.

Jihomoravské novokřtěnské hřbitovy nebyly budovány u žádných sakrálních staveb a jejich hroby nebyly na povrchu označovány žádným trvanlivým materiálem. Ve Velkých Levárech na Slovensku však bylo ve středu obce u kapličky nalezeno celkem devět kamenných pomníků datovaných roky 1730 – 1746. Mají jednoduché obdélníkové tvary zakončené obloukem. Jejich zadní strana je hladká, přední nese buď iniciálku jména a rok úmrtí anebo celé jméno s celým datem (velikost písmen 4 cm). Svým tvarem i velikostí (výška 75 cm, šířka 21 až 23 cm) odpovídají židovským pomníkům. Je zde ale doložena komunita Habánů, založená již v roce 1588 (Irša 1991, 7).

6.3. Židé

Židovská komunita se od křesťanů výrazně odlišovala svými rituálními zvláštnostmi. Udržovala si staré náboženské představy donesené ze své pravlasti a uchovala si tak i početné starobylé zvyklosti v pohřebních obřadech.

Ceremoniál pohřbu, bez ohledu na majetnost nebožtíka, obstarávala pohřební bratrstva (viz Pařík 2001) či spolky zakládané již ve 14. století. Mrtvý byl hned v den úmrtí odnesen s trojí zastávkou na hřbitov (obr. 126), kde byl položen na zvláštní umrlčí prkno – dřevěný nebo kamenný mramorový stůl stojící buď pod širým nebem nebo ve zvláštní márnici, kde probíhaly jednak modlitby a kde byl zároveň nebožtík umýván vodou (ženu myly ženy, muže zase muži) ze zvlášť k tomu určené koněvky, v níž rozpustili vajíčko. Poté nebožtíka učešali rituálním stříbrným hřebenem, vyčistili mu stříbrným čistítkem nehty a stříbrnou lžičkou uši (obr. 127). Pak bylo tělo oblečeno do pohřebního oblečení z bílého plátna. Skládalo se z košile, spodků, ponožek, rubáše, čepce a opasku. Muži byli překrýváni do poloviny obličeje ještě modlitebním pláštěm a přes prsa jim byla dána šerpa – talis. Tělo bylo uloženo do jednoduché rakve z nehoblovaných prken a bez jakýchkoliv ozdob. Na oči a ústa se pokládaly hliněné střípky anebo zakulacené kamenné destičky, vlasy se pomazaly olejem a pod hlavu se položil pytlíček s prstí, aby tak bylo tělo spojeno se zemí. Těsně před uložením nebožtíka do hrobu rabbi ustříhl třepení na talisu – znamení smrti – a vyslovil

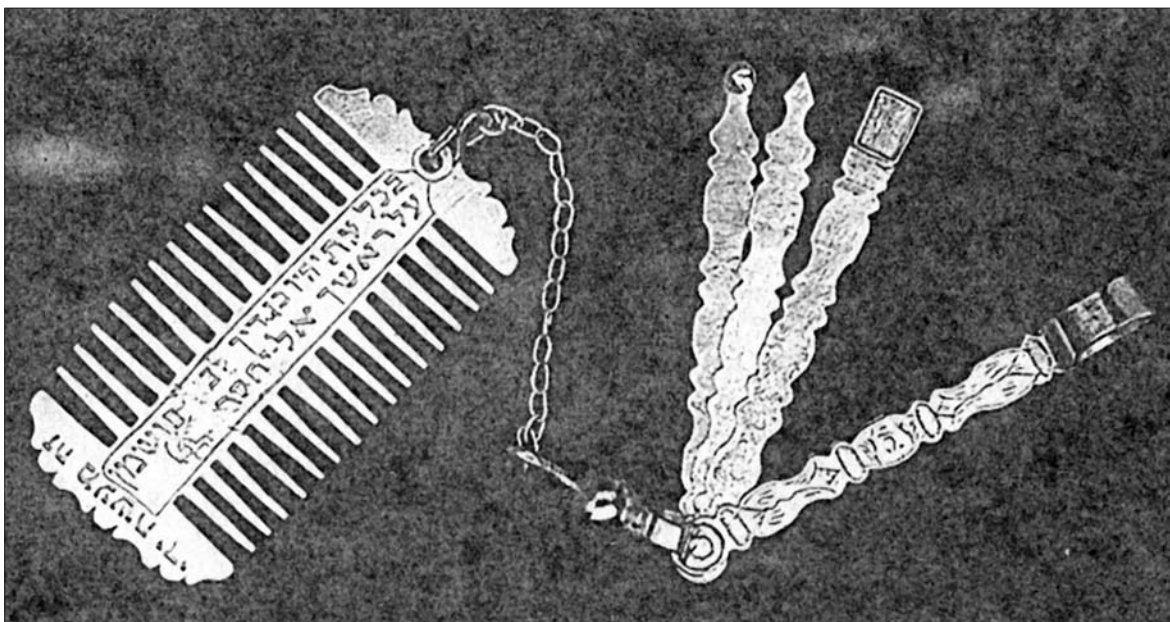
nad mrtvým třikrát žalm. Na to bylo tělo pohřbeno (vždy na hřbitově, neboť židovský rituál nedovoloval pohřeb na jiném místě). Po odchodu ze hřbitova bylo zvykem umývat si ruce. Při pohřební slavnosti se vybíraly milodary pro chudé, což nebylo jen aktem dobrovolného milosrdenství jako u křesťanů, nýbrž závazným náboženským předpisem, na jehož plnění se přísně dozíralo (srov. Petráň et al. 1997, 763; Herrmann et al. 1902, 74; Pařík 2001, 320, 329).

Židovské pohřby se dají rozpoznat podle úlomků keramiky v oblasti obličeje (na očích a ústech) a také podle visacích zámků na rakvích. Tyto jsou doloženy z novověkých hrobů např. v Polsku (viz Malinowski 1986) nebo Slovensku (např. Kostolisko u Poltári; Hrubec 1971, 72).

Již od středověku si Židé zakládali své hřbitovy, které se ve špatných dobách stávaly také modlitebnou (Herrmann et al. 1902, 4). Z konce 15. století se v našich zemích zachovaly pouze dva nejstarší hřbitovy s původními náhrobky, a to v Praze (obr. 128) a Kolíně. Hřbitovů se zachovanými náhrobky ze 16. století je také málo (např. Brandýs nad Labem, Libochovice a jiné). Počet židovských hřbitovů začal přibývat teprve na konci 17. a v 18. století (Heřman 1980, 7). Jedním z největších a nejstarších židovských hřbitovů je nepochybně hřbitov v Praze, nazývaný též „zahradou mrtvých Židů“. Byl založen v 30. letech 15. století a pohřbívalo se tam až do roku 1787 – tedy již několik let po zákazu císaře Josefa II. pohřbívat uvnitř měst

Obr. 126. Nesení mrtvého ke hrobu z cyklu Pražského pohřebního bratrstva; Praha, po roce 1772 (Pařík 2001, obr. 6).

Obr. 127. Hřeben a čistítka na nehty pohřebního bratrstva; Morava, 1770 (Pařík 2001, obr. 12).

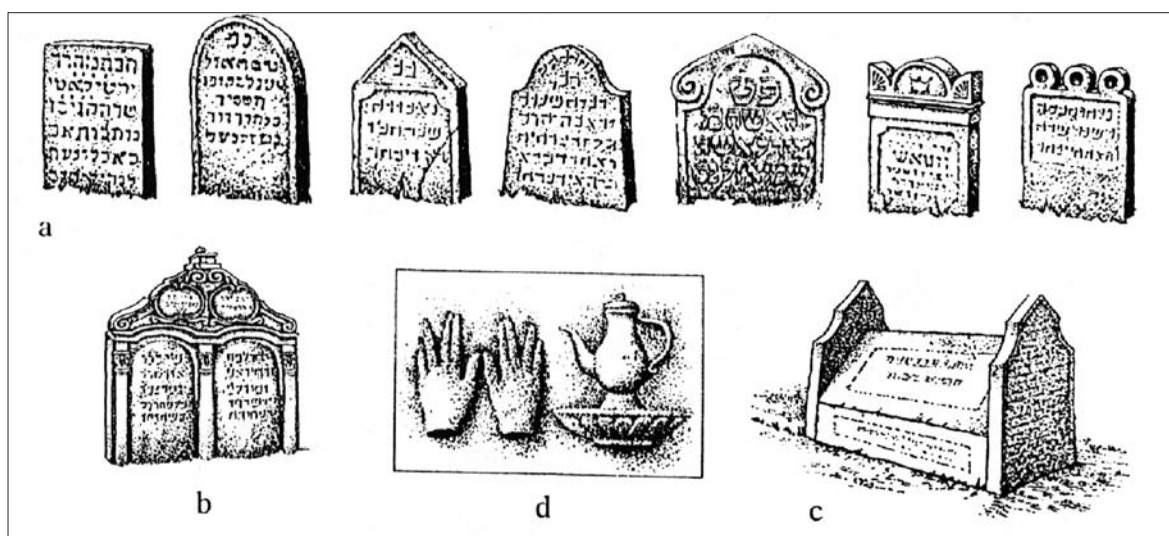
(srov. Herrmann et al. 1902, 3; Vilímková 1993, 143). Pro většinu židovských hřbitovů (zvláště pak pro ten pražský) je typická přeplněnost. I když byly hřbitovy často několikrát rozšiřovány, přesto plocha mnohdy nestačila a další prostor většinou již obec nechtěla Židům podstoupit. Tak se na hřbitovy navázely další vrstvy zeminy, čímž vzniklo několik vrstev nad sebou. Vyzdvižením starších náhrobních kamenů do horních vrstev se tak vytvořily shluky náhrobků z různých dob.

Židovské hřbitovy jsou charakteristické právě svými kamennými náhrobků, jež se vyznačují velkou

rozmanitostí (obr. 129). Mohou být malé, velké, stojící o samotě i dvojité, trojhranné, čtyřhranné nebo zakončené poloobloukem. Vyskytují se i nákladnější tumby s dvěma čelními deskami svírajícími uprostřed kámen v podobě rakve. Náhrobky byly zdobeny rostlinnými motivy a nápisy v hebrejštině, které obsahovaly vždy jméno zemřelého, jméno jeho otce a u vdaných žen také jméno jejího manžela, dále den a rok úmrtí, někdy také datum pohřbu. Na náhrobkách můžeme nalézt také historicky zajímavé údaje, sdělení o povolání a činnosti zemřelých. Tyto údaje jsou zaznamenány v podobě symbolů, jako např. nůž-

Obr. 128. Židovský hřbitov; z cyklu Pražského pohřebního bratrstva, Praha, kolem roku 1832 (Pařík 2001, obr. 8).

Obr. 129. Rozmanité typy židovských náhrobků: a – jednoduché kamenné stély, b – dvojitý náhrobek, c – nákladnější tumba, d – židovské symboly (žehnající ruce rodu kohenity a konvice s mísou rodu levitů (Petráň et al. 1997, 769).

ky, lev s mečem a hroznem, hudební nástroj, žehnající ruce, konvice s mísou (obr. 129d), svícny, šesticípá

hvězda aj. (srov. Bednárík 1972, 122; Herrmann et al. 1902, 12; Heřman 1980, 8–9; Petráň et al. 1997, 769).

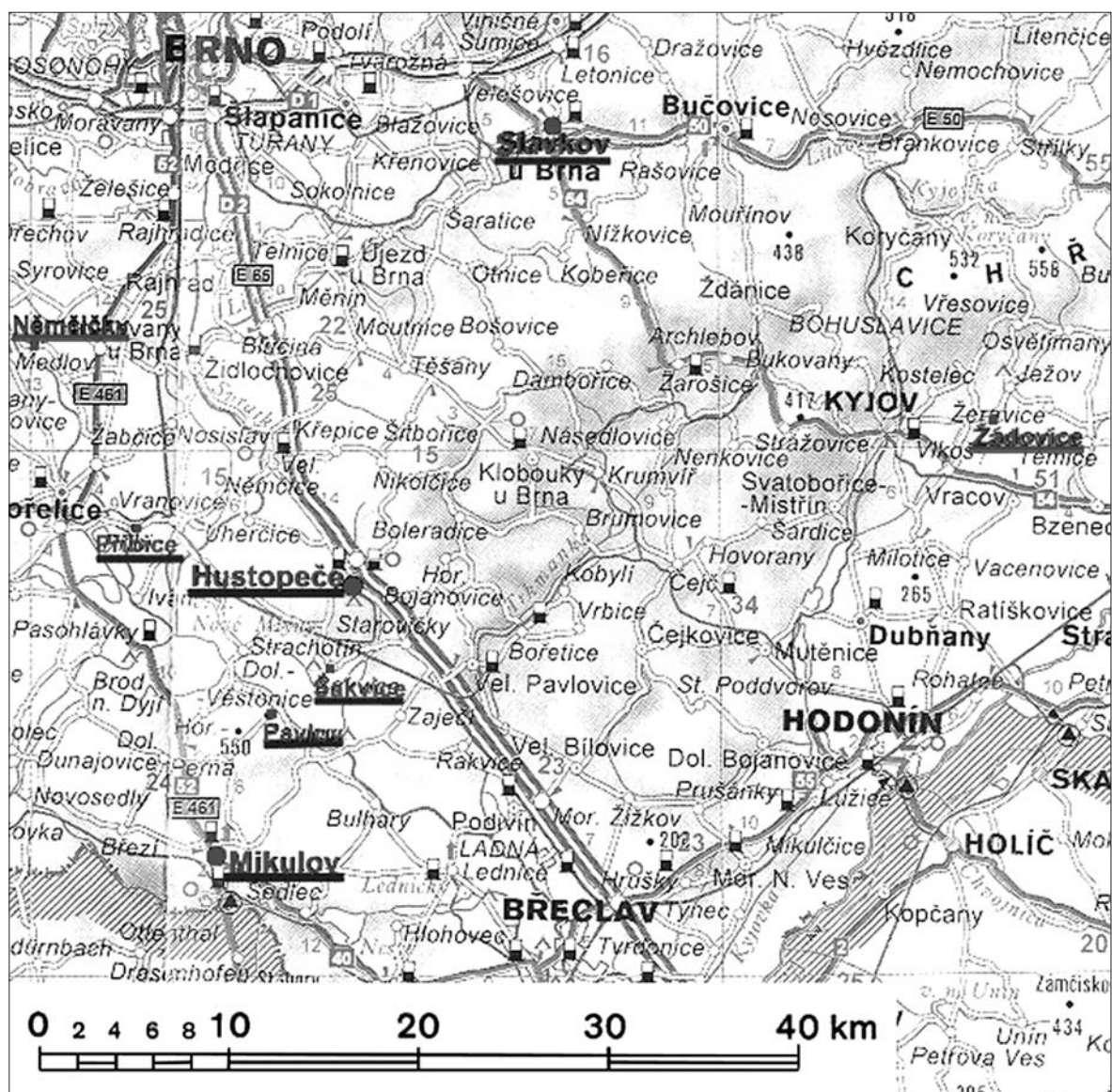
6.4. Nekatolické hřbitovy na Moravě a ve Slezsku

Na místě zaniklých hřbitovů je na Moravě pohřbívání doloženo z 16. a počátku 17. století. Dělo se tak např. na zaniklých Divicích a Narvicích v okrese Břeclav (Unger 1992, 31).

Zděná evangelická modlitebna obklopená hřbitovem se zachovala v Daňkovicích v okrese Žďár nad

Sázavou. V témže okrese leží ve Spělkově původně evangelický hřbitov se zvonící na kopci za obcí (Procházková 2003, 11).

Archeologickými výzkumy byly na Moravě (obr. 130) jako novokřtěnské interpretovány pohřebiště objevené v Hustopečích (Unger 1984, 260; 1991,

Obr. 130. Mapa Moravy s vyznačenými lokalitami hřbitovů interpretovaných jako novokřtěnské (upravila autorka).

130), Mikulově (Unger 1984, 259; 1991, 130), Příbichích (Michna 1973, 195; Unger 1973, 195; 1984, 260; 1991, 130), Šakvicích (Michna 1988/3, 366; Unger 1990a, 81; 1991, 130) a zřejmě rovněž na okraji obce Pavlov (Rubinková, Wiesnerová 1998) na Břeclavsku; dále v Němčičkách v okrese Brno-venkov (Staňa 1971, 58–59; Unger 1984, 260); snad ve Slavkově na Vyškovsku (Jaroš 1974, 103–104; Stloukal 1977, 89–91; Unger 1984, 260; Enderová 1997, 272) a v Žádovicích na Hodonínsku (Michna 1972, 324; Snášil 1972, 127–128; Unger 1984, 260; 1991, 130).

Židovských hřbitovů doložených archeologickými výzkumy není mnoho, neboť jsou těžko rozpozna-

telné, pokud je nedoprovází žádný hrobový inventář. Židovský by mohl být např. hřbitov odkrytý ve Slavkově na Bučovické ulici, pravděpodobněji se však jedná o hřbitov novokřtěnský (Jaroš 1974, 103). Židovský hřbitov byl odkryt v Prostějově v prostoru před městskou hradbou, který byl zde pro pohřby židovské komunity vymezen až do josefínských reforem v závěru 18. století. Celkem 43 kostrových hrobů ve třech horizontech nad sebou bylo datováno do průběhu 17. a 18. století. Mrtví byli pohřbeni v natažené poloze na zádech s rukama podél těla orientovaní směrem V–Z. Doloženy jsou zbytky dřevěných rakví, ve třech případech opatřené visacím zámkem (též protivam-

pyrická technika). Z oděvních součástí byly přítomny drobné sponky a kožené řemínky s bronzovými očky. Hroby byly interpretovány jako židovské především na základě keramických střepů, které měli pohřbení

položeny na očích i ústech (Čižmář, Šmíd 2000a, 94). Židovské hřbitovy ze 16. století se na Moravě zachovaly např. v Brně, Boskovicích, Ivančicích, Mikulově (Heřman 1980, 7) a na mnoha dalších místech.

6.5. Čeští a moravští bratři

Některé bratrské sbory si zakládaly své vlastní hřbitovy a hrobky, často však také bývali pohřbíváni vedle katolíků v katolických kostelech. Např. členové jednoty bratrské působící na kralické tvrzi byli pohřbíváni ve filiálním kostele sv. Martina v Kralicích nad Oslavou vedle pohřbených členů rodiny Kralických z Kralic, členů rodu z Rájce u Zábřehu a členů polské starobylé rodiny Venžíků. Prostší bratrské kamenné náhrobky nesou datace 1573 až 1605 (Chaloupka 1986, 61,64). Českobratrskou hrobku by jsme našli pod podlahou nynějšího kostela sv. Alžběty v Buchlovicích. Vznikla spolu se stavbou kostela, a to buď v roce 1519 nebo 1580. Vedle těl českých bratrů zde byli pohřbeni i čistí katolíci i ti, jež byli nuceni na katolickou víru přestoupit (Žižlavský 2001, 61–65). Ve Strejcově sboru v Židlochovicích se nachází hrobka moravské bratrské šlechty. Pohřbeni zde byli páni ze Žerotína spolu se svými manželkami a příbuznými (Skutil 1990, 279).

Významný raně novověký šlechtic, rovněž stoupenec českých bratří, Karel starší ze Žerotína (1564–1636) byl navzdory pobělohorským okolnostem souvisejícím s jeho nekatolickým vyznáním pohřben do

rodinné hrobky v Brandýse nad Orlicí (Horáčková, Vargová 2002, 35).

Ve Strážnici byli do roku 1577 pohřbíváni na společném hřbitově kolem kostela příslušníci evangelické i českobratrské konfese. Poté Českým bratřím daroval Jan starší ze Žerotína pozemek v Německé ulici „*ku pohřbu těl mrtvých*“, tedy ke zřízení vlastního českobratrského hřbitova (Pajer a kol. 2002, 153). Kus zahrady u sboru získali roku 1562 ke zřízení hřbitova také bratři v Třebíči na Moravě (Unger 2006, 141).

O pohřebním rituálu Jednoty moravských bratří se podrobně zmiňuje osvícenský hranický lékař Josef Heřman Agapit Gallaš (1756 – 1840) ve svém spise *Jednota bratří moravských neb herrnhutů*. Členové Jednoty nepovažovali smrt za nic tragického, naopak ji přijímali s radostí, neboť ji považovali za „*. . . cestu domů aneb také vykročením z časnosti . . . v naději budoucího vzkříšení*“, jak píše Gallaš ve výše citovaném díle. Mrtvého na věčnost doprovázela nábožná hudba a zpěv. Gallaš vyzdvihuje prostotu a důstojnost pohřebních obyčejů Moravských bratří. Hřbitov popisuje jako zahradu, v níž jsou hroby upraveny a osázeny květinami (Hýbl 2002, 115–116).

7

Zvláštní pohřby a pohřby mimo hřbitov

Pohřbívání na nevymezených a neohrazených místech (v poli, v lese, u cest apod.) praktikovali kdysi pohané (srov. Bednárik 1972, 23; Zíbrt 1995, 17; Navrátilová 1998, 153). Pro středověké křesťany byl osamělý hrob někde na rozcestí přinejmenším podezřelý, v horším případě i vzbuzoval hrůzu, neboť na opuštěná místa nebo na mrchoviště byli pohřbíváni jen lidé, na něž byla uvalena klatba (Ariès I. 2000, 62). Přáním každého počestného křesťana v době novověku bylo dosáhnout řádného křesťanského pohřbu a spočinout v posvěcené půdě, nejčastěji na hřbitově. Ne vždy a ne každému se však dostalo takového práva. Byl-li někomu odepřen křesťanský pohřeb, byl tak vyloučen z obce mrtvých. V německém Breunsdorfu bylo za hřbitovní zdi zachyceno několik pohřbů, svědčících o tom, že zde byli pohřbeni lidé stojící na okraji společnosti (Kenzler 2002, 154). Do nevysvěcené půdy a bez křesťanského požehnání bývaly pohřbívány např. nepokřtěné děti, jinověrci, osoby nalezené nebo zemřelé násilnou a nepřírozenou smrtí, cizinci, delikventi, sebevrazi a pod. – tzv. nečistí zemřelí (srov. Navrátilová 1993, 72; 1998, 155). Kromě lesů a polí byly vhodnými místy k pohřbu také stráně a mírná návrší. Pohřbívalo se také na zahradách u domu, u jezer, podél silnic, na kraji obce či na rozhraní katastrů, na křižovatkách a rozcestích, kde stávaly boží muka (obr. 131), kapličky a kříže (srov. Bednárik 1939, 88; 1972, 27–28; Delumeau 1997, 108). Pohřeb žehem se vyskytl zcela výjimečně. Velké pohoršení tak způsobil Josef Albert Hodic tím, že v roce 1752 nechal spálit svoji ženu na hranici (Zuber 1987, 242). Odepření křesťanského pohřbu bylo často součástí rozsudku

odsouzců různého druhu. Někteří byli pohřbeni alespoň do nevysvěcené půdy, jiní byli ponecháni buď svému osudu, až zvětrali a rozpadli se, nebo byli zakopáni na popravišti, zpravidla pod šibenicí anebo také vhozeni do řeky (Dülmen 2003, 75, 81). Problém byl ovšem také v osadách na nepřístupných místech, kam se těžko dostával kněz nebo u velmi chudých rodin, jež si zaplacení kněze ani pohřbu nemohly dovolit. V odlehlejších oblastech však také často přežívaly staré pohřební zvyklosti a lidé odmítali pohřbívat své příbuzné podle křesťanských obřadů. Z poloviny 17. století jsou doloženy například z některých slovenských farností stížnosti kněží na nekřesťanské pohřby „... pod kterým kolvek stromem alebo ... na poli“ (Němec et al. 1980, 50).

Obr. 131. Kamenný kříž při boží muce; augsburský dřevorez z roku 1532 (Petraň et al. 1995/II.1, 66)

7.1. Pohřby chudých a cizinců

Nemajetní lidé volili pro pohřby svých příbuzných různé způsoby. Jiná situace byla na venkově, kde žilo v blízkosti zpravidla větší množství příbuzných jedné rodiny a jiné to bylo ve městech, kde někteří „chudáci“ ani rodinu neměli a tudíž nebyl nikdo kdo by je pohřbil ani tím nejprostším způsobem. V každém případě se většinou jednalo o pohřeb bez požehnání kněze (např. Stindl 1999, 148), na jehož zaplacení příbuzní neměli, a zemřelého zkrátka někde pohřbili, např. na poli nebo v lese, jak se běžně dělo v 17. století např. na Jičínsku (Pekař 1970, 187) nebo v Horehroní na Slovensku (Bednárík 1939, 87).

Ve městech se chudí lidé potulovali ulicemi a nemocní tam polehávali, takže nebylo neobvyklé, že např. „ . . . v městech Pražských mnozí chudí lidé po ulicích semo tam i na hnojích a na smetištích umírají“, jak sdělovalo roku 1608 tovaryšstvo Panny Marie (Winter 1892, 199). Pro chudobu byli mrtví odkládáni v noci na břehy řek, hnojiště, haldy a jinde, odkud je pak „lidé hrobníční“ odnášeli do hromadných jam na hřbitov (Winter 1892, 200).

I když bylo ještě v polovině 17. století zvykem, že nemajetní lidé bývali pohřbíváni v den úmrtí, stávalo se v 17. i 18. století, že si běžně chudí ponechávali mrtvé tělo i několik dní doma, chodili s ním po ulicích, žebrali na jeho pohřeb a mnohdy tak „kořistili ze smrti nebožtíka“ (Navrátilová 2004, 255). Nemajetní bývali ve městech pohřbíváni od 16. do 18. století do hromadných hrobů. Jednalo se o otevřenou šachtu, např. 5 × 6 m širokou a 8 – 10 m hlubokou, kam se vešlo až několik set těl. Na hřbitovech býval delší dobu (i několik let) otevřen jeden nebo i více společných hrobů. Po jejich naplnění se šachta povrchně

přikryla zeminou a byla vykopána šachta nová v té části hřbitova, jež odpočívala nejdéle (srov. Možný 1990, 39; Bankl 2000, 76; Ariès I. 2000, 77). Ti, kteří si mohli dovolit samostatný hrob, ho však zpravidla získali pouze na okraji hřbitova, resp. na hřbitově chudinském, které vznikaly od poloviny 18. století (srov. Dülmen 1999, 232; Navrátilová 1998, 156).

Hřbitov chudých stával např. v Bratislavě, hned vedle vojenského hřbitova (Vyčislík 1974, 99). Od 17. století fungoval v německém Bremerhaven-Lehe (v oblasti Klushofu) hřbitov pro cizince a pro chudé. Byl odkryt ve dvoře obytného domu, kde bylo prozkoumáno několik hrobů, jež se navzájem svoji podobou sice odlišovaly, avšak mohly na sebe časově navazovat. Kosterní pozůstatky z jednoho z hrobů byly uloženy buď druhotně anebo poukazují na nepietní zacházení. Podle pohřebních zvyklostí, na dřevěné desce a s rukama v pánvi, byl pohřben muž z dalšího hrobu. Hrob adultní gracilní ženy dokládá pohřeb v rakvi, stejně vedle ležící hrob mladého muže. Oba naposled zmíněné pohřby se udály do roku 1777. Výzkum z tohoto hřbitova prokázal jednoznačné rozdíly v nakládání s těly mrtvých chudáků či cizinců během pohřbu, ale pravděpodobně i před pohřbem (Kelm 1994-95, 66–69). Na hřbitově u kostela sv. Jiří v Kouřimi byli zřejmě v 16. a 17. století pohřbíváni lidé zemřelí na mor (např. roku 1562), dále lidé, jimž nebyl dopřán tradiční pohřeb jako „přistěhovalci, přespelní a podruhové“ (Šolle 1969, 86). Nasvědčují tomu také antropologická zjištění, která odhalila četná zhojená poranění lebky a fraktury končetin, a také doklad násilné smrti – podříznutí oběti (Blažková-Dubská 2005, 203).

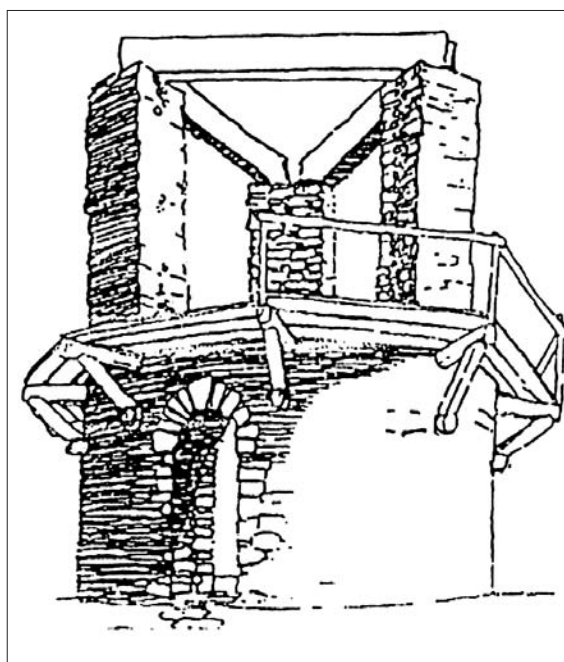
7.2. Pohřby delikventů

V zájmu zachování cti zemřelého a jeho rodiny nebylo rozhodně jedno, jakým způsobem člověk, zvláště šlechtic, zemřel. Lidé popravení na šibenici, upálení či utopení nebyvali pohřbíváni „počestným“ způsobem, zpravidla se jim ani žádného pohřbu nedostalo, neboť byli odevzdáváni vzduchu, vodě nebo ohni a tak symbolicky vymazáváni z paměti živých. Proto mnozí odsouzenci, zvláště z řad šlechticů, požadovali smrt stě-

tím, protože trest mečem nevylučoval řádný pohřeb do vysvěcené půdy. V roce 1603 například odsoudila chlumecká městská rada delikventa Jana Kašnovského „ . . . pro takovou krádež a oučinek zlý provazem trestán by bejti měl. Ale poněvadž takového místa při tomto právě na ten čas se nenachází, tato milost jemu se činí, že od mistra popravního mečem ztrestán býti má podle práva“ (Francek 2000, 159).

7.2.1. Oběšení

Středověké šibenice v západní Evropě byly význačné tím, že se pod nimi hromadily kosti až do velkých skládek, neboť oběšené, kteří mnohdy viseli všem na očích i několik let, nikdo nesejmul a nepohřbil. Buď spadli sami, až tělo setlelo anebo je odřízli kati a nechali je práchnivět u paty šibenice. Na mrtvé se zpravidla vršily také odpadky, takže šibenice byla často zároveň i smetištěm (Ariès I. 2000, 63–64). I v novověku mohlo okolí šibenice sloužit jako mrchoviště, a to proto, že jedním z potupných trestů bylo oběšení spolu se zvířetem (Sokol 2003, 756), což může vysvětlovat mnohé nálezy zvířecích kostí v blízkosti šibenic. V období 16. až 18. století tvořila popraviště běžný prvek v krajině, neboť každé město s hrdelem právem mělo mít k dispozici vlastní popraviště. Někdy bylo umístěno na místech, kde již bylo např. mrchoviště, leprosárium či hřbitov (Sokol 2003, 759). Zděné šibenice z kamene se začínají objevovat až od počátku 16. století. Mohly být půdorysu kruhového (obr. 132a), čtvercového či trojúhelníkovitého; nejčastěji měly tři pilíře, méně často čtyři, spojené břevny. Mohl být kolem stavby i ohoz pro lepší pohyb kata. Archeologicky prozkoumaná na našem území byla šibenice v Bečově nad Teplou. Měla kruhový půdorys a v jejím vnějším i vnitřním prostoru byly nalezeny kosterní pozůstatky asi ze 4 až 5ti jedinců různého stáří i obojího pohlaví (Sokol 2003, 745). U Blatné byla objevena kamenná podezdívka šibenice pravoúhlého půdorysu; dále jsou známy šibenice ze Strakonice, z Katovic a Jinína rovněž na Strakonicku, z Klatov, Náchoda či Chebu. Na Šibeničním vrchu u Nepomuku se dochovala terasa nepravidelného mnohoúhelníkovitého půdorysu (Sokol 2003, 752). Dobře prozkoumáno bylo popraviště ze 16. – 18. století nalezené ve švýcarském Emmenbrücke. Byly zde odkryty základy trojúhelníkovité stavby, uvnitř níž se nacházelo množství kosterního materiálu (asi ze 41 jedinců) i zvířecích kostí (ze psů a koní). Lidské skelety vykazovaly známky lámání (uvnitř šibenice bylo patrně kolo, do něhož byli odsouzenci vpletáni), některé měly v místě břicha a hlavy umístěné kameny nebo cihly (Manser et al. 1992, 52–70). Pohřbívat popravené přímo na místě exekuce bylo ve Švýcarsku platným ustanovením, i když radní protokol poukazyval na to, že v 17. a 18. století byla často popravená těla někde tajně ukrývána (Descoedres et al. 1995, 15). Podle krevních knih byli v 16. století vedle šibenice zaživa zahrabáváni

Obr. 132a. Kruhový typ kamenné šibenice se třemi pilíři a s ohozem (Wojtucki 1999, 28).

také nějakým způsobem provinilí muži i ženy. Pod šibenici se pohřbívala také těla popravených mečem či těla zemřelých při vyšetřování. Je také známo, že se platilo „ . . . pacholkům mistra popravního od sbírání kostí okolo šibenice po polích a vházení jich do šibenice“ (Winter 1892, 863). Nálezy z okolí šibenic výmluvně vypovídají o tom, jak se s ostatky delikventů zacházelo. Ponechávaly se samovolnému rozpadu a poté se buď jen pohodily do prostoru šibenice anebo jejího okolí. V lepším případě byla těla zahrabávána, ať už po jednom či více jedincích. Kladla se na záda, často na břicho, někdy na bok. Výjimkou nebyl nález kostry s oddělenou hlavou uloženou mezi kostmi kolen; oddělené části těl, především končetin. Ty se mohly mrtvým odřezávat i dodatečně z magických praktik. Objevila se i lebka probitá velkým hřebem. Těla se zatěžovala kameny či cihlami, někdy byla spalována (viz Sokol 2003, 757–762). Z míst šibenic pochází drobné nálezy, především součásti oděvů jako šatní spínadla a kovové spony z opasek. Nalezeny však byli i mince, růžence, medailony a dokonce železný nůž (Sokol 2003, 756). Na místa dřívějších šibenic dnes často ukazují už jen pomístní názvy, jako např. „Na spravedlnosti“, „Pod Šibeniců“, „Šibeniční vrch“, „U stínadel“ apod.

7.2.2. Popravení mečem

Poprava mečem byla původně jen výsadou příslušníků vyšších stavů, neboť byla čestnější než smrt oběšením, avšak od 17. století se stínání začalo prosazovat jako obecná exekuční praxe (Dülmen 2003, 62). Setnutím zemřelo např. 24 odsouzenců z řad pánů, rytířů i měšťanů, popravených na Staroměstském náměstí roku 1621 (obr. 132b). Pouze tři muži byli oběšeni, a to jen z důvodu „. . . aby popravce sobě trochu povydechl“. Těla postínaných byla vydána jejich manželkám a rodinám, které „. . . pěkně je obmýti daly, a k hodině na noc v místech a při krchovích k tomu od jednoho každého obraných na ramenou přátel, švagrův, tchánův a jiných známých okolo hodiny na noc jsou pokojně a tiše pohřbena“ (Petraň 1971, 24, 25). Hlavy dvanácti popravených byly umístěny na mostecké věži a dočkaly se pohřbení až roku 1633, lebka Jáchyma Ondřeje Šlika se dostala ke svému tělu v hrobce u sv. Salvátora již v roce 1622 (Francek 1999, 235). Někdy při popravách „. . . již stála rakev sprostá na hotově, nebo vykopán byl hrob, do něhož statý vhozen bez rakev“ (Winter 1892, 867). Z řečeného lze vyvodit, že zatímco s těly obyčejných lidí bylo zacházeno způsobem nedůstojným, těla šlechticů mohla být vydána rodině, aby jim zajistila důstojný pohřeb.

Obr. 132b. Výřez z vyobrazení staroměstské exekuce roku 1621 (Petraň 1971). V popředí popraviště, vzadu šibenice.

7.3. Nečistí zemřelí

7.3.1. Podezřelí z čarodějnictví a vampyrismu

Tradičním trestem osob obviněných z čarodějnictví bylo upálení zaživa, ve zvláštních případech mohl být trest zmírněn na stětí a následné spálení na hranici. Mnohdy se konaly v jednom dni hromadné popravy. Mrtvolky z takových akcí byly pak pravděpodobně pohřbívány do hromadných hrobů. Někdy bylo mrtvé tělo nejprve zahrabáno a při nejbližší popravě pak spáleno s dalšími odsouzenými. Těla umučených a nespálených obětí byla odevzdávána katovi, jenž jim nejprve odsekl hlavu, pak ruce a nohy. Vše položil do jámy zaplněné nehašeným vápnem a zalil vodou tak, aby pozůstatky těl byly zničeny (Šindelář 1970, 89; 1986, 187–209). Pokud oběť při mučení zemřela, ale nebylo u ní čarodějnictví prokázáno, byla pohřbena u boží muky (Cironis 1994, 44, 46). Zvláštním způsobem

bylo také nakládáno s mrtvým tělem podezřelým z vampyrismu. Škodlivému působení vampýra mělo zabránit propíchnutí srdce osikovým, hlohovým či dubovým kulem anebo železným kolem, dále vkládání rozličných předmětů do úst (kousek nepraného plátna, lístek bílého papíru, česnek, peníz či kámen pod jazyk, aby mohl do něj kousat apod.). Mrtvý se také posypával solí, mákem, obilninami, popř. jinými semínky z důvodu, aby se nebožtík nemohl vrátit, dokud všechny zrnka nevysbírá. Do pat se píchaly kovové jehly a dřevěné kolíky, popř. trny z jakýchkoliv dřevin. Těla byla zpravidla pohřbívána břichem a tváří dolů, popř. omotávána trnitými pruhy; mrtvým se svazovaly palce a přibíjely části jejich oděvů k rakvi. Celá rakev bývala omotávána železným řetězem. Také do víka se zasouval ostrý kůl, jenž měl mrtvému propíchnout srdce při pokusu vstát a opustit rakev (Chorváthová 1993, 77; Wollman 1923, 137–142).

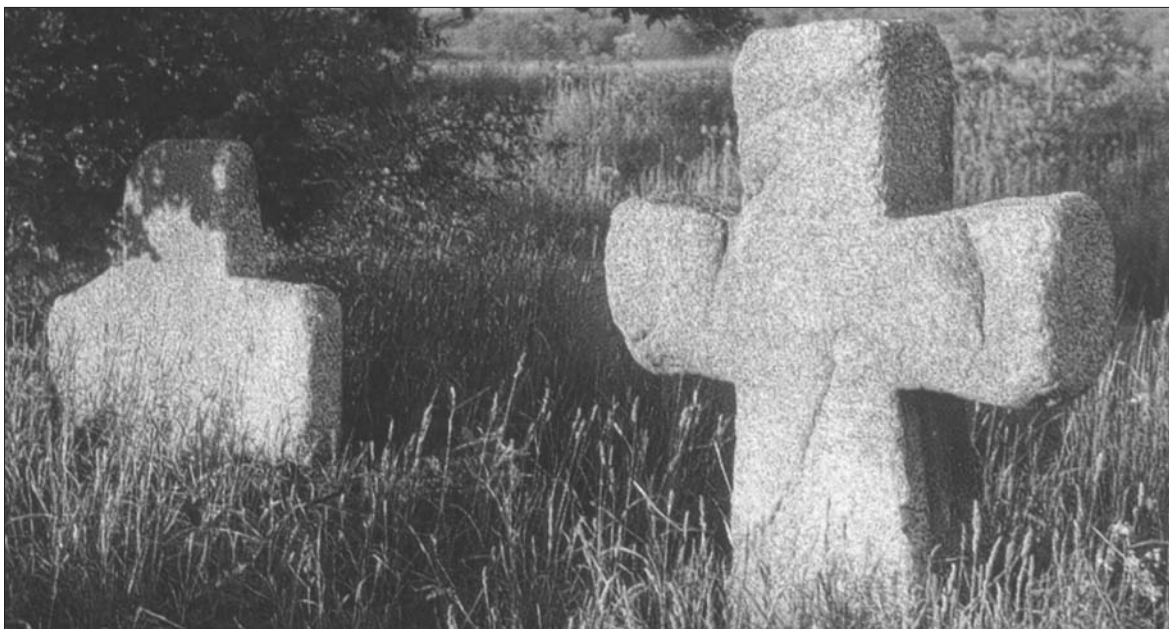
Obr. 133. Výkon trestu probití srdce kulem (Francek 1999, obr. 59).

Velmi často docházelo k hanobení hrobů, zneuctívání a mrzačení vykopaných těl. Mrtví pak byli znovu pohřbíváni, avšak mimo hřbitov, v lese, za městem, na hranici obce, na mrchovišti a jinde. Někdy se hroby zasypávaly vápnem nebo zakrývaly velkými kameny či zazdívaly (Wollman 1923, 144; Bombera 1984, 80). Zabodnutý kůl v těle (obr. 133) může poukazovat nejen na čarodějnicí nebo vampýra, ale tímto způsobem

byly také trestány ženy odsouzené z infanticidy (viz Francek 2000, 118).

7.3.2. Zavraždění a zemřelí „divnou“ smrtí

Také jedincům zemřelým za podivných či podezřelých okolností byla znemožněna očista duše před cestou na „onen svět“, a zpravidla jim nebylo dopřáno normálního pohřbu. Za divnou smrt byla považována smrt vzniklá nešťastným nebo násilným způsobem (např. utopení, umrznutí, uhoření, zabití v boji či hádce, zavraždění apod.; Navrátilová 1996, 23). Takoví mrtví byli pohřbíváni buď na rozcestích, na hranicích pozemků, u božích muk, popř. v koutě hřbitova apod. Často však bývali pochováni přímo na místě, kde zemřeli. Pokud se jednalo o vraždu a vrah byl dopadem, bylo jeho povinností na místě vraždy postavit kamenný smírčí kříž, jenž býval současně i křížem pamětním. Dva kamenné smírčí kříže na Chebsku (obr. 134) byly postaveny na paměť dvou dívkám, které se na tom místě údajně navzájem posekaly srpy (David, Soukup 2002, 158). Pokud jedinec skonal jinou divnou smrtí než vraždou, byl kříž pouze rázu pamětního a informoval o tom kdo, kdy a jakým způsobem zde dotyčný zemřel (Petráň et al. 1997, 561). Zahrabání podivně zemřelých vykonával zpravidla kat nebo ras, dělo se tak většinou za tmy (pozdě večer nebo brzy ráno), bez kněze a bez jakýchkoliv náležitostí patřících k řádné-

Obr. 134. Dva kamenné smírčí kříže na křižovatce u vsi Milhostova na Chebsku (David, Soukup 2002, 158).

mu křesťanskému pohřbu. Těla byla kladena přímo do země bez rakve, někdy v pytli či plachtě (Navrátilová 1996, 26–27; Zuber 1987, 242).

Zvláštní případ, považovaný za nehodu, se udál roku 1591. Tehdy v létě jistý úředník Václav Volanský z Vysoké na Libočanech, který cizoložil s Kateřinou, manželkou Adama z Lípy, „ . . . zabit jest od stropu, kterej na ně in ipso concubitu, an žádného větru nebylo, upadl, a nazejtří nalezeni sou oba na sobě ležice zařícení, . . . Ona pochována na rozhraní, on pak, že byl švagr pána gruntův, na krchově pochován“ (Kolár 1987, 218).

Důstojnějšího pohřbu se dočkal rytíř Ludvík Lorecký z (E)lkouše a jeho dvě děti, kteří byli roku 1571 zavražděni v Šamonicích poblíž Písku. Byli nejprve jen narychlo pohřbeni do země v prostoru čížovského hřbitova, avšak každý z nich dostal do ruky „čepejl“ (plíšek či kovová destička na psaní) a panu Ludvíkovi byl ještě zamknut na pravý palec u ruky zámek. Později byli přesunuti do hrobky vybudované v tamějším kostele. Po zrušení této hrobky byly ostatky přeneseny do výklenku v jižním přístavku před vchodem do kostelní lodi (Francek 1999, 195; Kolár 1987, 141; Unger 2002, 46).

V bratrském kostelíku v Buchlovicích byl pohřben Jindřich Prakšický ze Zástřizl, zavražděný roku 1582 v buchlovském lese. Jeho náhrobek nesl nápis: *LETHA.PANIE.1582.TV.STRZEDV.DEN.SW.JAKVBA.APOSSOLA.PAN.GINDRZICH.GEST.PROBODEN.GEHOZ.TIELO.W.TOMTO.MISTIE.GEST.POLOZENO.WESELEHO.WZKRZISSENI.OCZEKAWAGE.* (Berchtold, Buchlau). Na údajném místě vraždy nechala Marie Eleonora Petřvaldská postavit roku 1782 nevelký pískovcový pomníček s německým nápisem. V překladu: *Stůj poutníče a čti. Zde ukončil svůj život Jindřich Prakšický ze Zástřizl, zákeřně proboden vlastní zbraní od svého zbrojnoše dne 25. července 1582. Nyní jdi, chraň se zločinu, miluj ctnost a přej mu věčného života.* V roce 1998 byl rekonstruovaný pomníček převezen na druhé nádvoří buchlovského hradu (Prasek 2001, 45, 79).

7.3.3. Sebevrazi

Za vůbec jedny z „nejposkvrněnějších“ byli považováni sebevrahové, jejichž mrtvého těla se zdráhal kdokoliv dotknout. Protože se někdy vyžadovalo fyzicky zlikvidovat tělo sebevraha, ujímal se této funkce zpravidla mistr popravčí se svým pomocníkem

(Marada 1994, 12). Mrtvé tělo se probodávalo kulem, oddělovala se hlava apod. (Navrátilová 1996, 26). Do 16. století byla každá sebevražda trestána veřejným spálením, od konce 16. století se však začaly zkoumat příčiny vedoucí k sebevraždě, což zásadně mohlo způsobit pohřbu ovlivnit. Sáh-li si na život delikvent ze strachu před mučením, bylo jeho tělo brzy ráno či za soumraku vyvezeno za město, kde bylo spáleno nebo zahrabáno pod šibenici či na mrchovišti. Někdy se praktikoval „oslí pohřeb“ (Dülmen 1999, 231; 2003, 76–78). Oběšenci se ponechala na krku oprátka a s tou bylo tělo zahrabáno tak, že nad zemí zůstala tři stopy dlouhá část provazu (Sokol 2003, 757). Zabil-li se člověk ze zoufalství, dostalo se mu „bezectného“ pohřbu, kdy byl zahrabán za hřbitovem, v otevřeném poli nebo u křižovatky cest. Stalo se tak brzy ráno či pozdě večer, a to osobami infamními jako byl pohodný nebo katův pacholek. Známy je případ z Norimberku, kde si roku 1574 jistý měšťan a kupec ze Zollenbergu vzal život, neboť dlužil velkou sumu peněz; byl pohřben před hřbitovem ve Wehrdu (Dülmen 2003, 77). Když bylo provinění sebevraha méně závažné, spáchané např. vlivem šílenství, náležela mu tzv. „tichá“ forma nepočestného pohřbu. Mohl spochinout na hřbitově, ale bez jakýchkoliv obřadů a bez kněze (Dülmen 2003, 79). Lid se ovšem bouřil proti jakémukoliv pochování sebevraha ve vysvěcené půdě a bránil „čistotu“ svých hřbitovů různými způsoby. Někdy se v pramenech hovoří až o „vzpourách a rebeliích“ na hřbitovech (Dülmen 2003, 81). Za vlády Josefa II. již byli běžně sebevrahové pohřbíváni na hřbitovech, ale na k tomu vyhrazených a neopuštěnějších místech, např. v koutě hřbitova při zdi (Navrátilová 1996, 26). V roce 1792 byla oběšená žena ve vesnici Heiden (hrabství Lippe) pochována odděleně na místním hřbitově (Dülmen 2003, 81).

7.3.4. Mistři nečistého řemesla

Některé živnosti bývaly dříve či později v historii považovány za „nepočestné“ a tito živnostníci a řemeslníci pak bývali často diskriminováni nejen za života, ale i po smrti jim byl odepírán důstojný a řádný pohřeb. Od 16. století se mezi provozovatele nepoctivých živností řadili nejen tradiční katové, hrobníci a rasové, ale také mlynáři, pastýři, koželuhové, plátníci, lazebníci, holiči; další skupinou byli např. muzikanti, medvědáři, kejklíři, mastičkáři, prostitutky a podomní obchodníci, ale také osoby kočující nebo

bez stálého bydliště, jako Cikáni a žebráci (Dülmen 2003, 26).

Katí, rasi a jiní opovržení lidé mívali na hřbitově vyhrazena zvláštní místa (Winter 1892, 469). Zemřeli-li kat či pohodný (ras), zdráhali se „počestní“ lidé nést jeho rakev ke hrobu. Byl-li k tomu někdo příka-

zem donucen, oblékal si např. co nejhorší a nejšpinavější šaty. Problémy s pohřby katů jsou doloženy např. z Augsburgu z roku 1677 nebo o deset let později z města Husum v Severním Frísku (Dülmen 2003, 40, 45).

7.4. Pohřbívání v dobách epidemií

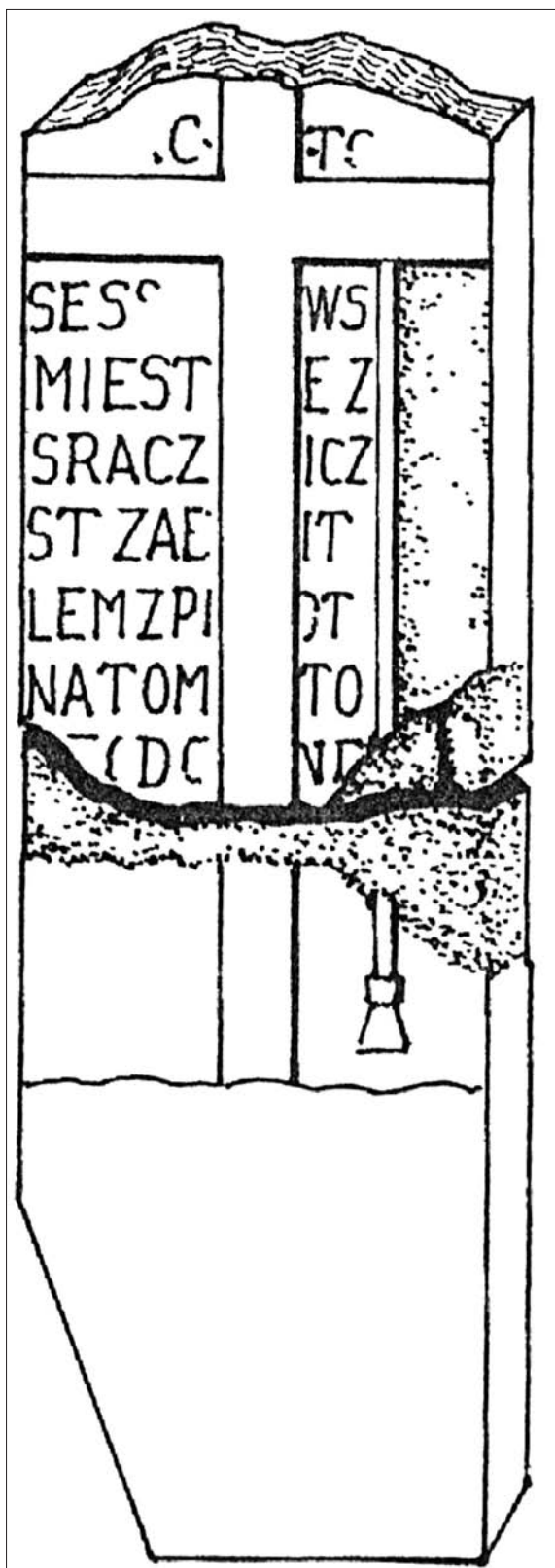
Stejně jako ve středověku, tak také v dobách od 16. do počátku 18. století proběhla v Evropě řada epidemií, hlavně moru, ale i tyfu, spály, cholery, úplavice, neštovic apod. (srov. Fialová et al. 1996, 87–123; Delumeau 1997, 122; Wondrák 1999). Evropské země byly postiženy hromadným vymíráním a kdo přežil, byl vystaven hladu, bídě a zoufalství, kterým mohl nakonec stejně podlehnout. Konec života probíhal zpravidla v nepřijatelných podmínkách, které nedovolily uskutečnění řádného pohřebního přechodového rituálu. Vytrácí se stavovské a společenské rozdíly (před morem jsou si všichni lidé rovni, jak ukazují mnohé tance smrti), i bohatý pozbývá mnohdy nároku na vlastní hrob. Protože mrtví umírali denně po stovkách i tisících a narychlo postavené lazarety byly přeplněné, umírali lidé běžně na ulicích, odkud museli být, vzhledem k víře o škodlivosti zhoubných výparů, odklizeni co možná nejrychleji. Mrtví byli nakládáni na velké káry a vyváženi většinou za město na speciální hřbitovy, kde byli pohřbíváni do hromadných hrobů, které se zasypávaly nehašeným vápnem (Delumeau 1997, 143). Již protiepidemický řád Ferdinanda I. (1503–1564) nařizoval vyvážet mrtvé za město a tam je pohřbívát (Fialová et al. 1996, 92); některé matriky zaznamenaly kolik mrtvých bylo vyvezeno z města, např. v Praze na hřbitovy umístěné za branami města. V 16. století se však také pohřbívalo uvnitř měst. Např. za velkého moru v roce 1582 byli mrtví kladeni ve městech do šachet; např. na pražském Novém Městě se takto pohřbívalo u kostelů sv. Jindřicha a sv. Štěpána (Fialová et al. 1996, 92). Na hřbitově u sv. Jindřicha

bylo např. v roce 1582 za morové epidemie pohřbíváno až 40 obětí denně (Omelka, Starec 2002, 151). Tehdy se ještě konávaly pohřební průvody, v nichž byli mrtví nesení na otevřeném lůžku, bez rakve (Zíbrt 1909, 248–249). Od roku 1585, když už dosavadní hřbitovy nestačily, budovaly se nové speciální morové hřbitovy, např. u sv. Benedikta a při špitále za Poříčskou bránou. V Praze vznikla celá řada dalších nových hřbitovů, dodnes se zachoval např. Olšanský (Wondrák 1999, 9, 60) nebo Malostranský hřbitov u sv. Jana, kde se pohřbívali „ . . . lidi obecní a nádenní, jenžby na infekci umřeli, tak aby z šacht a zhusta kopání hrobů na jiných krchovích pro další nakažení sjíti mohlo“ (Winter 1892, 212). Malostranský hřbitov mezi Seminářskou zahradou a Vrtbovskou zahradou je připomínán již v roce 1582, kdy Prahu zachvátila morová epidemie (Zavřel, Mlíkovský 2001, 118). Vlastní morový hřbitov měli i Židé, a to v např. v Praze na Olšanech, kde byli pohřbeni Židé zemřelí za epidemií v letech 1680 a 1713 (Pařík 2001, 313). Z těchto let také pochází morový hřbitov na Jenerálce (dnes Praha 6 – Dejvice), kde byli pohřbíváni obyvatelé z Pohořelce, Sřešovic i na mor zemřelí strahovští řeholníci (Tomková, Frolík 2005, 13). Pohřbívalo se ale i jiným způsobem. Např. za epidemií v Ulmu v ranném novověku byli zemřelí z města a hospice shromažďováni v jedné budově, odkud byla těla z různých pater dopravována v rakvi pomocí mechanického zařízení do krypty (Rheinheimer 2003, 81). Speciální morové a cholerové hřbitovy vznikaly také v 18. století (Navrátilová 2004, 277).

7.5. Zvláštní pohřby a hřbitovy na Moravě a ve Slezsku

Pro chudobu byl roku 1677 pohřben u božích muk v lese na žďárecké farnosti Fryšava Ondřej – syn Kryštofa Hlaváče (Filka 1998, 144). Podobný případ po-

hřbu v lese se udál roku 1695 v Uhřínově na Jihlavsku (Křehlík 2001, 36–37). Při božích mukách u Želetavy na Třebíčsku bylo roku 1666 pohřbeno novorozeně

Obr. 135. Torzo smírčího kamene z Ježkovic; 16. století (Černý 1994, obr. 1).

Mariány Duchkové z Lukova (Jenerál 1993, 206).

Popraviště je na Moravě doloženo z Třebíče; nacházelo se na lokalitě zvané „Na spravedlnosti“. Byla zde odhalena šibenice v podobě zděného čtyřhranu. V prostoru 90 cm mezi silnými zdmi bylo s odsouzcenci nakládáno zřejmě výše popsaným způsobem. Čekalo se až provaz přehnije a tělo spadne do jámy pod šibenicí, čemuž také nasvědčovala poloha skeletů nalezených v hloubce jen 15 cm. V jednom koutě ležely zvláště lebky, z nichž do jedné byl svrchu vražen hřeb (Sameš V. 1978, 15; Sameš Č. 1931-32, 62). Podle pomístního názvu „Pod Šibenicí“, označující lokalitu v Mařaticích na Uherskohradištsku, se na tomto místě nacházelo městské popraviště, jež je doloženo i historicky. Byl zde objeven hromadný kostrový hrob, avšak lidské pozůstatky byly uloženy již druhotně. Hrob může souviset i s některou z četných epidemií (Snášil 1992, 120–121; 1993, 93).

Poprava mečem nebyla žádnou zvláštností u žen – delikventek. Roku 1739 byla ke stěti odsouzena travička Kateřina Grasslová z Hustopečí, které byla nejprve useknuta pravá ruka. Její useknutou hlavu kat nabodl na kůl i s useknutou rukou a její tělo pohřbil u šibenice (Francek 2000, 124). Lidské kostry bez lebek byly roku 1941 objeveny před vilou pana Pechníka v Tovačově na Přerovsku. Patrně se jedná o ostatky odsouzcenců státních na popravišti v „templu před Zavadilovými“ (AÚB NZ č. j. 424/48).

Morava a Slezsko byly hlavními oblastmi, kde se krutě pronásledovali a trestali „vampýři“ a „čarodějnice“. Např. tělo domnělé čarodějnice Doroty Davidové, která zemřela následkem utrpení ve vězení, bylo pohřbeno pod šibenicí na Olomoucku (Francek 1999, 270). Víra ve vampýry je na Moravě doložena pohřbem v areálu augustiniánského kláštera v Prostějově. Muž ve věku 35 až 40 let ležel na zádech s hlavou k západu. Byl pohřben v dřevěné rakvi opatřené v rozích železným kováním, a to jak na víku, tak i na spodní části rakve. Přibližně v místě holenní kosti byla rakev po celém svém obvodu přepásána železným kováním, jehož součástí byl i závěs víka rakve. Mezi ním a nohama pohřbeného se nacházely dva svisle postavené ploché kameny. Dalšími kameny byly podloženy i paty zemřelého. Celý mechanismus tak působil vlastně jako páka bránící nebožtíkovi v jakémkoliv pohybu (Čižmář, Šmíd 2000, 74–76).

Také na smírčí kameny je oblast Moravy bohatá. Jeden takový kámen (obr. 135) stával odedávna u Ježkovic (okr. Vyškov). Obsahoval poškozený a zčásti

chybějící nápis, v němž se jistý Havel z Pistovic doznává k vraždě rychtáře Hudce Fogta z Račic, kterého zabil patrně otkou, vyobrazenou na kameni. Ke kameni se váže pověst, jejíž obsah spadá do 16. století (Černý 1994, 161–163). Velký smírčí kámen z Velkých Losenic (okr. Žďár nad Sázavou) připomíná smrt švédského důstojníka, kterého za třicetileté války zavraždili a oloupili zdejší obyvatelé. Na kameni je vytesán kříž a pod ním jsou znatelné obrysy šavle, kterou byl patrně zabit. Jiný smírčí kámen s křížem, lebkou a zkříženými hnáty je opřen poblíž místního kostela sv. Jakuba (David, Soukup 2002, 176).

Mimo hustopečský hřbitov i mimo areál města Hustopeče byl pohřben muž, který zemřel pravděpodobně nějakou „podivnou smrtí“. Vzhledem ke skutečnosti, že v blízkosti jeho nalezených kosterních zbytků vedla kdysi dobytčí cesta a také je k roku 1563 doloženo v těchto místech pastvisko, byl hrob interpretován jako pohřeb pastýře z doby druhé poloviny 15. až počátku 17. století (Benešová et al. 1994, 275–276).

Případů sebevrahů a jejich pohřbů je známá celá řada např. z Uherskohradištska. Roku 1693 se na Velehradě oběsil jeden vězeň. Katem byl pak vyvlečen pod šibenici nad Boršicemi a tam zakopán (Verbík 1976, 272). Z Velkobítešska je doložen případ spálení sebevraždkyně a katem uskutečněný pohřeb oběšeného chlapce z Vlčatína na neposvěceném místě (Verbík et al. 1979, 84, 131). Podobně bylo naloženo roku 1674 s oběšeným u Žeravic na Buchlovsku (Verbík 1976, 271) nebo roku 1618 s občanem z Kuroslap na Náměštsku nad Oslavou (Nováček 1947, 65).

V roce 1622 pohřbívali ve Velkém Meziříčí na Moráni mrtvé zemřelé na mor tím způsobem, že těla házela bez jakýchkoliv církevních obřadů do vykopaných jam či šachet (Koutek 2004, 51). Tzv. „hřbitůvek“ vznikly v době epidemie pro zvláštní příležitost se nacházel v katastru obce Maršov. Dnes je to památné místo mezi dvěma lípami nad rybníčkem, kde byli pohřbeni také místní občané, kteří na počátku 18. století zemřeli na cholera. Později zde našly místo odpočinku i oběti světových válek (Fic, Zaccal 1999, 2).

8

Inventář hrobů ze 16. – 18. století

V novověkých hrobech jsou při archeologických výzkumech nalézány jednak předměty, jež jsou součástí pohřbu – zbytky rakví a její součásti jako hřebíky, různá kování a ozdoby, výstelka apod. (viz kapitola 3.2.4.), dále pozůstatky pohřebních oděvů spolu s jejich doplňky – přezky, háčky a babky, knoflíky, našívací korálky a jiné ozdoby (viz kapitola 3.2.6.) a boty (viz 3.2.7.).

Zvláštní skupinu pak tvoří předměty kladené do hrobů záměrně. Jedná se jednak o insignie, šperky, nástroje a zbraně, předměty denní potřeby a předměty osobní zbožnosti, ale také rostliny či květy. Z etnografických výzkumů je pak známo, že častým zvykem bylo obětovat mrtvým jídlo, aby na „druhé straně“ neměli hlad. Např. na Slovensku se kladl mrtvému k hlavě nebo pod máry chléb. V Litvě se k chlebu přidávalo navíc ještě pivo, aby mrtvý nežíznil (Zíbrt 1995, 26).

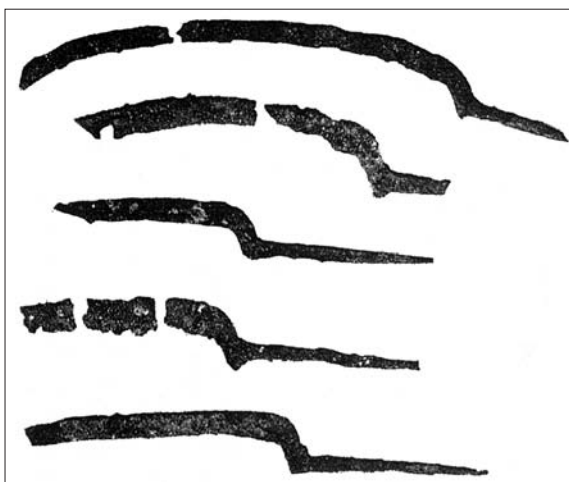
Kladení předmětů do hrobů obecně je projevem především žitého náboženství a jde o pozůstatek pohanských zvyklostí. Křesťanství tyto zvyklosti zakazovalo, od 13. století se zdá, jakoby se tento zvyk vytratil. V hrobech nacházíme jen součásti oděvu, popř. železné předměty, jejichž přítomnost v hrobech je považována za jednu z pověrečno-magických praktik (Unger 2002a, 47). Od konce 16. století, především však v době 17. a 18. století se v hrobech objevuje opět bohatší výbava. Pozůstalí pocítovali zřejmě větší potřebu náležitě vybavit své zemřelé na cestu do záhrobí, a to zvláště v dobách zvýšené nejistoty, náboženských rozporů a společenské nestability, kdy se prohlubovala vnímavost smrti. Vybavit se do hrobu těmi či ony předměty se stalo nezbytností a samozřejmostí, že si toto lidé často zajistili již za života prostřednictvím svého testamentu.

8.1. Nástroje v hrobech

Součástí hrobové výbavy bývají někdy zemědělské či domácí nástroje, zpravidla ze železa. Poměrně častým nálezem jsou železné srpy (obr. 136 a 137). Pochází z mnoha slovenských hřbitovů z období novověku; nalezeny byly např. u pěti koster na pohřebišti v Turčianskom Sv. Martině (Budinský-Krička 1944, 17; tab. XVII.8), také na hřbitově ve Smoleniciach byly srpy přítomny ve dvou hrobech. V jednom pří-

padě byl srp položen příčně přes břišní dutinu, v druhém případě ležel vedle pravé nohy, tak že se držadlo nacházelo u pravé ruky pohřbeného (Dušková 1980, 443). Železná motyka byla přítomna v hrobě na hřbitově kolem zaniklého kostela ve slovenském Kostolisku u Poltári v okrese Lučenec (Hrubec 1971, 72).

Za nástroje v hrobě lze považovat také nože, jež se nacházely např. v novověkých hrobech na hřbitově

Obr. 136. Železné srpy z novověkých hrobů; Turčianský Svätý Martin na Slovensku (Budinský, Krička 1944, tab. XVII.8, 9, 12, 15, 16).

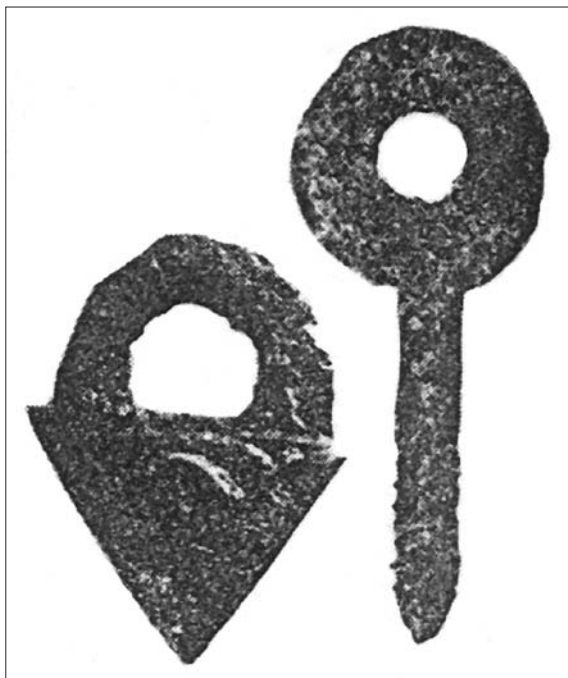

Obr. 137. Srpy z novověkých hrobů ze Smolenice na Slovensku, šířka 2,5-3 cm, délka 35-36 cm (Dušeková 1980, 442).

ve slovenských Smoleniciach. Jeden z nožů (obr. 138) ležel v nohách kostry, druhý se nacházel u pravého zápěstí (Dušeková 1980, 434). Ze stejné lokality pochází železný klíček (obr. 139), nalezený pod pravou částí pánve a železný zámek trojúhelníkovitého tvaru (obr. 139). Několik visacích zámků pochází také ze hřbitova v Kostolisku u Poltári (Hrubec 1971, 72). Tyto předměty by se také daly považovat za předměty denní potřeby, i když za určitých situací mohou být projevem protivampyrických praktik. Železný nůž s dřevem obkládanou rukojetí se nacházel vedle lebky více jak 60ti-leté ženy pohřbené v kostele dominikánek v polské Raciborzi (voj. Katowice). Zajímavé je, že

Obr. 138. Nůž z novověkého hrobu ve Smoleniciach na Slovensku, délka 9,3 cm (Dušeková 1980, 442).

Obr. 139. Železný zámek s klíčkem, délka klíče 6,6 cm, rozměry zámku 3,9 × 5,1 cm; Smolenice na Slovensku (Dušeková 1980, 442).

žena měla trepanovanou lebku. Je tedy možné, že nůž ležící vedle hlavy pohřbené byl nástrojem trepanace a že mrtvá při této operaci také zemřela (Kozłowska 2001, 206).

8.1.1. Nástroje v hrobech na Moravě a ve Slezsku

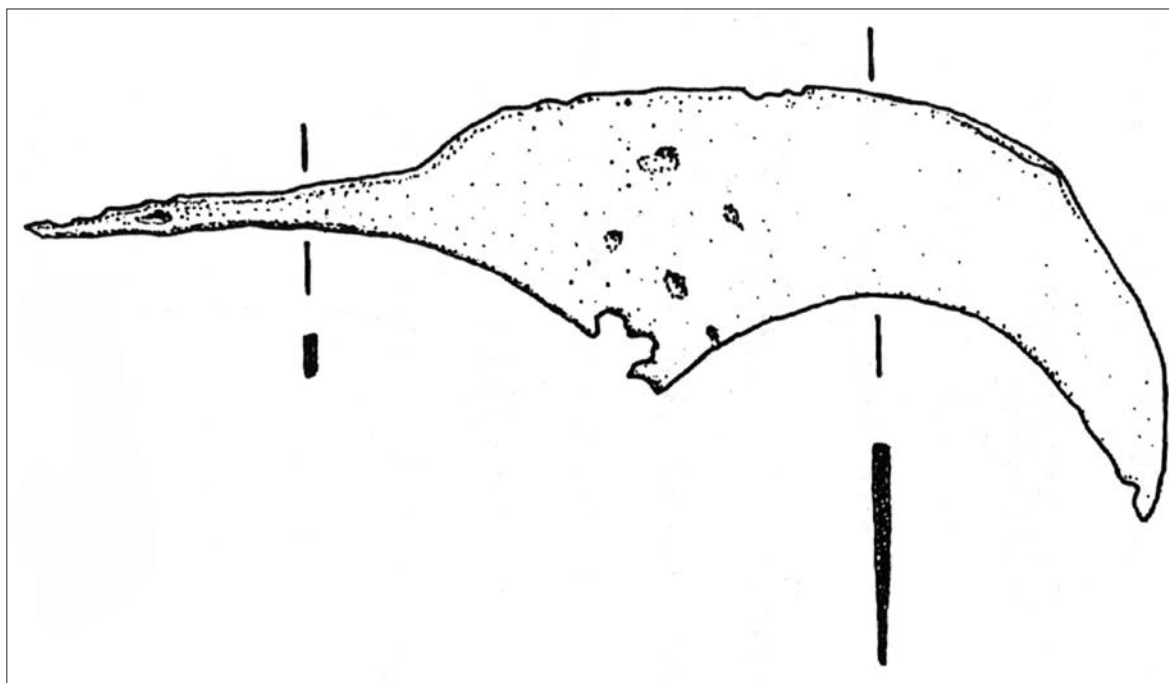
V novověkých hrobech u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě–Hradišti byly nalezeny také dva železné nože. Nůž s hladkým hřbetem (obr. 140a) se nacházel v pravé ruce jedné z koster. Měl obloukovitě tvarované ostří s hladkou, masivní a na konci rozšířenou násadou, opatřenou na konci pěti bronzovými nýty. Dřevěná rukojeť byla od čepele oddělena mosazným zesílením. Druhý nůž (obr. 140b) ležel u pravé ruky jiné kostry. Měl trojhrannou čepel s masivní a na konci rozšířenou násadou se čtyřmi nýty, které upevňovaly kostěnou střenku. Tatáž kostra měla v pravé ruce nůžky (obr. 140c) s ohnutými konci ramen, které byly

Obr. 140. Železné předměty z novověkých hrobů u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě-Hradišti. a – nůž dlouhý 255 mm, b – nůž dlouhý 155 mm, c – nůžky délky 152 mm (Dostál 1968, tab. XVI.9, XVII.3, 4).

spolu spojeny jedním nýtem (Dostál 1968, 64). V Divicích na místě zaniklé sakrální stavby byl u pravé stehenní kosti jednoho z pohřbených nalezen železný nůž z konce 16. až počátku 17. století, uložený jako milodar (Unger 1990, 81; 1988, 370). Železný nůž se zdobeným kostěným obložení rukojeti a další předměty (několik železných přezek, kamenný brousek) byly nalezeny v osamoceném hrobě asi padesátiletého muže, který byl pohřben u Hustopečí na Břeclavsku, kde snad náhle zemřel. Předměty v jeho hrobě by pak byly osobním majetkem s kterým byl mrtvý v rozmezí druhé poloviny 15. století až počátku 17. století pohřben (Benešová et al. 1994, 276). Za předmět záměrně vložený do hrobu lze považovat vinařský nůž

se dvěma hroty a srpovitě zahnutou čepelí (obr. 141), nalezený v jednom z hrobů starého hřbitova ve Valtické ulici v Mikulově. Na hřbitově byly nalezeny i další nástroje, a to srp a lopata. Nelze však bezpečně tvrdit, že by pocházely z jednoho hrobu. Pokud by tomu tak bylo mohlo by se jednat o výbavu nějakého vinaře, pohřbeného zde někdy v prvních třech čtvrtinách 18. století (Měřínský, Unger 1985, 107–109). Hrobů s vinařskou výbavou dosud není mnoho v Evropě známo. Jeden takový hrob byl interpretován v Maďarsku, kde kromě podobného nože byla ještě sadařská pila, list pily, poříz, nebozez, rašple, motyka, pružinové nůžky a hliněný kotouček. Hrob byl datován od konce 16. do konce 17. století (Szabó 1982-83, 183).

Obr. 141. Vinařský nůž nalezený na mikulovském hřbitově, 18. století (Měřínský, Unger 1985).

Dobře zachované čelistové nůžky uložené záměrně po pravé straně hlavy pohřbeného nebo u pasu ležící nožič byly nalezeny v hrobech pod dlažbou kostela sv. Marka v Litovli, datovaných do doby kolem poloviny 17. století. Hřbitov kolem kostela sloužil v 16.

a 17. století především ctihodným měšťanům. Předpokládá se, že zde byli pohřbíváni hlavně příslušníci řemeslnických cechů – tedy lidé ze střední vrstvy tehdejší městské společnosti, čehož by měly být nalezené předměty dokladem (Faltýnek 2000, 79).

8.2. Mince v hrobech

Mince se v podobě milodarů objevují již ve velkomoravských a mladohradištních hrobech, kde měly funkci obolu mrtvých. V době středověku se vyskytoval tento jev méně často. K jeho opětovnému rozšíření pak došlo až v 15. – 16. století (Malík 1995, 156). Na Slovensku se mince dávaly do hrobů místo jiných milodarů od 11. až do 19. století (Hunka 1996, 507). Křesťanství kladení mincí, stejně jako i jiných předmětů, do hrobů zakazovalo, neboť to byl pozůstatek pohanského zvyku. Vycházel z představy rozšířené už mezi starověkými Řeky a Římany, kde mince měla sloužit k zaplacení převozníka Chárona (jakési „cestovné“), aby dopravil duši zemřelého přes řeku Styx (Léthé) do Hádova podsvětí (srov. Scheers, Oost 1991, 130; Skutil 1995, 23; Nohejlová-Prátová 1986, 104). Doklady rozšíření tohoto zvyku jsou známy ze západní, střední i východní Evropy. Dodnes se např. zachoval v Ponití. Představuje však spíše již jen symbolické

vyplacení podílu z majetku – jakési výkupné za majetek, který musel např. hospodář zanechat na zemi (Navrátilová 1993, 71). Mince v hrobě však mohla být také jednou z protivampyrických praktik, jež měla zabránit návratu duše do těla a zjevovat se tak v podobě vampýra (srov. Nohejlová-Prátová 1986, 104; Ruttkay 1992, 92). Nejenom v českých zemích a na Slovensku, ale také v Polsku a dalších zemích východní Evropy měl peníz v hrobě mrtvého zajistit, že se nevrátí a nebude svými sny rušit klid pozůstalých (viz Villiers 1927, 267–268).

Zvyk obolu i přes mnohé zákazy církve nevymizel a přetrval na území Evropy až do 18. století. Je pravděpodobné, že i v době 17. a 18. století měla mince usnadnit přechod ze života do smrti. Cháron byl v křesťanském prostředí zaměněn za sv. Petra, který měl duši propustit přes nebeskou bránu. Důležitou roli hrála jistě též představa, že mrtvý bude potřebo-

vat peníze na ořeru, na svíčky, popř. na obdarování jiných (Horváthová 1993, 65). Tento důvod byl zřejmě také příčinou kladení mincí do novověkých hrobů na Kostolci při Ducovom, neboť skutečnost, že mince zde byly přítomny jak v hrobech mužů a žen, tak u těch nejmenších dětí, vylučuje možnost vyrovnání majetku. Rovněž jejich početné zastoupení (přítomny ve 152 hrobech) nenasvědčuje protivampyrickým praktikám, neodráží zřejmě ani majetkové vztahy, ani sociální nebo společenské postavení zemřelého (Rutt kay 1992, 100–101). Doklad zvyku klást mince zemřelým do hrobu byl potvrzen i ze hřbitova v Kremnici. Jednalo se celkem o čtyři ražby ležící vždy při kostře, nebylo však možno určit důvod uložení (Hoššo 1989, 277). Totéž platí o minci ze začátku 17. století, která byla nalezena v rukou jedince pohřbeného u kostela sv. Jiří ve Staré Haliči na Slovensku (Vallašek 1967, 417). V jiných případech však mince, právě tak jako šperky a jiné cennosti, mohly dávat najevo moc, postavení anebo majetnost zemřelé osoby. V německém Breunsdorfu byly mince nalezeny celkem v 64 novověkých hrobech, a to ponejvíce v peněžence či váčku připevněném na opasku mrtvého. V méně případech byla mince položena vedle hlavy. Zajímavé je, že hroby ze 17. a 18. století zde obsahovaly minci mnohem méně často než hroby z 19. století, kdy však již mince neměla pravou hodnotu, ale spíše byla symbolického významu (Kenzler 1990, 157). V hrobech antverpské katedrály sv. Marie sledovali holandsští badatelé S. Scheers a T. Oost výskyt mincí a dospěli k závěru, že jejich hodnota nesouvisela se sociálním postavením zemřelého, i když pohřeb v kostele si mohli dovolit pouze ti nejbohatší. Důležitá tedy nebyla ani tak hodnota mince, jako spíše její přítomnost v hrobě. Lidé zde pohřbení byli vybaveni vlastními mincemi denní potřeby s nízkou hodnotou. Vyskytovaly se i mince hodně opotřebované a dále jako náhrada podstrčené plíšky představující drobné penízky. Mince zde byly kladeny bez přerušení od začátku 14. až do začátku 18. století, avšak nejvíce je reprezentováno období od poloviny 16. do poloviny 17. století. Výzkum prokázal, že mince zde nalezené byly rovnoměrně rozšířeny mezi muži a ženami určitého věku, častější výskyt byl pak zaznamenán u osob starších. Na rozdíl od slovenského Ducova však nebyly mince přítomny ani v jednom dětském hrobě (Scheers, Oost 1991, 123, 126, 131).

Jako obolus jsou mince v hrobech nalézány v blízkosti lebky – mohly být uloženy v ústech nebo na

víčkách. U lebky dětského skeletu na hřbitově u kostela v Liptovskom Sv. Mikuláši byla nalezena mince z roku 1619 (Budinský-Krička 1944, 46). Co se týče umístění mince v ústech, jež odpovídá představě klasického obolu mrtvých, Alexander Rutt kay uvádí, že bylo v období novověku spíše výjimečné (Rutt kay 1992, 101). Přesto jsou i z novověku mince v ústech doloženy jak ze Slovenska tak z Čech. Např. v novověké fázi hřbitova kolem farního kostela v Turčianskom Sv. Martině byly v několika hrobech nalezeny v ústech mince, např. mince Leopolda I., Ferdinanda III. a jiné stříbrné mince (Budinský-Krička 1944, 9, 22). Na pohřbišti v místě zaniklého kostela sv. Petra a Pavla na Oškobrhu u Poděbrad byl v hrobě s východozápadní orientací nalezen v ústech pohřbeného tříkrejcar z roku 1597. Další minci měl tentýž nebožtík v koženém váčku na pravé straně hrudi (Hrdlička, Richter 1974, 149).

Další pozice, v nichž mince nalézáme, jsou na trupu – v blízkosti ramen, na hrudníku, na břiše a v pávi. Obvyklý je výskyt mincí v rukou či v jejich blízkosti (tomu odpovídá i poloha na trupu, neboť ruce bývají složeny převážně na hrudi, na břiše nebo směřují do pánve). Přímo v rukou nebo v blízkosti rukou byly nalezeny mince v několika hrobech na hřbitově ve Smoleniciach na Slovensku. U levé ruky jedné z koster ležela mince Matěje I. (1616). V pravé ruce a v její blízkosti se u tří skeletů nacházely kremnické mince Ferdinanda II. (1619–1637) a Ferdinanda III. (1637–1657) a denár Leopolda I. z roku 1692 taktéž z Kremnice. Jiná ražba Leopolda I. z roku 1686 byla nalezena v jiném hrobě u lebky (Dušeková 1980, 443). Také mince ze 17. století nalezená v hrobě ve Staré Haliči (viz výše) ležela v ruce pohřbeného.

Méně často se pak nachází mince v oblasti nohou – mezi stehny, koleny apod. Na hřbitově při Ducovom byl v novověké fázi pohřbívání zaznamenán posun mincí z hrudníku na břicho, a to jak v mužských, tak ženských hrobech, zatímco v hrobech nedospělých jedinců a dětí převládalo umístění na hrudníku. Autor výzkumu soudí, že by tato změna mohla souviset s uložením horních končetin mrtvých, které rovněž od středověku prošlo určitým vývojem (Rutt kay 1989, 359; 1992, 91). Mince jako obolus byly objeveny ve slovenském Krásně celkem ve třech hrobech, přičemž v jednom případě šlo o hrob dítěte, které bylo vybaveno čtyřmi mincemi ze 16. až počátku 17. století. Jedna z mincí byla dokonce provrtána a sloužila jako přívěsek (Polla 1986, 195).

8.2.1. Mince v moravských a slezských hrobech

Případ obolu mrtvých je doložen z bývalého hřbitova okolo kostela sv. Mořice v Olomouci, kde pod lebku jednoho z pohřbených jedinců bylo objeveno pět ražeb Ferdinanda II. (1619–1637) z roku 1622. Zastoupen byl patnáctník z pražské mincovny, dva čtyřřadvacetníky a dva patnáctikrejčary z mincovny v Olomouci (Burian 1978, 106–107). Mince v ústech byly nalezeny celkem v jedenácti hrobech odkrytých v kostele sv. Václava v Ostravě. Ve dvou případech bylo dokonce v ústech po dvou mincích. Nejmladší z mincí nesla letopočet 1599. Další množství mincí se nacházelo na různých místech u koster. Pocházely vesměs ze 16. století a jednoznačně byly do hrobů záměrně vloženy (Šikulová 1968, 102). Také žena, pohřbená v kapli sv. Jana Křtitele v dómu sv. Václava v Olomouci měla minci v ústech, další dvě ležely na trupu (Burian 1971, 31). Na místě zaniklého kostela v Divicích u Brumovic byl v ústech zemřelého nalezen stříbrný dvoufeník solnohradského arcibiskupa Jana Jakuba Khuen-Belassyho (1560–1586), ražený

roku 1578 (Unger 1990, 81). V jednom z hrobů odkrytých v kostele sv. Marka v Litovli, pocházejícího nejdříve z první poloviny 16. století, byla nalezena v ústech mrtvého mince datovaná rámcově do 14. až 16. století. Další mince (Polsko - Poznaň, 1606) ležela v jiném hrobě u hlavy zemřelého (Faltýnek 2000, 80). V kryptě kostela sv. Václava v Opavě leželo pět bílých penízů přímo mezi rozkládajícími se tělesnými ostatky. Jednalo se o dva peníze Vladislava II. (1471–1516), peněz Maxmiliána II. (1564–1576) z roku 1569 a dva bílé peníze Rudolfa II. (1576 – 1612). Všechny zmíněné peníze byly v oběhu až do první čtvrtiny 17. století. Autorka identifikuje mince jako obolus na základě světle zelené zrnité patiny (narozdíl od odlišně tvrdé, tmavě zelené, místy až hnědé patiny; Šikulová 1970, 68).

V Uherském Hradišti-Starém Městě (trať „Za zahradou“) bylo v hrobě pohřbeného muže uloženo šest mincí v koženém váčku. Mince datují hrob do počátku třetího desetiletí 17. století (Snášil, Procházka 1980, 53). Tento případ však spíše než obolus představuje osobní majetek, který měl mrtvý v okamžiku smrti při sobě.

8.3. Insignie v hrobech

Mezi insignie patří jednak prsteny a pektorální kříže v hrobech biskupů, koruny v hrobech panovníků, korunky a berly v abatyšských hrobech (viz kapitola 5.2.3), kalichy v hrobech kněží (viz kapitola 5.2.1) či zbraně v hrobech vojenských osob šlechtického stavu. Za insignie lze považovat také odznaky hodností a řády.

8.3.1. Zbraně

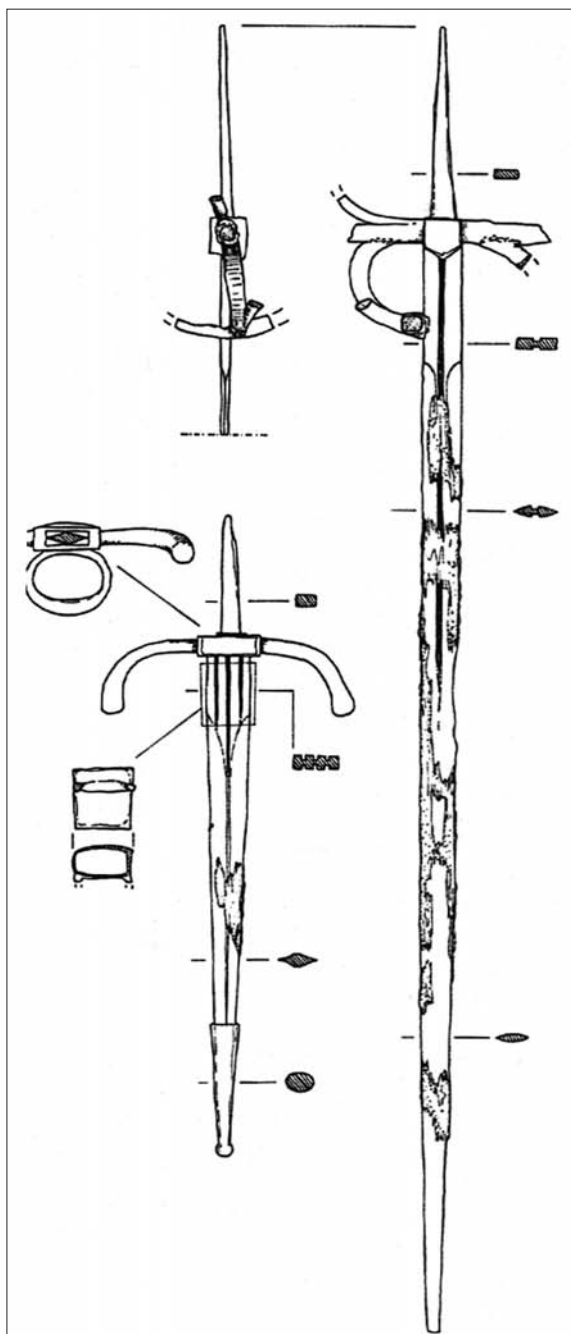
V hrobech ze 16. až 18. století se obecně nenachází mnoho zbraní. Najdeme je spíše v podobě insignie u panovníků a u příslušníků aristokracie, i když se nejedná o jedince s vojenskými zásluhami. V hrobě kostela dominikánek v Raciborzu v Polsku byl v jednom z hrobů nalezen zlomený železný meč datovaný na přelom 15. a 16. století (1480 – 1520). Neležel však v rakvi, nýbrž napříč na jejím víku, a to zhruba v oblasti hrudi mrtvého. Rukojeť s jílcem meče se nacházela po boku rakve při jižní stěně hrobu. Meč byl dlouhý 130 cm, rukojeť s jílcem 35 cm. Čepel nesla

zbytky po zlaté inkrustaci – patrně se jednalo o znak mečiře, který zbraň vyrobil. V tomto případě meč mohl symbolizovat zániknutí rodu. Předpokládá se, že jde o pohřeb Valentina, posledního knížete opavsko-ratibořského z rodu Přemyslovců, který zemřel roku 1521 (Kozłowska 2000, 131–132). Zvyk vystavovat meč v kostele, někdy přímo na hrobě, se uplatnil už ve středověku. S mečem (obr. 142) u levé nohy byl pohřben roku 1577 císař Maxmilián II. Také Petr Vok z Rožmberka byl roku 1611 pohřben s mečem po pravé straně těla (Březan 1985, 633). Řadu dalších případů nalezneme po celé střední Evropě. Klást meč do hrobu bylo tradicí už od středověku, od 16. století však byli šlechtici pohřbíváni častěji s kordem nebo také rapírem.

Kord se našel např. v hrobě Heinricha z Lupfenu († 1582) ve farním kostele v Engenu, nebo u hraběte Wilhelma Ernsta zu Waldeck († 1598) v kostele v Tübingenu. V jednom z hrobů odkrytých v kostele Maria Himmelfahrt v Leechhügelu se nacházel kord (obr. 143) z doby kolem poloviny 16. století s původ-

Obr. 142. Meč Maxmiliána II. po vyzvednutí z rakve (Vlček 2000, 92).

Obr. 143. Kord z hrobu kostela Maria Himmelfahrt v Leechhügel, druhá polovina 16. století (Lehner 1996, Taf. 27).

Obr. 144. Hrabě Albrecht z Holsteinu pohřbený s kordem a dalšími doplňky v drážďanském Kreuzkirche (Fingerlin 1992, Abb. 282).

ně bohatě zdobenou rukojetí. Uprostřed čepele zůstaly zachovány zbytky z dřevěné pochvy; špička a horní konec pochvy byl z materiálu jiného (Lehner 1996, 90). Patrně ve stejné době byl vyroben kord, který ležel po levé straně těla staršího muže pohřbeného v kostele sv. Martina v rakouském Thalgau, poblíž Salzburgu. Jednalo se o zbraň s přezkovou záštitou benátského typu, která byla moderní především v letech 1570 až 1590 (Melzer 1984, 54). V Kreuzkirche v Drážďanech byl kordem i ostruhami vybaven hrob hraběte Albrechta z Holsteinu z roku 1613 (obr. 144). Rapír pochází např. z hrobu Caspara z Breidenbachu († 1606) pohřbeného v kostele sv. Petra ve Fritzlaru; zbraň ležela na hrudi pohřbeného (Fingerlin 1992, 228).

Našla se však i taková zbraň jako šavle. Měl ji po levé straně rakve uloženou v koženém pouzdře zámecký hejtman pohřbený v kryptě kostela Nanebevzetí Panny Marie v Louňovicích pod Bláníkem (Radoměský 1966, 31). Tři šavle byly nalezeny v pohřební komoře rodiny Melithovi v Csengeru (Fingerlin 1992, 228). Se zbraní mohli být pohřbíváni také vyšší vojenští důstojníci (viz kapitola 5.1.3.).

8.3.2. Řády

Zlatým rounem (obr. 145), jako znamením nejvyšší světské důstojnosti byl do hrobu vybaven císař Maxmilián II. († 1576). Řád měl zavěšen na řetízku kolem krku, takže spočíval v oblasti hrudníku (Vlček 2000, 93). Se Zlatým rounem byl roku 1741 pohřben v hrobce v Messkirch Frobenius Ferdinand z Fürstenbergu, který byl tímto řádem pasován na rytíře v roce 1721. Jako znamení příslušnosti k nějaké „výjimečné skupině“ bývaly kolem krku mrtvých zavěšovány i další světské řády v podobě řetězců. Šest řetězců světských společností měl kolem krku zavěšen např. Albrecht z Holsteinu (obr. 144), pohřbený roku 1613 v Kreuzkirche v Drážďanech. V hrobce Lauingen se nacházelo v rakvi falckraběte Friedricha Otto Heinricha po jednom řetězci „Zlaté společnosti v Sasku“, která byla založena kurfiřtem Christianem I. (Fingerlin 1992, 227).

8.3.2.1. Pohřby moravských šlechticů s řády

Několika různými řády byli vybaveni příslušníci rodu Kouniců, pohřbení v rodové kryptě ve Slavkově u Brna. Nejstarší zde pohřbený Václav Antonín z Kounic († 1794) měl na levé straně prsou položen

Obr. 145. Řád Zlatého rouna vyzvednutý z rakve císaře Maxmiliána II., délka řádu 4,8 cm; královská hrobka v chrámu sv. Víta v Praze (Vlček 2000, 93).

řád svatého Štěpána, který je na našem území jediným exemplářem z 18. století. Za života byl hrabě vyobrazen ještě s hvězdou řádu Marie Terezie, kterou nosil též na kabátě. Podobně v levé části hrudi měl Dominik Ondřej z Kounic († 1812) napoleonský řád České legie. Stuhu s odznakem řádu německých rytířů měl kolem krku zavěšenu František Václav z Kounic († 1825). Tyto řády mají funerální charakter a nejsou dosud moc známy (Pernička 1982, 146–148).

8.4. Šperky

Šperky a různé ozdoby z nejdražších kovů (zlata a se vzácnými kameny) se vyskytovaly v hrobech panovníků, šlechty či jiných významných představitelů, u nichž zdůrazňovaly moc, postavení, majetnost, popř. zásluhy. Jednalo se nejčastěji o prsteny, náušnice, dále řetízky a řetízkové náramky a různé přívěsky. Šperky a ozdoby různých hodnot (z levnějších kovů – bronzu a jiných slitin, často jen se skleněnými očky) se však vyskytovaly i v hrobech venkovského a městského obyvatelstva středních sociálních vrstev.

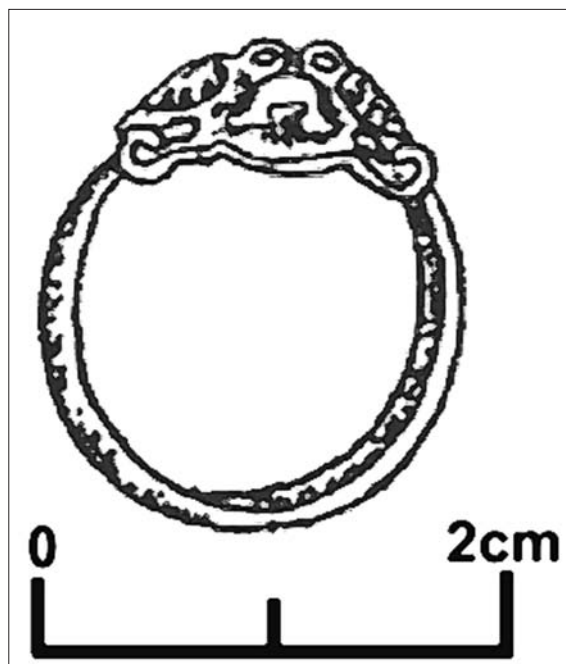
8.4.1. Náušnice a prsteny

Jako šperky se občas najdou v hrobě náušnice (např. Košice-Krásno na Slovensku), mnohem častější jsou však nálezy prstenů, od nejlacinějších z drátků stočených až po nákladné zlaté kroužky či ornamentálně složitější kusy. Z Košic-Krásna pochází prstýnek zakončený dvěma proti sobě stojícími holoubky se spojenými zobáčky (obr. 146) nebo podobný ještě složitější, který má uprostřed umístěno očko skrývající obrázek (Polla 1986, 198). Na hřbitově v Kremnici bylo nalezeno pět prstenů. Ve čtyřech případech se jednalo o jednoduché bronzové kroužky sloužící patrně jako zásnubní nebo přátelské prstýnky. Svou honosností vynikal zlatý pečetní prsten z mužského hrobu, který pocházel zřejmě z poloviny 17. století (Hoššo 1989, 276).

Zlaté prsteny byly nalezeny také u dvou pohřbů v hraběcí kryptě farního kostela v Tiengen am Hochrhein. Měly podobu čtyř zlatých kroužků, nesoucích po obvodě motiv dvou spojených rukou značících zasnoubení. Z jiného pohřbu pochází zlatý prsten (obr. 147), jehož obroučka je svrchu formována do tvaru srdce, uvnitř rozpůleného. Půlky srdce byly vyplněny vybroušeným rubínem a diamantem. Srdce z obou stran svírají pravé ruce (symbol zasnoubení). Za nimi jsou proti sobě dvě voluty, napojené na rolverkou zdobený obvod. Na prstenu byly zjištěny zbytky emailu (Fingerlin 1992, 293, 329).

8.4.2. Šperky v moravských a slezských hrobech

Z krypty kostela sv. Václava v Opavě pochází náušnice v podobě hada s korunkou, do níž je zasazen čer-

Obr. 146. Prstýnek z hrobu novověkého hřbitova v Košicích Krásné na Slovensku (Polla 1986, obr. 143.9).

Obr. 147. Zlatý snubní prsten z mužského hrobu, vnitřní průměr 1,8 cm, tloušťka 0,2 cm; hraběcí krypta ve farním kostele v Tiengen am Hochrhein (Fingerlin 1992, Abb. 499, 501).

venofialový broušený drahokam (Šikulová 1970, 68). Stříbrné náušnice s kamínkem (obr. 148) měla také žena pohřbená v kryptě kostela Nanebevzetí Panny Marie v Křižanovicích u Bučovic na Vyškovsku.

Několik prstenů, z nichž jeden byl zlatý (obr. 149) bylo nalezeno na břevlavském hřbitově na místě původního kostela sv. Václava (Klanicová, Peška 1996,

Obr. 148. Náušnice z krypty kostela Nanebevzetí Panny Marie v Křižanovicích u Bučovic (foto M. Králík, upravila autorka).

Obr. 149. Prsten z novověkého hrobu na hřbitově u původního kostela sv. Václava v Břeclavi (foto M. Králík, upravila autorka).

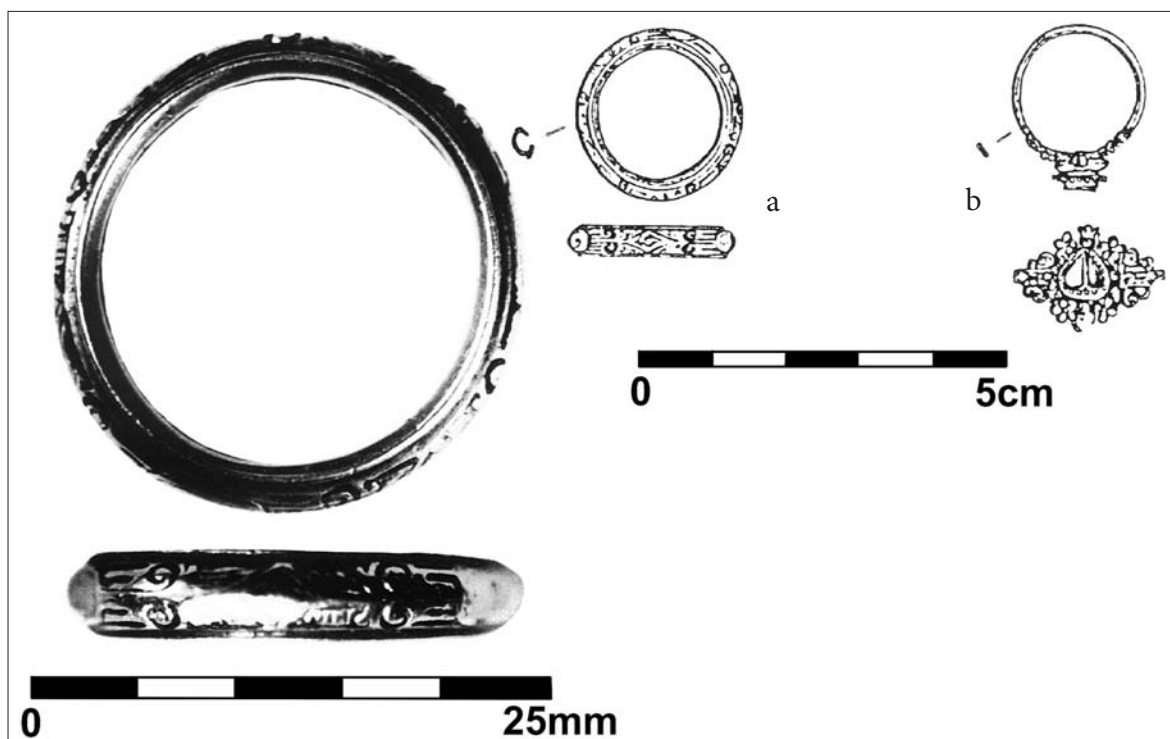
Obr. 150. Prsteny z hrobů v kostele sv. Josefa v Ostravě; 16. – 17. století (Šikulová 1968, tab. 91.7,8).

Obr. 151. Zlatý renesanční prsten z hrobu v kostele sv. Marka v Litovli, vnější průměr 22 mm (Faltýnek 2000, příloha barvotisk).

74). Tři zlaté drobné prstýnky pochází ze žerotínské hrobky. Ačkoli zde byli pohřbeni příslušníci aristokracie, jde o tuctové řemeslnické práce. Výjimkou je pouze prsten s plastickým reliéfem písmene velkého „A“ a s nápisem „Liebe mich wie ich dich“. Prsten patřil zřejmě Janu Diviši ze Žerotína a věnovala mu ho jeho druhá manželka Anna Žerotínová (Král 1981, 330). Jediný prsten na hřbitově u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě–Hradišti byl nalezen na prostředníčku pravé ruky jedné z koster. Byl stočen ze čtyř bronzových drátků, na vrcholku spojených do ploché spirály (Dostál 1968, 63). Zlaté a bronzové prsteny (obr. 150) pochází z kostrových hrobů v kostele sv. Josefa v Ostravě (Šikulová 1968, 103).

Masivní zlatý renesanční prsten (obr. 151) byl nalezen pod levou pánevní kostí jedince pohřbeného v kostele sv. Marka v Litovli. Oválné očko (9,7 × 7,6 mm) bylo vyrobeno z řezaného achátu a má podobu reliéfní mužské hlavy s vousy. Po stranách obroučky je stylizovaný rostlinný motiv s modrým

Obr. 152. Dva zlaté prsteny ze 17. (a) a 18. století (b); kostel sv. Petra a Pavla v Brně (foto M. Králík, kresba D. Švalbachová).

Obr. 153a. Stříbrný prsten, průměr 18–20 mm; Brno, zaniklý kostel Všech svatých, 16. – polovina 17. století (Šlancarová 2006, 559; upravila autorka).

emailováním (Faltýnek 2000, 79). Také z novověkých hrobů uvnitř kostela sv. Petra a Pavla v Brně pochází dva zlaté prsteny. Jeden (obr. 152a) pochází z hrobu ženy, která se dle antropologického určení dožila věku 25 až 30 let. Jedná se o kroužek průměru 18 mm, jehož obroučka je vypouklá a uvnitř dutá; zdoben je ornamentálním symetrickým rytím a byl datován do 17. století (Rubinková 1999, 243–244). Druhý prsten (obr. 152b) je ženský, pohlaví a věk dožití skeletu

Obr. 153b. Zlatý prsten se zasazeným červeným sklem, průměr 16–18,5 mm; Brno, Nám. Svobody č.1, 16. – 17. století (Šlancarová 2006, 568; upravila autorka).

v hrobě však nebylo možno určit. Kroužek o průměru 16,5 mm je zakončen korunkou tvaru srdíčka se dvěma kameny (červeným a bílým); okolo pětিলisté kvítky s voluty; obroučka taktéž zdobena rytím. Hrob je dle stratigrafie datován do 2. poloviny 18. století (Rubinková 1999, 239). Z hrobu odkrytého u zaniklého kostela Všech svatých v Brně, datovaného do 16. až první

poloviny 17. století, pochází stříbrný prsten tvořený třemi souměrnými kroužky s drobným zvlněním na každém z nich (obr. 153a). Při zapadnutí vlněk do sebe vytváří prsten jemný zdobný motiv (Šlancarová 2006, 60). Ze stejného období (16. – 17. století) pochází z Brna ještě dva další prsteny. Jeden byl vyvednut při výzkumu na Náměstí Svobody. Jedná se o zlatý prsten, v jehož zesíleném oválném štítku bylo zasazeno červené sklo, obr. 153b (Šlancarová 2006, 62). Druhý prsten se našel v hrobovém zásypu u kostela sv. Jakuba. Byl rovněž zlatý a měl v očku vsazený čtvercový kámen zelené barvy, obr. 153c (Šlancarová 2006, 60). Dva prstýnky měla na pravé ruce hraběnka Markéta Františka Lobkowiczová, rozená Dietrichsteinová, pohřbená roku 1617 v kryptě mikulovského kostela sv. Václava. Jeden z prstýnků byl zdoben žlutým kamenem a druhý byl černě smaltovaný a nesl vyobrazení lebky (Drozdová et al. 2005, 351).

Obr. 153c. Zlatý prsten s jehlancovým očkem a vsazeným zeleným sklem, průměr 18–20 mm; Brno, Jakubské nám., 16. – 17. století (Šlancarová 2006, 557; upravila autorka).

8.5. Ozdoby hlavy

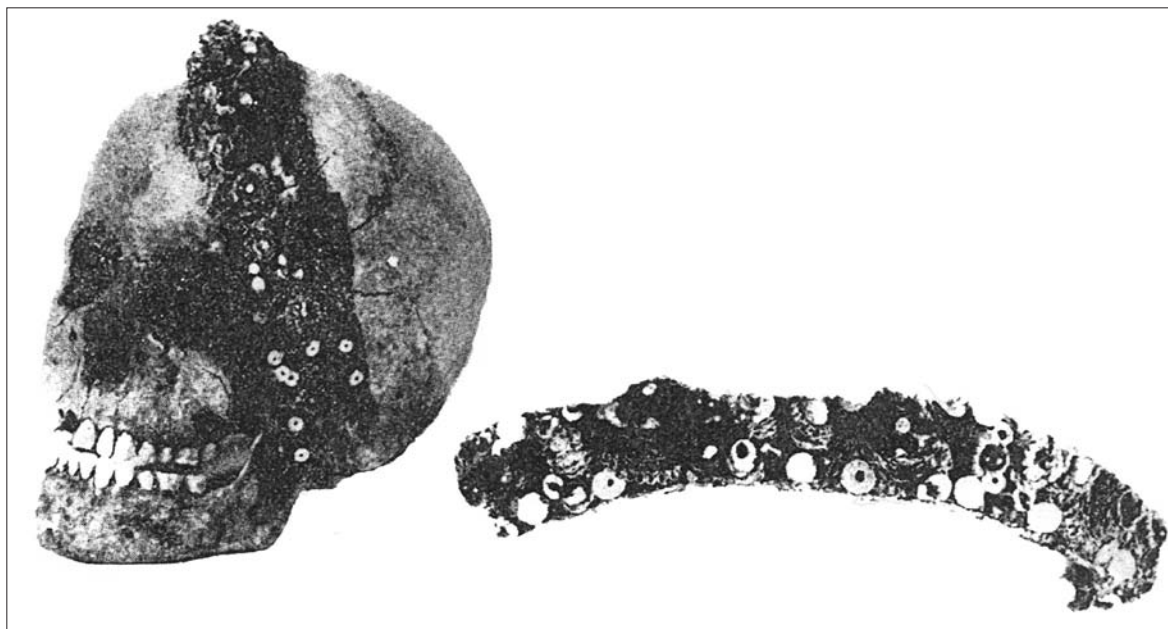
8.5.1. Čelenky

Jednou z honosných ozdob doplňujících ženský oděv (kroj ?) byly čelenky. Jejich podkladem byl pásek z látky, kůže nebo plsti; na něm bylo našito množství korálek různých velikostí a rozličných materiálů (např. ze skla, kosti nebo pastózní hmoty). V Krásné na Slovensku byly zbytky čelenek nalezeny celkem ve 28 hrobech. Není vyloučeno, že by zde mohly odrážet také sociálně-ekonomickou hodnotu. Na téže lokalitě se vyskytly ve třech hrobech kolem krku pohřbených náhrdelníky, tvořené pastózními a skleněnými perličkami (Polla 1986, 197). Pozůstatky čelenek se našly na hřbitově ve slovenské Kremnici v primární poloze u 17ti hrobů. Jako výstuž čelenek zde sloužily plechové pásky s prosekávanými hranami a plíšky tvaru piškotu. Ozdobou čelenek byly bronzové filigránové ozdoby se skleněnými korálky. Pozůstatek po čelence byl objeven v ženském hrobě dalšího slovenského hřbitova, a to ve Staré Haliči. Na lebce a pod lebkou kostry se našly měděné nitky, které původně protkávaly látku a bílé a modré korálky navlečené na nitkách, vytvářející geometrický ornament (Vallašek 1967, 400). Ve Smoleniciach na Slovensku bylo nalezeno pět čelenek (obr. 154a) či jejich zbytků. Výstuží byl dřevěný podklad potažený kůží, na něj byla při-

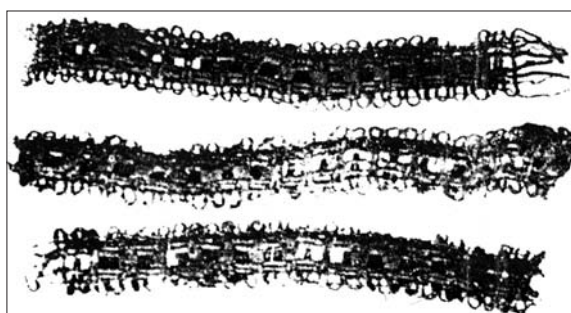
pevněna bohatě zdobená látka. Prostředkem čelenky se táhlo šest větších rozet, mezi nimi vždy tři menší kyticíky stáčené z drátku, uprostřed vyplněné modrou, zelenou nebo červenou perlou. Plocha mezi kvítky je vyplněna filigránovými drátky, okraje lemuje řada bílých perel a tenkých provrtaných plíšků. Čelenky byly přítomny pouze v hrobech dívek a žen (Dušeková 1980, 439). Jednalo se tedy s velkou pravděpodobností o součást ženského lidového oděvu (kroje). Tyto čelenky jsou známy z oblasti karpatské kotliny, analogie jsou známy také z Maďarska, kde jsou datovány do 16. – 17. století a interpretovány jako typická součást maďarského oděvu (Horváth 1970, 168). Na hřbitově u kostela sv. Jindřicha v Praze jsou sice zmiňovány špatně zachovalé zbytky ozdob na hlavě, interpretované jako čelenky z proplétaných drátků (Dobisíková et al. 1997, 180), podle popisu se dá však spíše usuzovat na drátěné věnečky (viz dále), které mají analogie i na dalších novověkých pražských hřbitovech.

8.5.1.1. Čelenky z jihomoravských hrobů

Pozůstatky z čelenek byly zachyceny na hřbitově u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě–Hradišti. Zachovaly se zde výstuže, ozdoby a kousky látek. Byly

Obr. 154a. Čelenka nalezená na ženské lebce; Smolenicie na Slovensku (Dušeková 1980, 438)

Obr. 154b. Pozůstatky čelenek z novověkých hrobů u kostela sv. Hyppolita ve Znojmě-Hradišti (Dostál 1968, tab. XIV.1).

nalézány vždy na lebkách, a to mužských, ženských a dětských. Součástí těchto čelenek byly patrně i pásky pletené z drátů a omotávané tenkými vlákny nití. Ve středu pásků byly malé čtverce vyplněné bělavou hmotou. Čelenku (obr. 154b) z dalšího hrobu tvořily dráty meandrovitě spletené a doplněné šedými fajánsovými perlami. Zapuštěna zde byla i malá červená a zlatá sklička tvořící šesticípu rozetu, na čelence byly zřejmě naraženy také uzávěrky motýčkového tvaru (Dostál 1968, 63).

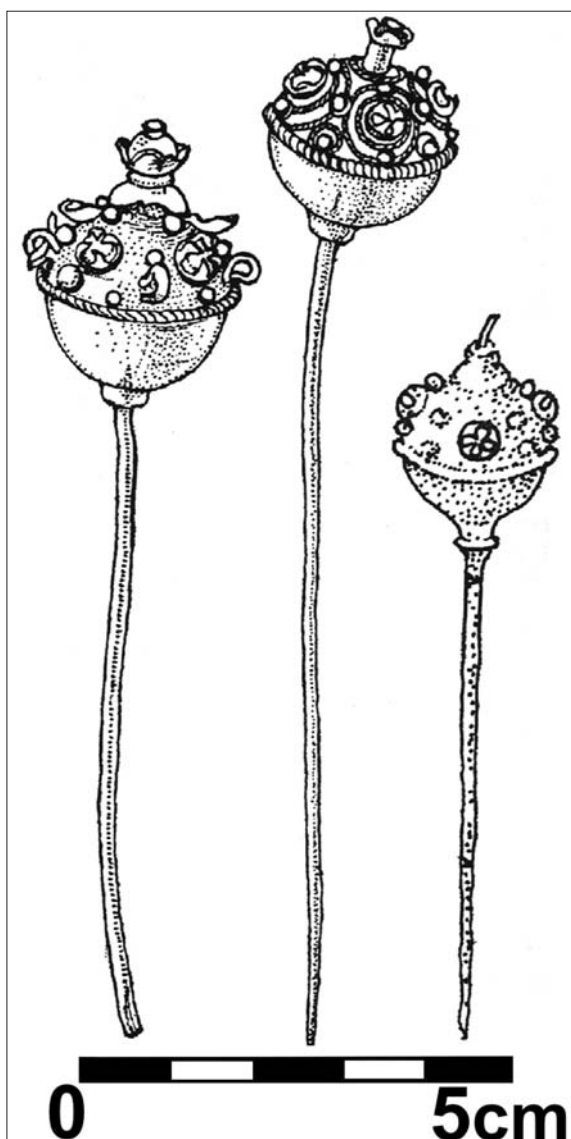
8.5.2. Jehlice a vlasové ozdoby

Zřejmou souvislost s čelenkami mají bronzové jehlice, které podle etnografických analogií sloužily k přichycení čelenky do vlasů (Hoššo 1989, 275). Ke stejnému účelu mohly sloužit jehlice různých velikos-

tí a s různě velkými a zdobenými hlavicemi nalezené na hřbitově v Košicích-Krásně. Velmi zdobné byly ty s kulovitými hlavicemi o průměru 20–22 mm (obr. 155). Vrchní bohatě filigrány zdobená část hlavičky byla od spodní nezdobené oddělena plastickým prstencem (Polla 1986, 197). Spony a brože do vlasů pochází také z novověkých hrobů v německém Breunsdorfu (Kenzler 2002, 156).

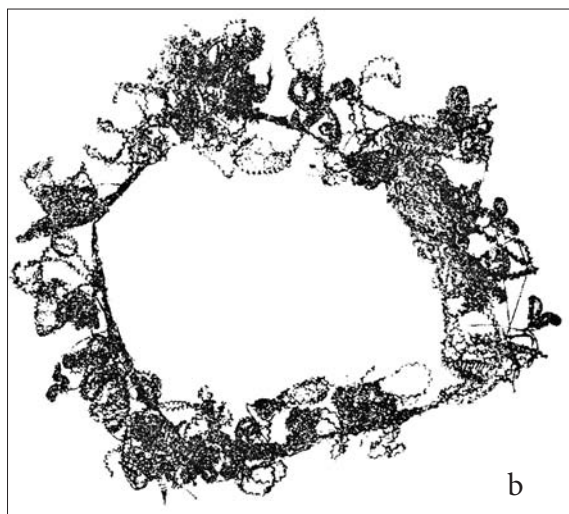
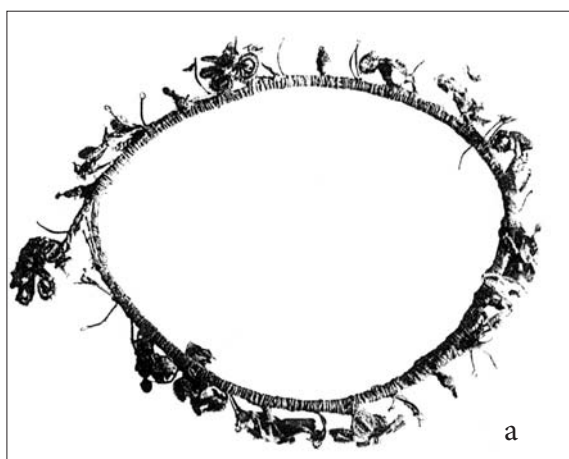
8.5.3. Pohřební věnečky

V některých hrobech bývají archeology nalézány pozůstatky věnečků z kovových drátků, a to v oblasti hlavy. Věneček z bronzových drátků byl nalezen např. na lebce dítěte pohřbeného (v rakvi) v kostele sv. Klimenta v Levém Hradci, z téhož kostela pochází věneček z bronzových drátků nalezený v rakvi s pohřbem nedospělého jedince (Tomková 2001, 224). Z dětského hrobu (pohřeb v rakvi) pochází věneček zdobený kytičkami z mosazných drátků (obr. 156a) nalezený v bazilice sv. Jiří na pražském hradě (Borkovský 1975, 71). Také v dalších hrobech (patrně řádových novickek) byly objeveny pozůstatky drátěných věnečků; zachovalý je např. věneček z drátěných květů (obr. 156b) s papírovými lístečky ovinutými drátky, pocházející z hrobu ze 17. století. V hrobech dětí pohřbených v kostele v německém Rüdersdorf-Tasdorf se nacházely pohřební věnečky v podobě měděné obruče ovinuté kovovými nitkami, tvořícími tak jakési

Obr. 155. Jehlice z novověkých hrobů; Košice-Krásna (Polla 1986, obr. 143.15 -17).

kovové pletivo, ozdobené malými dutými skleněnými perličkami a „flitrami“ (Wittkopp 1997, 814). Obdobné korunky z měděného nebo mosazného drátu se skleněnými korálky byly nalezeny také v některých hrobech kněží ze 16. století v alsaském Wattwilleru a Soulzu (Unger 2002a, 76). Pozůstatky z pohřebních věnečků v podobě mosazných plechových pásek obtáčených nití a mosaznými pozlacenými drátky (obr. 157a) se objevovaly v mužských hrobech nebo v hrobech novorozenců v rakouském Leechhügelu. Muži, jimž ozdoby patřili, byli různého stáří od 20ti až do 80ti let. Může se jednat o příslušníky řádu, kteří zde byli pohřbíváni již od 16. století. V 17. století se zde pohřbívaly i osoby světské, a to i ženy a děti (Leh-

Obr. 156a,b. Drátěné věnečky z hrobů 35 a 24; Svatojiřská bazilika na Pražském hradě (Borkovský 1975, obr. 124 a 130).

ner 1996, 88–96). Podobné drátěné ozdoby (dřevěný pásek ovíjený kovovými drátky) jsou zachovány také v muzejních sbírkách v polské Toruni (obr. 157b).

Stříbrné drátky z pohřebního věnečku se našly rovněž v hrobě kojence pohřbeného v durynském Herschdorfu (Sachenbacher, Queck 2000, 31–36). Množství drobných drátěných (stříbrných, měděných a mosazných) ozdůbek ve tvaru kytiček (obr. 158a,b) bylo objeveno v hromadném hrobě v pražské Trojické ulici, datovaném do 17. až první poloviny 18. století. Kytičky, ač vzájemně podobné, nebyly nikdy zcela totožné. Zřejmě byly přišity na ozdobě či pokrývce hlavy (stopky kytiček nesly zbytky nití). Jedná se o výrobky lidového šperkaře, některé zřejmě nákladnější, jiné pro méně majetné zákazníky. Nebylo bohužel určeno, zda se jednalo o skelety mužů, žen anebo také dětí. Autorka však na základě analogií ze svatojiřského kláštera v Praze interpretuje nálezy jako součást

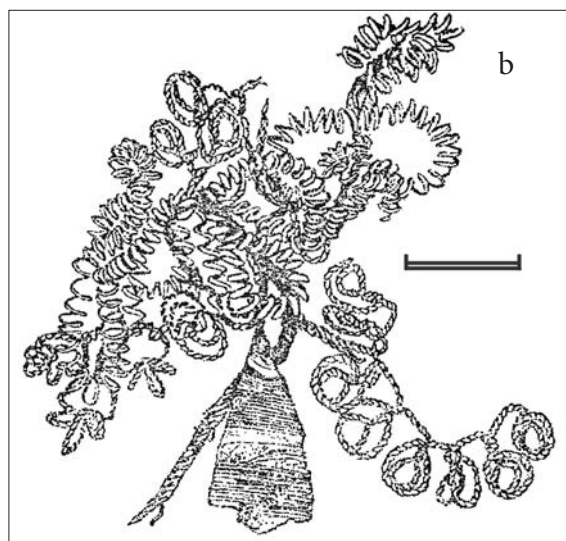
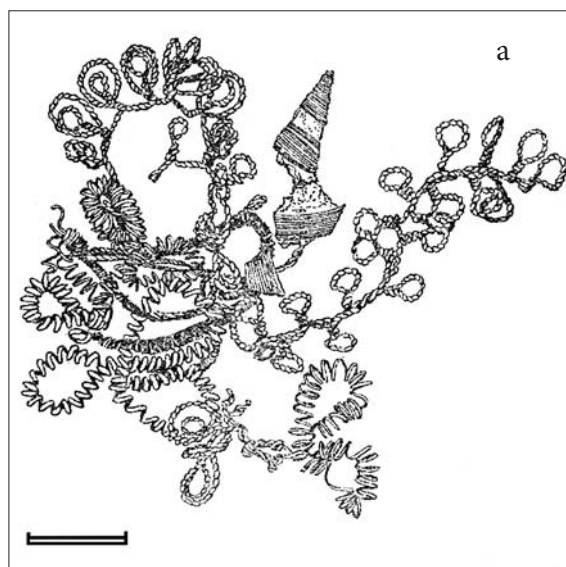

Obr. 157a. Čelenka z hrobu kostela v rakouském Leechhügelu, šířka 0,4 cm, tloušťka drátku 0,02 cm (Lehner 1996, Taf. 28).

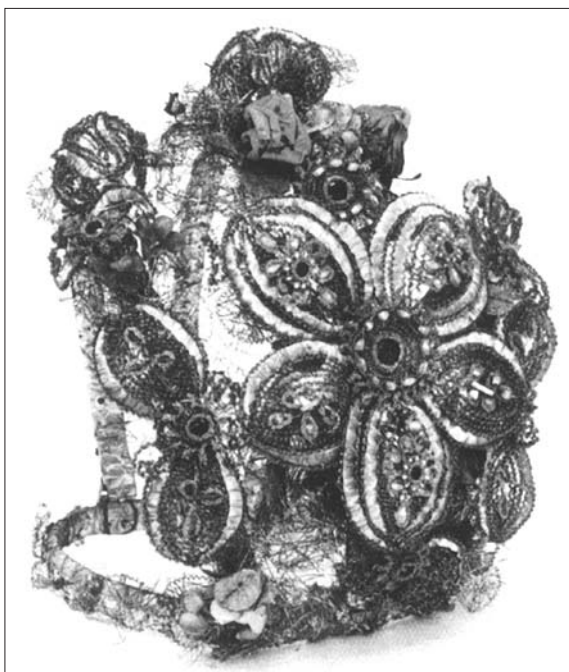

Obr. 157b. Drátěná ozdoba hlavy zachovaná v muzejních sbírkách v polské Toruni (Trybuszewski 2005, il.5).

věnečků neprovdaných (panenských) dívek, vyzdobených tak na poslední cestu (Beranová 1989, 274–279). Podivnější na celé situaci však je to, že skelety se jevily do hrobu jakoby naházené a samotný hrob je pravděpodobně pozůstatkem po nějaké tragické události (válka, morová epidemie). Pokud by tomu tak bylo, je přinejmenším podivné, že těla, ať už kohokoliv, byla při rychlém pohřbení ještě zdobena těmito vínky. Nasnadě je pak odpověď, že v hrobě byla pohřbena alespoň část osob, která tyto předměty nosila i za života (např. jako součást nějakého kroje). Zajímavý je náleznost částí vínku na pohřebním závoji v hrobě 30ti až 40ti-leté ženy pohřbené na hřbitově u kostela sv. Antonína Velikého v Liberci (Brestovanský, Stará 1998, 46). Několik pohřebních ozdob v podobě drátěných květů doplněných bílými perličkami pochází z hrobů kostela sv. Petra v Niedertraublingu u Regensburgu v Německu. Jedna z těchto ozdob, pocházející zhruba

Obr. 158a,b. Kytičky z drátků se zbytky papírových listů omotaných drátkem, stříbro; Praha – Trojická ulice (Beranová 1989, obr. 4 a, b).

Obr. 159. Pohřební koruna kladená na rakev; Chebsko, 1840–1850 (Navrátilová 2004, obr. příloha 18).

z přelomu 17. a 18. století, ležela kolem lebky asi čtrnáctiletého mladíka (Codreanu-Windauer 1993/94, 285). Korunka v hrobě mladého muže byla nalezena v Brandenburgu; v Breunsdorfu byly věnečky přítomny v hrobech buď žen nebo dětí. Podle lidové tradice se dávaly do hrobu svobodným zemřelým s představou jakési posmrtné svatby (Kenzler 2002, 157, 158). Doklady pohřebních věnečků ze 17. století pochází také z kostela sv. Gangolfa v německém Holefeldu (Hannig 2000, 127–129). Autor uvádí, že nález nej-

8.6. Předměty denní potřeby

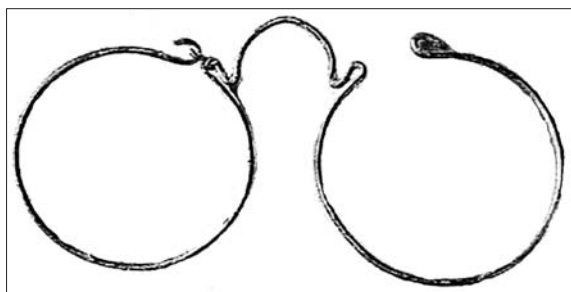
V novověku bylo zvykem klást mrtvým do rakev předměty denní potřeby, o nichž se vědělo, že je dotyčný užíval za svého života a bude je tedy zřejmě potřebovat i po smrti. Tím se také mohlo zabránit možnému návratu nebožtíka do „světa živých“ pro oblíbený či požadovaný předmět. Dětem se běžně dávaly hračky, dospělým třeba peněženka, někdy i s obsahem peněz (Kenzler 2002, 157) nebo brýle. Množství předmětů denní potřeby bylo nalezeno na odkryté části hřbitova u budovy Růžencového bratrstva v dolnorakouském Scheibbsu. Mezi četnými nálezy ze 17. a 18. století byly zajímavé např. právě

starších pohřebních korunek je znám z roku 1627. V 16. století se používaly věnečky rostlinné, v době 17. a 18. století věnečky z rozmanitých materiálů. V 19. století byl zaznamenán opět návrat k věnečkům rostlinným, tyto se však již kladly na rakev zemřelého (mrtvý nešel s korunkou do hrobu). Po roce 1870 se zvyk klást věnečky na hlavy mrtvých udržel už jen ve Slezsku, Švábsku, Štýrsku a ve středních Francích, a to až do první poloviny 20. století.

Antropologickými výzkumy bylo prokázáno, že pohřební ozdoby v podobě věnečků, kladené na hlavy zemřelých, se dávaly do hrobů nemluvňat, dětí a mladých dívek. Identické ozdoby však byly nalezeny i v hrobech nedospělých chlapců či mladíků, ale také dospělé ženy a kněze. Je tedy možné, že tyto ozdoby byly atributem jednak nedospělých nebo pravděpodobně svobodných jedinců, a to zřejmě bez ohledu na pohlaví. Měly tak zdůrazňovat zřejmě nevinnost, čistotu, popř. panenskost zemřelých. Toto platilo také pro jeptišky, zřejmě novicky kláštera. V případě liberecké ženy, lze uvažovat rovněž o tom, že pohřbená byla dosud neprovdána a možná panenská. Zajímavý je nález ozdob v hrobech kněží. Zde měly vínky zřejmě symbolizovat duchovní službu a celibát zemřelého.

Velmi podobné nalezeným drátěným kytičkám se jeví pohřební koruny (obr. 159) používané v 19. století. Mohly být např. z dracované krajky, zdobené skleněnými korálky a látkovými květy. Kladly se na rakev zemřelého (Navrátilová 2004). Zdá se, že jejich původ by mohl být právě v pohřebních vinciích ze 17. a 18. století.

kovové brýle (obr. 160; Hofer et al. 1994, 236). Brýle byly nalezeny také v jednom z hrobů hřbitova u kostela v německém Breunsdorfu (Kenzler 2002, 157). Ženám bylo do hrobu kladeno např. plátno, vřeten, jehla, niť, náprstek, nůžky apod. Posledně jmenované předměty byly typické zvláště pro hroby šestinedělek, aby se tak mohly i v záhrobí starat o své děti (Horváthová 1993, 64). Náprstkem byl vybaven některý člen (žena ?) rodu Žerotínů, pohřbený v hrobce v Židlochovicích. (Zde se však zcela jistě nejednalo o šestinedělkou). U pohřbených zde nechyběly ani knižní záložky a knižní spony s reliéfem maskarona (Král 1969,

Obr. 160. Kovové brýle nalezené na části novověkého hřbitova odkrytého v dolnorakouském Scheibbsu (Hofer et al. 1994, Abb. 64).

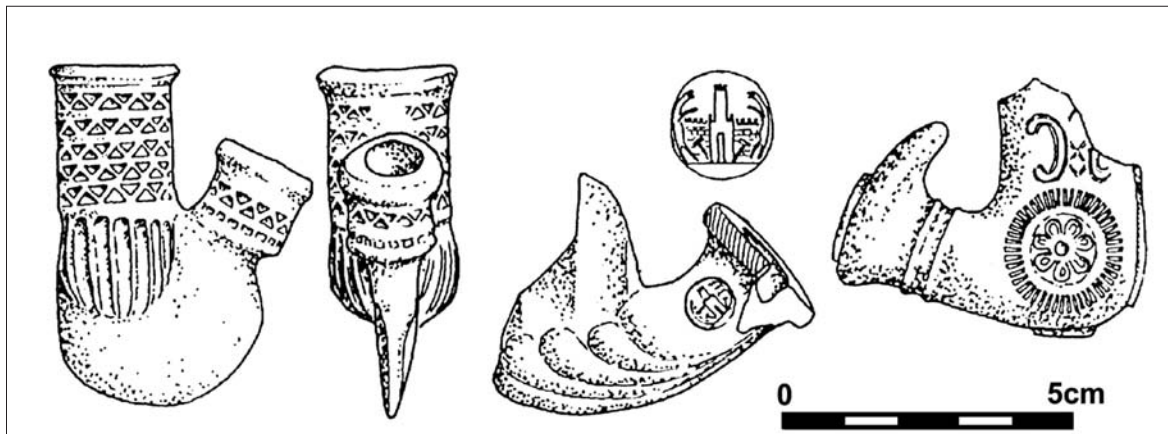
64). Ve slovenském Krásně se v hrobech vyskytl např. nožík, kovový klíček nebo náprstek (Polla 1986, 196). Na hřbitově v Kremnici byly jako světské předměty denní potřeby přítomny tři fajfky (obr. 161; Hoššo 1989, 277). Nálezy tabákových fajfek jsou známy z oblasti středního Německa (Wittkopp 1997, 809, 810). Fajfky z hlíny nalezené v novověkých hrobech u kostela v německém Breunsdorfu nesly jasné stopy opotřebování (Kenzler 2002, 157), což nás opět ujišťuje v představě, že se mrtvým dávaly ty předměty, které za života používali.

Ve slovenských Smoleniciach byly nalezeny železné ostruhy (obr. 162) z jezdecké obuvi. Na konci bodce se zachovaly nýtky sloužící k připevnění na botu. Tento typ ostruh je datován do 16. století (Dušeková 1980, 441). Otázkou je zda ostruhy řadit mezi předměty osobní potřeby či nástroje. Jelikož však nic nenasvědčuje tomu, že by se jednalo o hrob vojáka, mohl být ostruhami vybaven náruživý jezdec či chovatel koní. Pak by se mohlo hovořit o předmětu denní potřeby. Ostruhy mohly mít i magicko-ochranný význam, neboť se jedná o kovové a ostré předměty.

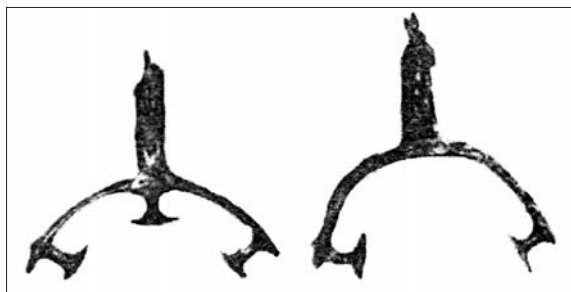
Za předmět osobní potřeby bych označila také nůž, jenž měl při sobě jedinec pohřbený osamoceně v lo-

kalitě „Za Zahradou“ v Uherském Hradišti–Starém Městě (Snášil 1979, 75). Jednalo se zřejmě o osobní majetek zemřelého, který měl patrně při sobě v okamžiku smrti, stejně tak váček s mincemi a kostěným hřebenem. Železná dýka ze hřbitova u domu sv. Štěpána v německém Pasově mohla být též předmětem osobní potřeby, i když se jednalo o útočnou a obrannou zbraň používanou pro levou ruku (v pravé ruce byl kord). Byla používána od 16. až do poloviny 17. století. Osobním majetkem zemřelých bývaly rovněž bronzové lžíce, které jsou typické pro hroby ze 16. století, s přesahem až do 17. století. Byly mrtvým vsunovány mezi předloktí položená napříč těla; lžíce vyjadřovaly zřejmě sociální status zemřelého. Byly přítomny na zmíněném pasovském hřbitově, známy jsou také z Amsterdamu (Mittermeier 1989, 143–144; 1993, 32). Drahocennou výbavou 16. století, oblíbenou ještě i ve století následujícím, bylo zubní párátka a ušní lžička. Na hřbitově u domu v Pasově byla nalezena tato hygienická potřeba tvaru delfína (obr. 163), slučující obě tyto potřeby. Stříbrný předmět byl vypracován velmi pečlivě; na 5,2 cm dlouhém těle zvířete byly patrné dokonce šupiny. Kromě užitkové funkce měl předmět zřejmě působit i jako ozdobný doplněk. Svědčí proto i to, že byl zavěšen jako přívěsek na 40 cm dlouhém řetízku tvořeném obdélníkovitými články. Zlaté zdobené zubní párátka z 2. poloviny 16. století pochází také z hrobu falckraběte Philipa Ludwiga. Zubní párátka takového typu se však těšila oblibě až do 17. století (Mittermeier 1989, 145).

Mezi hygienické potřeby, které však posloužily pro úpravu zemřelého (není však vyloučeno, že je dotyčný mrtvý používal i za života) patří nůžky, hřeben, břitva, štětec na holení a v neposlední řadě mycí nádoby. Jako tyto sloužily mýsy, hluboké talíře, keramické konvičky

Obr. 161. Fajfky a jedna z mincí nalezené v hrobech hřbitova kolem kostela sv. Kataríny v Kremnici (Hoššo 1989, obr. 20).

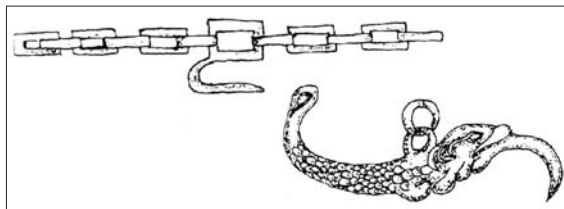

Obr. 162. Železné ostruhy z novověkých hrobů ve Smoleniaci na Slovensku, šířka oblouku 6,5 cm, délka bodce 3,7 cm, délka nýtku 0,7-0,9 cm (Dušeková 1980, 440).

nebo kameninové džbánky. Všechny tyto pomůcky byly přítomny v novověkých hrobech u kostela v německém Breunsdorfu (Kenzler 2002, 156). Autor(ka) se však na základě lidových zvyklostí domnívá, že se použily k úpravě mrtvého úmyslně předměty podřadné, neboť bylo lidovým zvykem, že tyto pomůcky se následně mrtvému musely přidat do rakve. Že byl předmět starý a opotřebovaný však může značit právě tu skutečnost, že ji mrtvý za života používal často a s oblibou (byl to jeho osobní předmět). V případě

8.7. Předměty osobní zbožnosti

Na konci 16. století se začínají v lidské společnosti objevovat stále více religiozní předměty související s osobní zbožností. Jakmile se přehouplo 16. století do století následujícího, nastal takový boom v oblíbenosti religiozních předmětů, že to svádí k myšlence označit tento jev za kult. Náboženské symboly byly užívány již u nejstarších kultur, avšak takového masového rozšíření, nejen v každodenním životě, ale i v „životě záhrobním“ bylo dosaženo snad právě jen v době 17. až 18. století. Tato typická barokní výbava, představovala sice z pohledu normativní víry symboly křesťanství, avšak v žité víře sloužila především jako prostředky ochranné a tuto funkci měla plnit i v hrobě. Jedná se o tzv. devocionálie. Latinské slovo devotio znamená „zaslíbení, obětování“ (např. Bohu). Jedná se tedy o předměty sloužící k osobní zbožnosti věřících (medailony), jsou spojeny s modlitbou (růžence), také měly pomoci v nějaké nouzi či při onemocnění (amulety, lidové škapulíře; obr. 164) a v neposlední řadě měly přinést úlevu v hodině smrti (úmrtní kříž, krucifix). Dále se sem řadí též devoční grafika a různé svaté obrázky, obětiny, modlitební knížky, zpěvníky a různé svátostky a amulety.

Obr. 163. Stříbrná toaletní potřeba tvaru delfínka na řetízku; dóm sv. Štěpána v německém Pasově (Mittermeier 1989, Abb. 7.1).

nádob se však přikláním spíše k názoru autora(ky), neboť v některých breunsdorfských hrobech byly nalezeny také odpadlé spodky prostých hrnců na vaření (Kenzler 2002, 156). Zajímavé však byly v těchto hrobech nádoby typu skleněných flaštiček, rourovitých či hruškovitých tvarů, které se používaly v lékárnách pro úschovu léčebných prostředků (např. étherických olejů), a také kameninové hrnečky, které zřejmě sloužily jako nádoby pro masti (Kenzler 2002, 156). Šlo bezpochyby o osobní předměty zemřelého (léky), které byly spolu s mrtvým pohřbeny. Z jakého jiného důvodu než proto, aby byly k dispozici mrtvému i na „onom světě“?

Devocionálie byly spjaté s kultem světců (viz Králíková 2006, 155–166) a s poutnictvím, byly tedy především projevem zpočátku zavrhané lidové zbožnosti. Představitelé katolické církve však záhy pochopili, že tolerováním a podporou těchto zvyklostí mohou docílit jednak upevnění kontaktu s věřícími a jednak získat zdroj finančních prostředků. Pro věřící se totiž religiozní pomůcky každodenního života staly tak nezbytnými, že za ně nelitovali utrácet své peníze. Zvláště pak, když jim měly předměty sloužit i po smrti a nesměly tedy chybět v jejich hrobě. Devocionálie také mohly postupně převzít určitým způsobem funkci obolu mrtvých, který v novověku už jen dozníval. Zapovědět věřícím tento původně pohanský zvyk klást předměty do hrobů by nepochybně vyvolal tak velkou nevoli, kterou představitelé katolicismu nemohli riskovat. Nebylo proto vyhnutí a také kladení devocionálií do hrobů muselo být církví kladně přijato.

Nejčastější podobou devocionálií jsou přívěsky rozmanitých tvarů, které se obecně objevují v hrobech až od poloviny 16. století (Lehner 1996, 87). Nazývají se též agnustky – odvozeno od Agnus Dei, tj. Beránek

boží. Původně se jednalo o voskové nebo hliněné přívěsky, později kovové, s vyobrazením Beránka, Největější Trojice, Krista, Panny Marie či rozmanitých světců a světic. Zvláště v době epidemií bylo oblíbené nosit za života a po smrti vložit do hrobu různé lidové škapuliře, relikviářky, amulety, protimorové křížky, štítky (tzv. benediktinské feniky), toлары a medaile s různými vyobrazeními (oblíbení protimoroví světi ve střední Evropě byli sv. Rochus a sv. Šebestián).

Už v 16. století se vyráběly „Morové toлары“ nebo tzv. šekely, tvořící přechod mezi mincí a medailonem (zpočátku chybělo závěsné zařízení), které měly chránit před morem, popř. jinými epidemickými chorobami. Byly raženy nebo lity v Jáchymově, ve Zhořelci, v Praze, Kremnici, Hamburku a jinde (Petřtyl 1962, 295). Nesou např. obraz starozákonního Joba postiženého nemocí a utrpením nebo motiv „uzdravení slepého“ (viz Wondrák 1996, obr. 25, 26). Jiné vyobrazovaly na jedné straně vztyčeného hada na poušti, druhá strana představovala scénu ukřižování Krista (obr. 165). Některé pak byly již opatřeny ouškem a nošeny na řetízku i jako šperk.

Medailony ze 17. až 18. století sloužily rozmanitým účelům a můžeme je proto rozdělit na několik skupin. Buď sloužily jako amulety a talismany – tzv. „záračné medaile (feniky)“, popř. k obětování na oltářích jako „ex vota“. Dále lze vyčlenit odznaky bratrstev, řádů a kongregací – tzv. „bratrské medaile“, také medaile se symbolikou Krista a Panny Marie. Nakonec existovaly i upomínkové medaile: a) poutní – upomínka

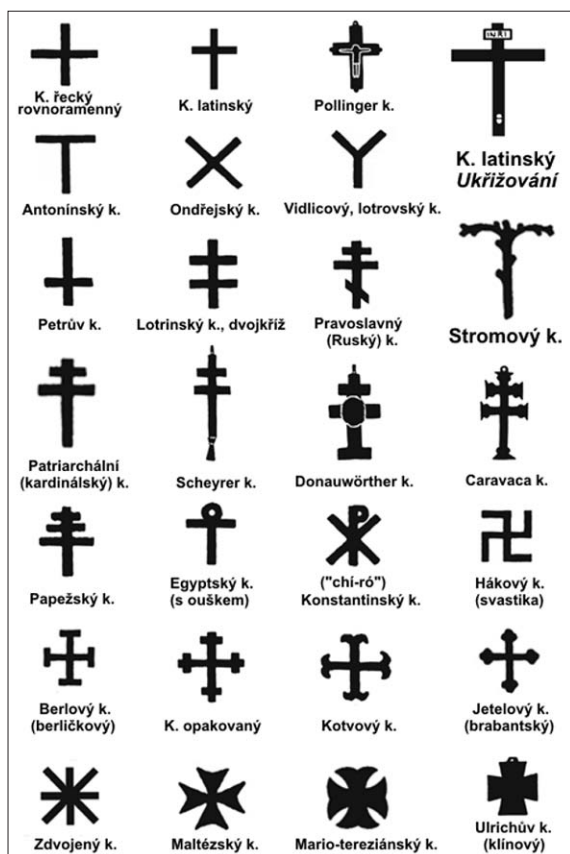

Obr. 164. Lidový škapuliř z 18. století (Villiers 1927, T 8).

na vykonané poutě na místech jak tuzemských tak zahraničních; b) medaile korunovační, intronisační, oslavující svatořečení, křest atd. – upomínka na určitou církevní událost (blíže viz Králíková 2004, 27–48). Medailony bývají zastoupeny na velkých středoevropských hřbitovech, na nichž je přítomno množství

Obr. 165. Měděný protimorový pultolar v podobě medaile z roku 1577; Jáchymov (Wondrák 1999, obr. 23-24).

Obr. 166. Přehled neznámějších křížů (upravila autorka, zdroj: Mittermeier 1989, 136; Skružný 1996, 19; Pflaiderer 1998, 108).

devocionálií obecně. Např. na švýcarském hřbitově ve Schwyzu (Descoedres et al. 1995), v kostele sv. Ulricha a Afry v německém Augsburgu (Fingerlin 1977), v Markgrafneusiedlu v Dolním Rakousku (Macek 1993), v polské Maniowu (Chudzińska 1998) a jinde. Množství medailonů bylo nalezeno na slovenských hřbitovech, např. ve Smoleniciach (Dušeková 1980), ve Staré Haliči (Vallašek 1967), v Košicích-Krásně (Polla 1986) nebo Kremnici (Hoško 1989). Z Čech pochází nálezy z různých částí Prahy. Např. z hrobové šachty za zdí kostela sv. Trojice v Trojické ulici byl nalezen medailon z první poloviny 18. století (Beranová 1989, 271). Množství medailonů bylo vyzvednuto z kláštera sv. Jiří na Pražském hradě (Borkovský 1975) a z novověké části hřbitova u rotundy sv. Petra a Pavla na Budči (Šolle 1990, 190, 196–197).

Rozšířené bylo rovněž nošení závěsných křížků. Neznámější a nejpoužívanější byl kříž latinský, dále existovala celá řada různých typů křížů (obr. 166), např. relikviářový, jeruzalemský, egyptský, caravacový, benediktinský (kříž sv. Benedikta), Ulrichův (Oldřichův) kříž, kříž sv. Valentina, sv. Zachariáše apod.

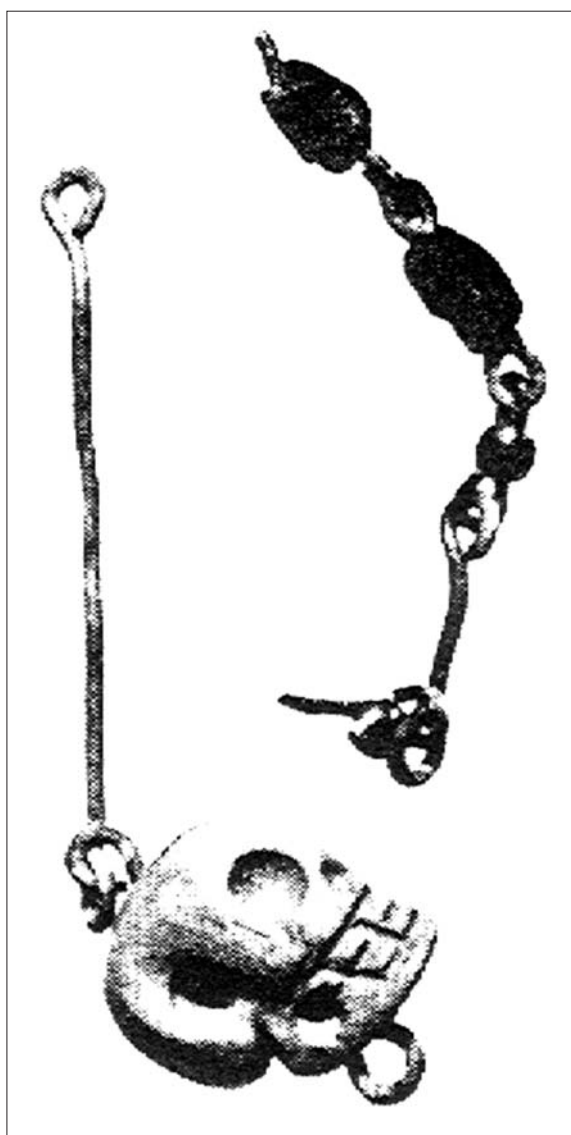

Obr. 167. Růženec s rozmanitými přívěsky – amulety; Německo, 17. až 19. stol. (Gockerell 1995, Abb. 6).

(bliže viz Králíková 2004, 49–66). Některé z těchto křížů nesly ochranné formulky a sloužily také jako amulety.

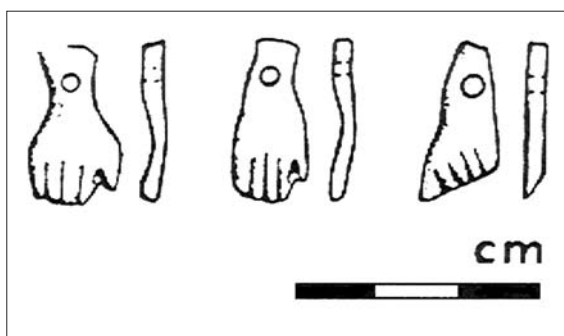
Symbolem křesťanství, Ježíšova ukřižování a jeho utrpení byl latinský kříž a krucifix. Caravacové křížky byly nalezeny např. v Lubiniu v Polsku (Kołoszko 1997), ve Staré Haliči na Slovensku (Vallašek 1967), na Budči v Čechách (Šolle 1990, 196) nebo v Praze–Michli (Rataj, Sommer 1988). Kovové a dřevěné kříže s korpusem (krucifixy) pochází ze slovenské Kremnice (Hoško 1989), z pražského svatojiřského kláštera (Borkovský 1975), rovněž z Budče (Šolle 1990, 196), z městského hřbitova v Liberci (Brestovanský, Stará 1998) nebo z písecké krypty kostela Povýšení sv. Kříže (Adámek, Fröhlich 1995; 1996). Ze západnějších lokalit je to např. Schottenkirche v německém Erfurtu (Kaiser 1965), hřbitov v Scheibbsu v Dolním Rakousku (Hofer et al. 1994). Velké množství křížů sv. Ulricha bylo nalezeno v hrobech klášterního areálu sv. Ulricha a Afry v německém Augsburgu (Fingerlin 1977, 499–501).

Tvary amuletů mohly mít i význam symbolický. Tvar srdce symbolizoval např. vyprošení milosti a vyslyšení prosb skrže nekonečnou lásku Panny Marie.

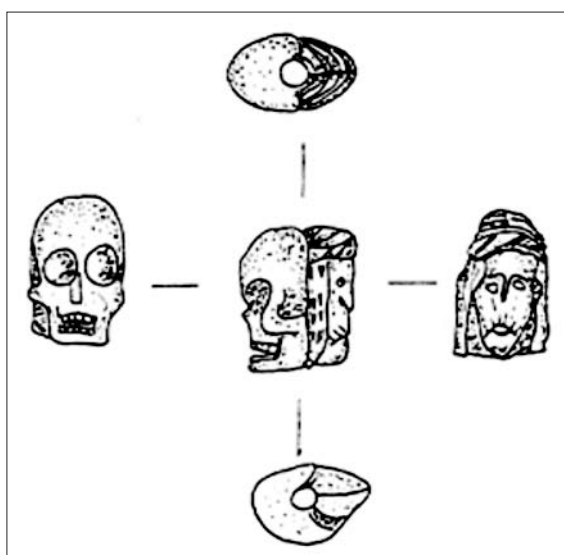

Obr. 168. Spojovací článek tvaru kostěné lebky; Augsburg, Německo, 17. st. (Fingerlin 1977, Taf. 142).

Také zahrnuje přání prosebníka, týkajícího se srdce jako orgánu (nemocné srdce) anebo symbolu lásky (Štajnochr 2000, 73–74). K oblíbeným amuletům či talismanům patřily dále „Nepomukovy jazyky“, zasklené obrázky svatých (relikviářky), bisamová jablička, různé kameny srdcovitých a jiných tvarů, „porodní lahvičky“ atd. Za obzvláště účinný amulet proti moru byl považován rtutí naplněný lískový ořech. Nalezen byl např. v hrobě kněze (orientovaném V–Z) pohřbeného ve farním kostele sv. Martina v Klosterneuburgu (Neugebauer 1981, 128). Zmíněné rozmanité předměty ve funkci amuletů, včetně medailonů a křížků byly zavěšovány na růžence (obr. 167), díky nimž nabyl také funkce ochranné. V první řadě však růžence

Obr. 169. Růžencové přívěsky v podobě rukou a chodidel z kosti; Kremnice, Slovensko (Hoššo 1989, 274).

Obr. 170. Tzv. dvojitá odvrácená hlavička z kosti; Pasov, Německo (Mittermeier 1989, 139).

ukládaly svému nositeli možnost modlení a rozjímání. Bývaly sestaveny z korálek různého počtu a rozmanitých materiálů (blíže viz Králíková 2004, 19–26).

Součástí růženců bývaly také malé lebky vyrobené z kosti či slonoviny (obr. 168) nebo vyřezané dlaně, popř. chodidla (obr. 169). Umrličí lebky nebo hlavičky v podobě dvou či tří odvrácených tváří (mužských, Krista; obr. 170) fungovaly zřejmě za účelem meditace jako představitelé „memento mori“. Dlaně a chodidla byly zřejmě znamením Kristových ran. Symbolika rukou je však také spojována s účinkem ochranným, věřilo se, že mohou také přinášet štěstí (Mittermeier 1989, 138). Z kosti vyřezávané dlaně, chodidla a lebka byly např. součástí růžence nalezeného v Kremnici na Slovensku. Zde také bylo nalezeno pět kování a zavírací spony z modlitebních knížek (Hoššo 1989, 276–277). Části kožené vazby a mosazná spona modlitební knížky pochází dále např. z krypty kostela Po-

výšení sv. Kříže v Písku (Adámek, Fröhlich 1996, 176). V hrobu kněze pohřbeného ve střední ose chrámu sv. Petra a Pavla na Budči byla za hlavou pohřbeného nalezena modlitební knížka (breviář) v dřevěných deskách, v kožené vazbě a s kovovou sponou, nechyběly nýtky a háčky k sepnutí (Šolle 1990, 190).

8.7.1. Nález devocionálií z Moravy a Slezska

Bronzový medailonek italské proveniencie s vyobrazením sv. Petra a vročením 1750 pochází z hrobu v kostele Nanebevzetí Panny Marie v Branticích (Prix, Zezula 2000, 292). Značné množství devocionálií bylo zastoupeno v Brně. Žena pohřbená v kostele sv. Tomáše byla vybavena růžencem s bronzovým plechovým křížkem, růženec měl rovněž muž z dalšího zde odkrytého hrobu (Procházka, Zatloukal 1991). Desítky kusů medailonů, křížů a růženců pochází ze hřbitova kolem kostela sv. Jakuba (Holub et al. 2006, 275), dále z kostela sv. Petra a Pavla (viz Rubinková 1999, 259–266) a ze hřbitova na Antonínské ulici (viz Králíková 2004, 113–156; 2007, 111–121); dva medailony byly nalezeny i na místě původního kostela Všech svátých na Provaznickém vršku (Holub et al. 2006, 283). Na devocionálie byl bohatý hřbitov na místě kostela sv. Václava v Břeclavi (viz Králíková 2004, 73–112; 2005, 285–296), nebo kostel sv. Mikuláše ve Znojmě (Čižmář 2004, 250). Ze Znojma–Hradiště pochází množství devocionálií od kostela sv. Hyppolita (Dostál 1968). Ve vnitřním prostoru rotundy sv. Pantaleona v Pustiměři na Vyškovsku byla pohřbena starší žena (snad jeptiška), která v sepjatých rukou v klíně svírala růžence ze skleněných korálek. V pravé ruce držela bronzový přívěsek tvaru horizontální šipky, na níž se nacházela Panna Marie s Ježíškem na půlměsíci (Konečný 1986, 340–341). S dvousklíčkovým medailonkem a křížkem na růženci byla pohřbena ve slavkovské rodové hrobce Marie Leopoldina z Kounic; ostatní mužští členové byli do rakve vybaveni krucifixem (Pernička 1982, 146–147). Také některým příslušníkům rodu Dietrichsteinů, pohřbeným v kryptách mikulovského kostela sv. Anny a sv. Václava, byl dán do rakve růženec a křížek (Drozdová 2006, obr. LIV a LV). V hrobě muže objeveném u Sirotcího hradu poblíž Mikulova se našel růženec z modrých perel (Jüttner 1931). Nálezy medailonů a křížků pochází z místa bývalého kostelíka sv. Klimenta nad Lipůvkou. Býval známým poutním místem a rozkládal se kolem

něj i hřbitov (Odehnal, Podborský 1996, 61–62). Šest medailonů z 2. poloviny 17. až třetiny 18. století bylo objeveno v hrobech areálu kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova (Belcredi 1993, 315–316). Množství růžencových korálek, kovových medailonků, několik papírových svatých obrázků a dalších předmětů z 2. poloviny 17. až počátku 19. století bylo nalezeno v zásypech jihozápadní kruchty kostela sv. Marka v Litovli. Z barokních hrobů v presbytáři téhož kostela byl vyzvednut kovový růžencový křížek a dřevěný kříž s kovovým korpusem (Faltýnek 2000, 79–80). Mosazný loretánský medailon, několik kovových korpusem a stříbrný křížek pochází z bývalého mořického hřbitova v Olomouci (Burian 1978, 106–107). Z Olomouce z Ječmínkova náměstí pochází caravacový křížek (Dohnal 1970). Růžence, medailony a křížky byly přítomny v novověkých hrobech v kostele sv. Václava v Ostravě (Šikulová 1968, 103; Zezula 1999, 357). V Opavě na Pivovarské ulici byly nalezeny medailony z poloviny 18. století (Pavelčík 1992). Množství předmětů religiozní povahy se nacházelo v kryptě kostela sv. Václava v Opavě. Byla to růžencová zrna různých tvarů a různých materiálů (kost, dřevo, sklo), dále medailony a svátostky (19 kusů), 8 bronzových křížků, dřevěné kříže s kovovými korpusem (6 kusů), přívěsek srdcovitého tvaru a 2 kaptorgy (Šikulová 1970, 68). Další kaptorga pochází rovněž z Opavy, ale z Rybího trhu č.p. 4 (Pavelčík 1960). Části růžence – osm perleťových kuliček na bronzovém řetízku bylo objeveno v místě starého hřbitova u kostela Zvěstování Panny Marie v Uherském Hradišti (Pavelčík 1996). Části růženců, agnustky, relikviáře, kříže a další nálezy se nacházely v kryptách františkánského kostela v Uherském Hradišti (Pavelčík 2000a, 163). V kryptě špitální kaple sv. Alžběty, taktéž v Uherském Hradišti, byla objevena hrobová výbava v podobě korálek z růženců a svátostek (Snášil, Novotný 1986). Z Uherského Hradiště – Starého Města pochází od kostela sv. Michala dvousklíčkové medailonky (Hrubý 1967, 66). U kostela Nanebevzetí Panny Marie ve Velkém Týnci na Olomoucku se v novověkých hrobech našly dřevěné a keramické korálky a několik železných křížků (Prečanová 2003, 44–46). Při výzkumu hřbitova u původního kostela sv. Michala Archanděla ve Vyškově – Brňanech (dnes areál domova důchodců) byl objeven oválný bronzový závěsek s očkem a dva bronzové křížky s Kristem (Kupčíková 1999). Růženec, jehličky a bronzové křížky pochází z rakví jedinců pohřbených v kostele Nanebevzetí Panny Marie v Bučovicích

Obr. 171. Vyšívaná modlitební knížka z hrobu v kostele sv. Marka v Litovli (Faltýnek 2000, obr. 48).

(Mikulková 1998, 4; 2000, 147). Z krypty kostela Povýšení sv. Kříže v Jihlavě byly vyzvednuty dva růžence a dřevěný kříž bez korpusu (Dvořák et al. 1998, 308, 309). S křížem, z něhož se dochoval jen korpus byla pohřbena žena v kryptě kostela Nanebevzetí Panny Marie v Křižanovicích u Bučovic (Mikulková 2002).

Zbytky modlitebních knížek jsou známy např. z dětského hrobu v kostele sv. Michala v Uherském Hradišti - Starém Městě. V oblasti hrudníku zde ležela jednak celokožená vazba malé knížky (7,3 × 4,7 cm; šířka hřbetu 2 cm) a podobná část, ale větší knížky (13 × 8 cm) rozpadlé na dva kusy (Hrubý 1967, 65). Stříbrem vyšívaná modlitební knížka (obr. 171) pochází také z jednoho z hrobů odkrytých v kostele sv. Marka v Litovli. Zachovala se pouze vazba s dřevěnými podestami. Vyšitý vzor byl stylizován v kombinaci rostlinných a geometrických motivů (Faltýnek 2000, 79).

Kult devocionálií, zdá se, zasáhl především určitou sociální vrstvu obyvatelstva. Nejedná se totiž o předměty žádné vysoké kvality a umělecké hodnoty, přes-

to jimi bylo vybavováno tak velké množství hrobů, že je možno podle devocionálií hroby bezpečně datovat do 17. až 18., popř. 19. století. Lze se domnívat, že tato hrobová výbava byla oblíbená nejvíce u středních vrstev jako byli zámožnější venkované, měšťanstvo a nižší šlechta. Ti nejchudší si to pro nákladnost dovolit nemohli a ti nejbohatší si naopak pořizovali dražší a kvalitnější výrobky v podobě šperků, i když rovněž devocionálního charakteru. Našly se však i takové pohřby příslušníků šlechtické vrstvy, které svoji výbavou neodpovídaly postavení pohřbeného. Představitelé společenské špičky někdy prostřednictvím pohřbu manifestovali odklon od marnivosti a vyzdvihovali svoji zbožnost. Již počátkem 17. století nařídil např. hrabě Karel II. z Hohenzollernu, že do hrobu nechce žádné zlato, ani na řetízku, prstenu nebo náramku. Chtěl naopak zavěsit jen černý římský paternoster, růženec kolem krku, do ruky chtěl vložit žaltář, který denně nosil při sobě a nakonec, aby mu byl na hrud' položen krucifix (Fingerlin 1992, 227). Polská kněžna Karolina z Holstein-Sonderburgu († 1707) byla pohřbena v hrobové komoře cisterciáckého klášterního kostela v Trzebnicy. Její výbava nebyla na kněžnu bohatá, tvořily ji právě jen devocionálie – dřevěný růženec, hedvábný škapulíř a velký dřevěný kříž s pozlaceným korpusem (Dąbrowski et al. 1999, 440).

8.7.2. Poloha devocionálií v hrobech

Nejčastěji je z devocionálií v hrobech zastoupen růženec, většinou však už jen v podobě roztroušených korálků. Mohl být mrtvým zavěšován kolem krku, ale častěji byl omotáván kolem zápěstí nebo předloktí nebožtíka anebo byl kladen do ruky(ou), které bývaly obvykle složeny v oblasti trupu (obr. 172a,b). Různé svátostky mohly být spolu s mrtvým vkládány do hrobu tak, jak je dotyčný užíval a nosil za svého života (např. ve váčku nebo škapulíři). Medailony bývají nalézány přímo v ruce či sepjatých rukou, někdy stále ještě visící na nerozpadlé části růžence. Většinou leží však jen v blízkém okolí rukou, tedy opět v oblasti hrudního koše, břicha, pánve, někdy u stehenních kostí a jinde (jde o posun způsobený tlením těla či rakve). Jestliže byly paže pohřbeného složeny nebo překříženy v oblasti břicha, jsou medailony nacházeny v okolí jedné z loketních kostí. Z výzkumů bylo prokázáno, že častěji bývají pod levým loktem, což by naznačovalo, že předmět byl vkládán více do pravé ruky. Přímo na růžencích anebo v jejich blízkos-

Obr. 172a. Malba zemřelého dítěte z rodu Žerotínů; 1. čtvrtina 17. století (Petráň a kol. 1995, 213).

Obr. 172b. Posmrtný portrét Doroty Ernstovej († 1678); Banská Bystrica (Hlinka 1992, 40, obr. 107).

ti bývají nalézány větší či menší kovové křížky nebo dřevěné kříže s korpusem. Jejich nejčastější poloha je tedy shodná jako u růženců – na hrudi, břiše, v pánvi, v ruce (rukou) nebo v jejich blízkosti. Větší dřevěné kříže (bez korpusu) byly vkládány pravděpodobně do rukou nebo jen jedné ruky, a to opět častěji do ruky pravé. V případě, že byly ruce zkříženy na hrudi, se

pak kříž ocitl v levé části hrudníku (jakoby na srdci). Situace však mohla být i taková, že kříž byl položen přímo na hrudník. V některých případech jsou kříže nalezeny také na dně rakve (např. Borkovský 1975, 55) a v oblasti páteře. Není tedy vyloučeno, že mrtvá těla byla pokládána přímo na kříž.

Je pravděpodobné, že pozice předmětů v těsné

blízkosti rukou či přímo v rukou, simuluje situaci v hodině smrti – člověk umíral s devocionáliemi v ruce anebo na něj byly bezprostředně po úmrtí položeny. Pokud se předměty vlivem vnějších okolností posunuly až za hranice hrobu, jsou nalézány jako rozptýlené nálezy.

8.7.3. Devocionálie ve vztahu k pohlaví a věku pohřbených

Zatímco z pozdního středověku je znám velký počet odlišných tvarů růženců pro muže a pro ženy (Descoedres a kol. 1995, 90), v období baroka byla klasická struktura „padesátky“ užívána patrně oběma pohlavími, neboť žádná pohlavní specializace nebyla dosud zjištěna. Důkazem jsou nálezy růženců stejného typu jak v mužských, tak v ženských hrobech. Medailony se objevují v hrobech obojího pohlaví. Jen u ozdobných amuletů (amuletových ozdob) – jako jsou jednostranně zasklené či celoskleněné medai-

lonky – jsem zaznamenala výskyt pouze v ženských hrobech. To by ukazovalo na to, že byly nošeny především ženami a měly mimo jiné také funkci šperku. Rozdělení svátostek podle pohlaví se však zatím nepodařilo prokázat. Obecně jsou devocionálie častější v hrobech příslušníků rozličných náboženských řádů, neboť byly neoddělitelnou součástí jejich každodenního života, zatímco u obyvatel světských, ať už městských či venkovských, nemusely být pravidelnou součástí hrobové výbavy. Příčinou mohla být chudoba, odlišná víra nebo jiné okolnosti. Jelikož převahu měly spíše řády mužské, je pravděpodobné, že větší počet hrobů s devocionální výbavou je zastoupen právě hroby mužskými. Devocionálie byly dosud objeveny v hrobech jedinců obou pohlaví, včetně dětí a u všech možných věkových skupin obyvatelstva (snad vyjma novorozenců samostatně pohřbených). Nelze tedy tvrdit, že by některé pohlaví a některá z věkových skupin byla omezována nebo naopak upřednostňována co se týče religiózní hrobové výbavy.

8.8. Rostliny v hrobech

Jako součást některých pohřbů, především těch šlechtických, umístěných v hrobkách, kryptách a kaplích, se nachází v rakvích rostlinné zbytky. V některých případech se však nejedná o jednu či více kytic, nýbrž tělo je jakoby celé obsypáno rostlinami či jejich květy. Takový pohřeb se nacházel v kryptě hrabat ze Sulzu v Tiengen am Hochrhein. Jednalo se o rakev s ostatky Marie Elisy († 1658), jejíž tělo bylo od hlavy až k nohám pokryto množstvím bylin svázaných do kytic a pečlivě naaranžovaných. V rakvi Dorothy Sophie byly rostliny vloženy nejen v rakvi, ale také vyplňovaly polštář, který měla mrtvá pod hlavou. Pod pravým loktem a podél pravé strany těla dětského pohřbu z téže krypty ležela rostlina okolíkovitého typu. Byliny byly používány za účelem zmírňování zápachu těchto těl, která nebyla balzamována a přitom byla vystavena po delší čas v kostele. V Tiengenu byly použity majoránka, meduňka lékařská, fenykl a routa (Finngerlin 1992, 101, 144, 230). U některých pohřbených v bývalém minoritském kostele v hornorakouském Welsu byly v hrobech zjištěny větve z jehličnatých

stromů (Miglbauer 1991, 97), ale tyto mohly tvořit výstelku rakve (viz výše).

8.8.1. Rostliny v hrobech moravských šlechticů

Kytice květů zahradních karafiátů ležela na zkřížených rukou přes prsa Jana Diviše ze Žerotína pohřbeného v rodinné hrobce v Židlochovicích (Král 1981, 330). Také v rakvích kounických knížat, v hrobce ve Slavkově, se nacházely „pohřební“ květiny. V jednom případě ležela kytice na prsou, ve dvou dalších případech pokrývaly květiny tělo i jeho okolí (Pernička 1982, 146–148). Tělo hraběnky Markéty Františky Lobkowiczové, rozené Dietrichsteinové († 1617), pohřbené v kryptě kostela sv. Václava v Mikulově, bylo zasypáno větvičkami myrty (Drozdová et al. 2005, 351), která zde zřejmě měla zakrývat zápach rozkládajícího se těla. Není však vyloučena ani symbolická funkce; hraběnka byla sice vdaná, ale zemřela při porodu, a to v pouhých šestnácti letech.

9

Závěr

Pohřbívání od 16. do 18. století prošlo určitými změnami, které jsou zachytitelné především archeologickými výzkumy hřbitovů i jednotlivých hrobů a pohřbů v sakrálních objektech. Na pohřbech ze 16. a snad ještě první poloviny 17. století je patrná nejednotnost v pohřbívání, způsobená především nestabilitou náboženských poměrů (táhnoucí se již z předchozího století) a ovlivněná snad i válečnými událostmi. Přestože nebo právě proto, že válečná aktivita úplně neutichla ani v průběhu 17. století a země opanovaly opakující se ataky epidemií, způsobující hospodářské neúspěchy, ustálily se určité pohřební zvyklosti, které byly více méně dodržovány na celém území střední Evropy. Oslava smrti a mnohdy až teatrální prožívání pohřebních úkonů a obřadů manifestují právě toto nelehké období v dějinách lidstva. Nepochybně jde o reakci na neustálou přítomnost možné smrti. Proto se zřejmě stále po celé střední Evropě uplatňovala pečlivá příprava na smrt, tak jak se praktikovala již od dob středověku. Své místo ve společnosti zaujímal „ars moriendi“, „Tance smrti“ se ještě místy udržely v sakrálních stavbách a především na hřbitovech. Archetyp „dobré smrti“ se vznášel nad celou společností, především však v jejích středních a vyšších vrstvách. Zdá se, že lidé byli do určité míry se smrtí smířeni. Vždyť také obvykle neumírali sami; alespoň do poloviny 18. století je v hodině smrti doprovázeli a podporovali přinejmenším nejbližší příbuzní, dříve však často i přátelé, známí či sousedé. Důležité bylo být připraven, a to nejen na okamžik smrti, ale i na

to, co přijde potom. Již ve svém testamentu si lidé určili například, které předměty chtějí do hrobu, kde mají být pohřbeni, kolik má být slouženo pohřebních mší, kolik peněz se má rozdat chudým, ale také jak má vypadat místo hrobu, náhrobník nebo náhrobek zemřelého.

Baroko zkrátka oslavovalo nejen smrt, ale i vše co s ní souviselo. Uctívaly se ostatky světců v podobě relikvií; kosti zemřelých se veřejně vystavovaly; umělecké výtvořiny oltářů sestavených z lebek a dlouhých kostí nebyly žádnou výjimkou. Změna nastala až v polovině 18. století, kdy dochází ke změně náhledu na smrt. Nebyla již nezbytným očekávaným společníkem, nýbrž byla vnímána jako narušitel života, přinášející zármutek ze smrti blízkých. Smrt již neprobíhala vždy veřejně a slavnostně, snad jen v maloměstském a venkovském prostředí se tato tradice udržela déle. Avšak oslavy ve smyslu barokní pompéznosti se na konci 18. století vyskytly snad jen výjimečně.

Ve sledovaném období 16. – 18. století bylo obvyklé pohřbívát mrtvé na hřbitovech, které se nacházely kolem sakrálních staveb uvnitř obcí a měst. Hřbitovy byly nezbytnou součástí každodenního života a veškerého dění, což přetrvalo místy alespoň do 17. století. Nepřetržitá blízkost mrtvých předků nebyla ničím neobvyklým. V pokročilém novověku se však na hřbitovech začala uplatňovat hierarchie pohřebních míst a později také uspořádanost hrobů. Postupně byly ze hřbitova vytlačeny všechny nepatřičné osoby a činnosti, které tam byly dosud provozovány. Vlastní

hrob si mohli dovolit jen ti, kteří si ho buď předplatili ještě za života anebo jim ho posmrtně zaplatili příbuzní a rodina. Nejchudší lidé a hromadně zemřelí (při epidemii nebo vojenském zásahu) byli pohřbíváni do hrobů hromadných, na místě hřbitova, které bylo tomuto účelu vyčleněno. Zpravidla to bylo na okraji hřbitovní plochy nebo zcela mimo hřbitov. Všichni tzv. „nečistí zemřelí“, jinověrci a delikventi si obvykle místo na katolickém hřbitově nezasloužili vůbec. S tělíčky zemřelých nepokřtěných plodů a novorozenců bylo nakládáno obzvláštním způsobem. Pohřbívala se mimo areál hřbitova, avšak v jeho blízkosti anebo na místě již zaniklé sakrální stavby. Někde bylo zvykem dávat je do keramických nádob (hrnců), kladených do země buď dnem vzhůru anebo přikryté kameny. Keramické nádoby obrácené dnem vzhůru, někdy ukrývající i kalich, nalezneme ještě v 16. století v hrobech kněží. Zřejmá je pouze symbolika kalichu jako kněžského povolání, význam nádoby obrácené dnem vzhůru nebyl zatím plně objasněn. Na zvláštních hřbitovech byli pohřbíváni židé, novokřtenci a další odlišné náboženské, popřípadě etnické skupiny. Také vojáci bývali pohřbíváni odlišným způsobem. Často to bylo na místě kde padli, a to buď do hrobů samostatných nebo hromadných; důstojníci s vyšší hodností, většinou šlechtického původu, bývali převáženi do své vlasti, kde byli pohřbeni s úctou a důstojností zpravidla do rodinné hrobky.

Důležitým předělem v pohřebním ritu byl přesun hřbitovů od sakrálních staveb za hradby měst a hranice intravilánu obcí. Příčiny byly jednak hygienické a jednak k tomu vedly změny v postoji ke smrti. V 18. století začaly být hřbitovy upravovány, což souviselo s nákupem hrobových míst; hroby byly uspořádány a zamezilo se tak jejich překrývání. Zdobení hrobů kříží z rozmanitých materiálů bylo již samozřejmostí. Narostl počet už dříve se občas objevujících hrobových kaplí. Začaly se také budovat speciální hřbitovy pro vyčleněné skupiny obyvatelstva nebo pro hromadně zemřelé. Kosterní ostatky ze starých hrobů byly řádně ukládány do kostnic v podobě samostatných staveb.

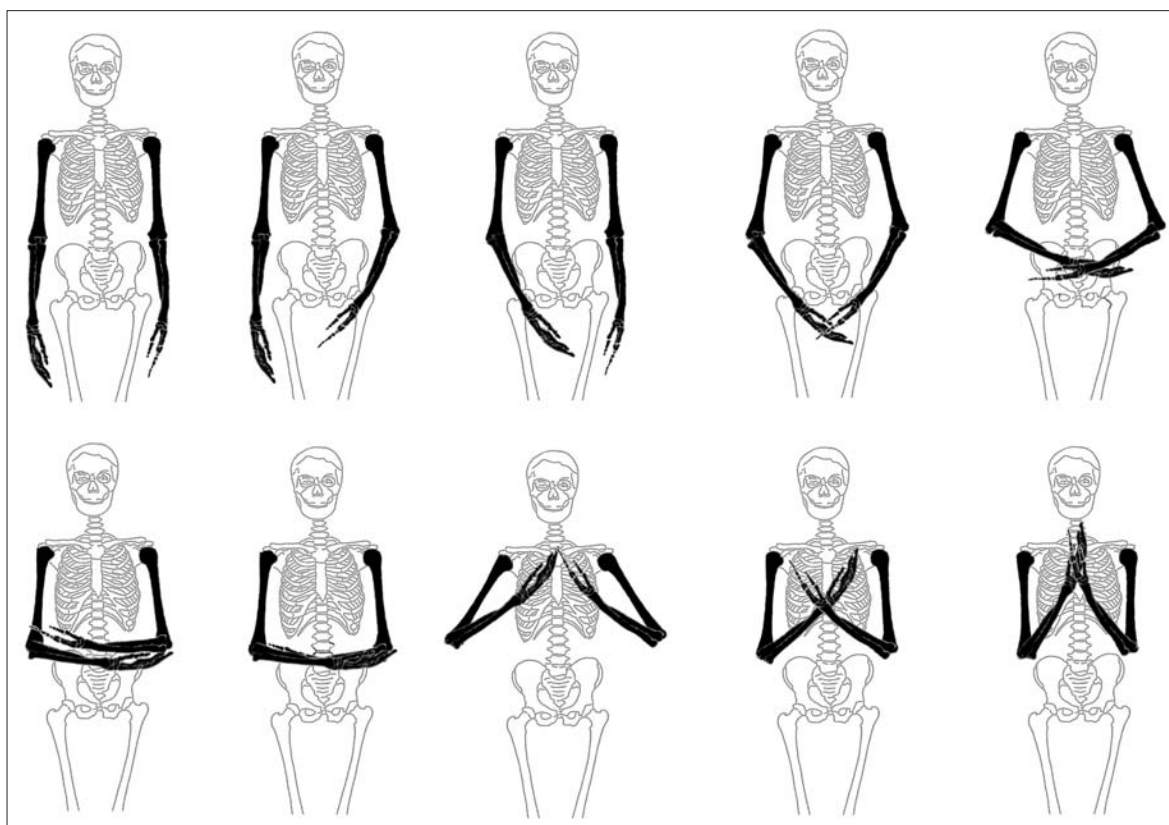
Velmi oblíbené se pro osoby duchovní a vyšší šlechtu stalo od poloviny 16. století pohřbívání v kostele, a to jednak v prostých hrobech pod kostelní dlažbou anebo v hrobových komorách. Od 17. století došlo k rozšíření zvyku pohřbívat v kostele i u nižší šlechty a měšťanstva. K pohřbu se rovněž od 17. století využívaly i podzemní krypty. Pohřby v kostele byly

zpočátku pouze výsadou osob duchovních, zámožných jedinců stavu světského, tzn. především šlechticů a dobrodinců kostela či kláštera. Postupně zde pak byli pohřbíváni i stavitelé chrámu a bohatí měšťané i spolu s rodinami, kteří si místo pohřbu předplatili buď nominálně anebo jinými zásluhami. Příslušníci řádu byli pohřbíváni buď v prostých podpodlažních hrobech anebo uniformním způsobem v kryptách. V kláštorech se obvykle pohřbívalo v ambitech, křížových chodbách a klášterních dvorech. K řádovým příslušníkům a představitelům řádu postupně přibýly rovněž osoby laické, muži, ženy i děti. Pohřby v kostelech a kláštorech bývaly zakrývány náhrobníky, které se později přesunovaly do kostelních a hřbitovních zdí. Příslušníci šlechty si nechávali budovat speciální rodové krypty a hrobky, nejen v kostele, ale i ve hřbitovních kaplích. Některé krypty bývaly využívány také jako ossaria k uskladnění kosterních ostatků.

Historické a etnologické prameny nám zhruba přibližují jak mohl probíhat pohřební rituál od okamžiku smrti, přes ukládání do hrobu až po obřady posmrtné. Další podrobnosti ohledně pohřbů samotných nám dokládají archeologické výzkumy novověkých hrobů, hřbitovů a pohřbů uskutečněných v kryptách a hrobkách celé střední Evropy.

Hrobové jámy na hřbitovech vykazují často oválný až čtyřhranný půdorys a většinou odpovídají velikosti pohřbeného nebo velikosti jeho rakve. Nebyla již dodržovaná dříve rituální západovýchodní orientace hrobů, neboť ani kostely orientaci Z–V striktně nedodržovaly. Hroby kněží měly být od 16. století orientované hlavou směrem k východu (pohledem k věřícím), postupně však i tato orientace byla porušována a během 17. a 18. století byla spíše nepravidelná. Neuspořádanost hrobů ještě přetrvávala v době 17. století; v 18. století však již na některých hřbitovech docházelo k nákupu pohřebních míst, hřbitovy byly upravovány a cesty skrze hřbitov se navzájem respektovaly. To vše pak postupně vedlo k tomu, že hroby byly uspořádány do řad a nepřekrývaly se ani vertikálně ani horizontálně a to vedlo i k pravidelnější orientaci.

Mrtví se v novověku pohřbívali výlučně v poloze na zádech a s nataženými dolními končetinami. Jiné výjimečně zaznamenané odchylky vznikly náhodně nebo z důvodu menší hrobové jámy než bylo tělo pohřbeného. Složitější to bylo s polohou horních končetin. Dle mnoha prozkoumaných pohřbů se zdá, že křesťanstvím doporučovaná poloha zkřížených rukou

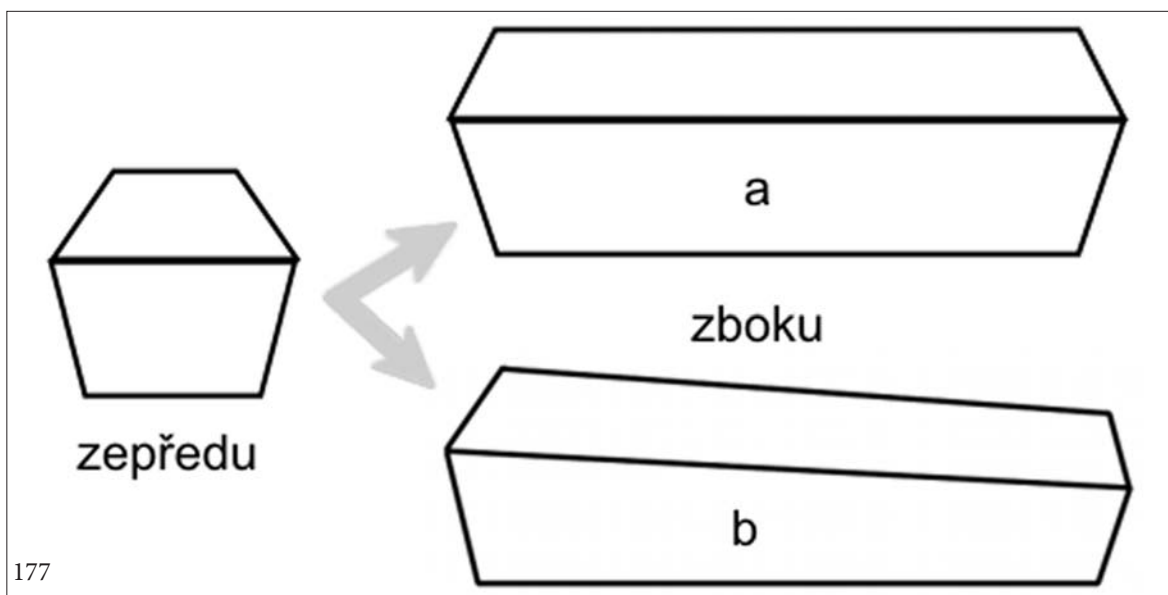
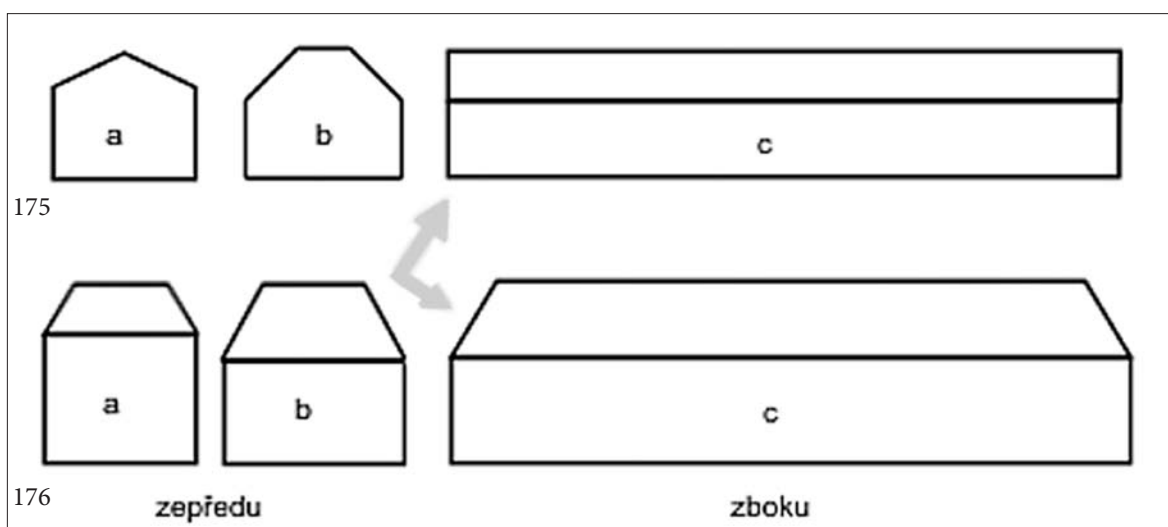
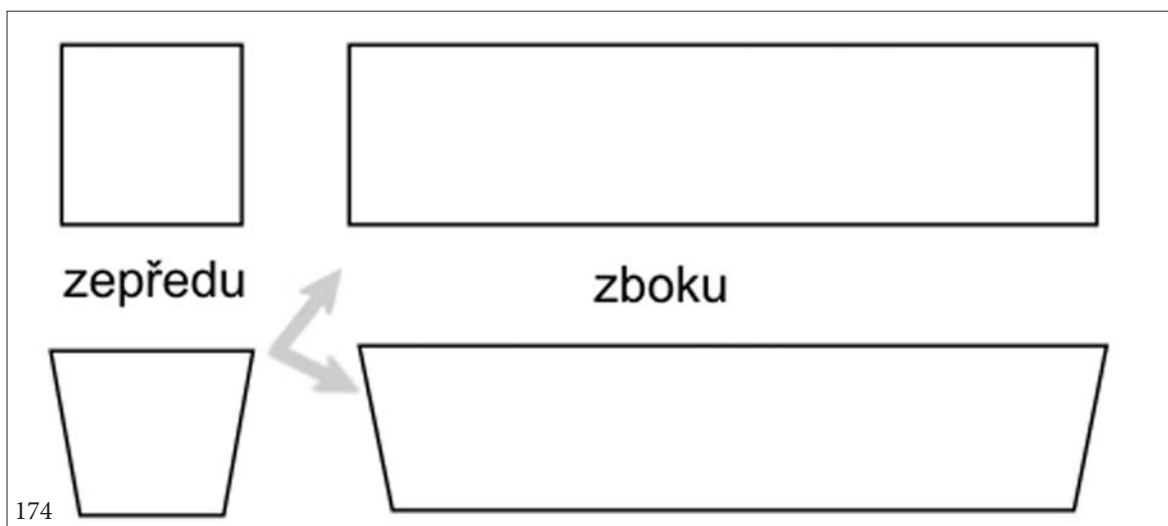
Obr. 173. Základní polohy paží a rukou jedinců pohřbívaných v době novověku (kresba autorka).

byla v době novověku používána nejméně často. Stále bylo oblíbené klást paže rovně podél těla. Odtud se nejbližší mohla dostat jedna nebo obě ruce do oblasti pánve (to by vysvětlovalo poměrně častou pozici jedné ruky podél těla a druhé na těle). Následuje ohnutí paží v loktech (od tupých úhlů přes kolmé až k ostrým) a posun předloktí a rukou směrem na břicho a hrud. Přitom předloktí mohla zaujímat několik pozic (obr. 173): sbíhající se do pánve v tupém úhlu, překřížené šikmo dolů směrem do pánve, ležící rovnoběžně nad sebou v oblasti břicha, ležící rovnoběžně na sobě na břiše, překřížené šikmo vzhůru směrem na hrudník, na hrudníku se sbíhající v ostrém úhlu. Ruce mohly ležet vedle sebe, na sobě anebo být sepnuté. Všechny uvedené polohy jsou však v terénu těžko stoprocentně rozlišitelné, neboť po staletích tlecích procesů těl a procesů probíhajících v půdě dochází k posunům jednotlivých kostí, zvláště pak malých kůstek ruky. Zmíněné polohy se vyskytují po celé období novověku současně a těžko lze blíže časově určit, kdy byla která poloha používána nejčastěji, a stejně tak se lze pouze domnívat o sledu vzniku jednotlivých poloh. Z množství prozkoumaných pohřbů se zdá, že

poloha paží a rukou nehrála zas tak důležitou roli.

Na otevřených novověkých hřbitovech se nejčastěji pohřbívalo v dřevěných rakvích, i když se vyskytnou také pohřby na umrlčím prkně anebo zcela bez rakve. Posledně zmíněné jsou však považovány za projev nižšího sociálního statusu anebo mohou být projevem jiné víry než katolické (např. novokřtěnci). Některé pohřby bez rakve byly učiněny v rubáši (zábalu) nebo nějakém pytlí. V podpodlažních hrobech v kostele, v hrobových komorách a kryptách se pohřbívalo jak bez rakve tak v rakvi.

Co se týče rakví dá se říci, že v době novověku byla celkem velká rozmanitost co do tvaru i použitého materiálu. Na nízké mělké středověké truhly navázaly rakve skříňového či truhlového nebo vanového typu, jejichž průřez byl téměř kvadratický, později spíše lichoběžníkovitý (obr. 174). Jiným skříňovým typem je rakev se střeovitou horní částí (obr. 175a), kdy čelní a nožní desky byly kolmé a zpravidla jednodílné. Jak bylo zmíněno výše, mohou být tyto rakve vývojově starší. Novější typ byl s lomeným víkem, stále s kolmou jednodílnou čelní a nožní deskou (obr. 175b). Následně dochází k rozdělení čelních a nožních de-

Obr. 174 až 177. Konstrukční a tvarové typy rakví v době novověku (kresba autorka).

sek na dva díly, přičemž poměr výšek obou částí byl rozmanitý. Za starší je považován ten typ, kde víko je nižší než spodní část (obr. 176a), naopak u mladších rakví jsou oba díly zhruba stejně velké (obr. 176b). Tento typ mohl mít stále kolmé obě koncové desky. U nejmodernějšího typu pak došlo ke zkosení, a to buď jen u víka (obr. 176c) anebo jak u víka tak u těla rakve (obr. 177a), tzn. že jsou zkoseny obě části čelní a nožní desky. Nakonec došlo k vyvýšení hlavové části rakve a tato zcela nejmodernější rakev (obr. 177b) se používá do dnešních dob.

K výrobě dřevěných rakví se používalo častěji dřevo ze stromů jehličnatých než listnatých. Z jehličnanů vládla pravděpodobně jedle, i když se vyskytoval také smrk, modřín atd. Z listnatých to mohl být např. dub a jiné. Desky rakví byly spojovány za pomoci hřebíků, rozmanitých typů a velikostí. Mohly však být sestaveny také šindelovou nebo jinou technikou, např. za pomoci čepů.

Rakvové štítky a další doplňky rakve bývaly přichyceny hřebíky. Dřevěné rakve se zdobily zpravidla přímo malbou na dřevo. Na světlejší rakve se malovalo černou barvou, rakve tmavé nesly malbu bílou, která mohla mít černé obrysy. Hlavním vyobrazovaným motivem, především v 17. – 18. století, byl latinský kříž spolu s Ukřížovaným, následovaný lebkou a zkříženými hnáty. V baroku se ještě zvýšilo množství zdobných ornamentálních motivů. Rakve mohly nést také nápisy anebo byly označeny kovovými štítky či tabulkami. V 18. století se již často na rakvích vyskytovaly plechové a kovové ozdoby, opět v podobě kříže, Ukřížovaného, lebky s hnáty, různá kování a ozdobné lišty. Boky i čela rakví mohly nést nosné rukojeti (držadla), často provedené ve velmi zdobné formě. V kryptách stávaly rakve často na nožkách, v baroku tvarovaných a zdobených. Jednalo se většinou o nákladnější rakve majetnějších nebo výše sociálně postavených jedinců, tzn. že šlo o prestižní záležitost; na druhé straně se však mohlo jednat o ryze praktické důvody, neboť v kryptách a hrobkách se většinou udržovala vlhkost a nožky tak mohly zabránit tlení rakve ode dna. Rakve mohly být vystlány dřevěnými hoblinami, popř. látkou (u majetnějších osob).

Kovové rakve byly jednoznačnou výsadou výše postavených a zámožných jedinců. Používalo se nejčastěji olovo a cín, ale i měď. Bývaly nákladně a bohatě zdobeny plastickými kovovými doplňky. Kromě tradičního krucifixu a lebek se uplatnily hlavy andělů (i s křídly), lví hlavy držící zpravidla v tlamě nosné

kruhy, rozmanité erby, štítky a ozdobné lišty. V kovových rakvích se zpravidla nacházela rakev dřevěná s vlastním mrtvým tělem. Rakve vystýlala látka, pod hlavy se nebožtíkům kladl polštářek, někdy i podložka pod nohy.

U osob vysoce postavených (panovníků, významných šlechticů a některých osob duchovních) se prováděla pitva a balzamování. Vnitřní orgány byly většinou pohřbeny co nejdříve a zvláště od těla (někdy byly zabaleny v truhličce u těla pohřbeného). Srdce a mozek bývaly vkládány do ozdobných kovových schráněk (kanop) a byly pohřbeny buď spolu s tělem anebo zcela na jiném místě.

Co se týče pohřebního oděvu, nebyl na katolických hřbitovech střední Evropy prokázán žádný takový „speciální oděv“. Naopak jeho rozmanitost ukazuje spíše na závislost majetkovou a módní. Někde byl snad použit ten „nejlepší sváteční“ šat, který mrtvý vlastnil, jinde byl oblečen do šatů „všedních“. Protože krajově lze najít jisté rozdíly v oblékání, lze jen těžko hodnotit, zda ten či onen oděv byl pro pohřbeného běžný nebo sváteční. Více nám mohou napovědět některé současné oděvy, především spínadla nebo knoflíky.

Poměrně často nalézané spínací zařízení typu háček–protiočko ukazuje na jeho velkoplošné používání, a to minimálně po celé oblasti střední Evropy. Zdá se tedy, že šlo o jednoduchý, mimochodem dodnes používaný, systém spínání oděvů. Byl výrobně i finančně zřejmě nenáročný a tudíž používaný s velkou oblibou u různých sociálně odlišných skupin obyvatelstva. Místa nálezů spínadel především v oblasti trupu (od krku po pánev) by mohla značit, že určitá část pohřebního oděvu byla běžně užívána jak u různých sociálně a nábožensky odlišných skupin obyvatelstva, tak u obyvatelstva zeměpisně vzdálenějšího (nešlo o žádnou krajovou záležitost). Nemuselo se však jednat přímo o oděv pohřební, nýbrž o „spodní prádlo“ či košili, které mohly být nošeny i běžně za života. Knoflíky se vyráběly z různých materiálů, některé obyčejné, jiné velmi zdobné. Knoflíky z dražších materiálů mohou poukazovat na pohřeb zámožnějšího jedince. Zdá se, že spíše než ploché byly oblíbeny knoflíky vyšší s našivacím očkem na spodní straně. Ke spínání se dále používaly kovové špendlíky a jehlice. Přezky různých tvarů pocházejí většinou z opasek, bývají jednoduché i dvoudílné. Šaty byly zdobeny různými nášivkami či přívěsky, většinou z tenkých plíšků.

Dokladem pohřbívání v obuvi jsou jednak boty samotné, jež jsou v hrobech nalézány v různém stup-

ni zachování, a jednak železné podkovičky z bot, odlišující se tvarem a velikostí. Podle tvaru boty, způsobu výroby a kombinace materiálu (kůže, textil) je možno zhruba pohřbem datovat. Je nutno však počítat s tím, že boty nepodléhaly módě tak často a boty staršího typu přetrvávaly v garderobě jedinců, především na venkově, i když ve vyšší společnosti se nosila již obuv typu nového.

Jako ozdoby hlavy sloužily čelenky, které byly zřejmě součástí některých ženských krojů. Také ozdobné jehlice mohly sloužit jako funkční ozdoba do vlasů. Drátěné věnečky doplňované kytíčkami ze svitnutých drátků, popřípadě i perličkami byly nalézány v hrobech dětí, žen, mladých chlapců a kněží. Je možné, že tyto ozdoby byly atributem jednak nedospělých nebo pravděpodobně svobodných jedinců, a to zřejmě bez ohledu na pohlaví. Měly tak zdůrazňovat zřejmě nevinnost, čistotu, popř. panenskost zemřelých. Toto platilo také pro jeptišky, zřejmě novicky kláštera. V případě korunek v hrobech kněží jde pravděpodobně o symboliku celibátu zemřelého.

Hroby ze 17. a 18. století se vyznačují vcelku bohatou výbavou. Jednou z příčin, proč se v novověku kladly předměty mrtvým do hrobu, mohl být strach z mrtvých, který vedl k uctívání hrobů a zemřelých. Mrtvým se tak mělo mimo jiné zabránit vycházet z hrobu a navštěvovat živé. Podstatné však bylo uvědomění si mrtvého, jako individuálního jedince, který žije posmrtný život, v němž může potřebovat nejen peníze, ale i své předměty oblíbené za života.

Kladení mincí do hrobu, pokračuje v podstatě v již dříve praktikovaném obolu mrtvých, i když může nabývat i jiných významů než jen „cestovné“. Mince bývají nalézány v hrobech poblíž lebky nebo přímo v ústech, také v ruce a v různých polohách především v oblasti trupu. Někdy se však mince do blízkosti těla dostanou zcela náhodně, zpravidla ze zásypu hrobu, což je nutno od praktiky obolu odlišit. Vyšší církevní hodnostáři, panovníci, šlechta či jiní významní představitelé byli vybavováni šperky, odznaky hodností a jinými insigniemi, jež tak měly zdůraznit jejich moc, postavení, majetnost, popř. zásluhy. Jednalo se nejčastěji o prsteny, náušnice, dále řetízky a řetízkové náramky, různé přívěsky, mezi něž patří i řády, které lze považovat také za insignie. Insigniemi jsou rovněž prsteny a pektorální kříže v hrobech biskupů, koruny v hrobech panovníků, korunky a berle v abatyšských hrobech, kalichy v hrobech kněží či zbraně v hrobech nevojenských osob šlechtického stavu. Šperky či oz-

doby různých hodnot se však vyskytovaly i v hrobech venkovského a městského obyvatelstva středních sociálních vrstev. V době, kdy proběhla vlna barokní zbožnosti byly šperky částečně nahrazeny devocionáliemi.

Vedle insignií a šperků se mrtvým dávaly do hrobu také předměty osobní potřeby. Jedním z motivů, které k tomuto zvyku pozůstaly vedly, mohl být strach z návratu zemřelých, kterým by jejich potřeby na „onom světě“ chyběly. V hrobech se objevují například různé kovové nástroje, mezi něž patřil vedle srpů, motyk, seker a nůžek také nůž, který mohl být v určitých případech i insignií. Srpům, ale i dalším zmíněným železným předmětům byl zřejmě připisován magický význam, spočívající v materiálu železa a v ostrosti některých předmětů. Nože a sekery by mohly být také považovány za mužský atribut. Nůžky spolu s náprstkem, jehlou, nití či plátnem se dávaly jako výbava šestinedělkám, aby se v záhrobí mohly starat o své děti. Dětem se dávaly hračky, dospělým např. peněženka, brýle, knižní záložka, fajfka apod. Nechyběly ani hygienické potřeby v podobě hřebene, párátka nebo ušní lžičky.

Nezbytnou hrobovou výbavou se staly devocionálie, které novověkého člověka provázely jak životem tak „po životě“. Tyto religiózní předměty, především růžence s medailony a křížky, svaté obrázky a modlitební knížky, byly projevem žitého náboženství. Růžence a breviáře umožňovaly svému majiteli každodenní modlení, medailony byly upomínkami na poutní místa, plnily funkci amuletů a sloužily jako bratrské či jiné odznaky. Vyobrazování světců a světice byli patrony člověka, měli mu přinášet štěstí, ochraňovat jeho zdraví a odvracet různé pohromy. Latinské kříže a krucifixy byly symboly křesťanství, Ježíšova ukřižování a jeho utrpení. Ostatní formy kříže (benediktinský, caravacový, Oldřichův a Zachariášův kříž) měli amuletovou a ochrannou funkci. V případě devocionálií se často nejedná o předměty žádné vysoké umělecké kvality. Bývaly vyráběny většinou v masovém měřítku tak, že byly dostupné pro střední vrstvy obyvatelstva, městského i venkovského. Byly tak oblíbenou a nezbytnou součástí kultury 17. až 18. století, že jejich přítomnost v hrobě umožňuje jeho bezpečné datování. Přetrvaly až do počátku 19. století, kdy to dokládají již i etnologické výzkumy. Křížky a medailonky bývaly zavěšeny na růžencích a tyto se omotávaly většinou mrtvým kolem zápěstí či předloktí anebo se kladly mrtvému přímo do ruky. Větší dřevěné

kříže se mohly pokládat mrtvému na hrud' anebo do ruky. Také ostatní předměty, ať religiózní povahy či osobní potřeby se kladly spíše do oblasti trupu, často poblíž rukou. Katolíci zemřelí řádnou smrtí, pokřtění a nezatížení stigmaty „nečistého“ nebyli nijak omezováni co se týče hrobové výbavy jak světského tak religiózního charakteru. Nalézána je jak v hrobech mužů, žen tak dětí, a to všech věkových kategorií. Bezpečně prokázány snad nejsou jen devocionálie v hrobech samostatně pohřbených novorozenců.

Přidávání rostlin a květin je v novověku doloženo především z kostelních pohřbů v hrobkách a kryptách. Šlo jednak o jednoduché kytice a větvičky jehličnanů (výbava do hrobu) a jednak o byliny pokrývající celé tělo (praktická funkce).

Z archeologických a antropologických výzkumů středoevropských hřbitovů lze vysledovat jisté společné rysy katolického pohřebního ritu uplatňujícího se v době 16. až 18. století. V různých oblastech a kra-

jích se sice vyskytují malé odlišnosti či zvláštnosti, nevybočují však nijak výrazně z rámce pohřebních zvyklostí, anebo se jedná o ojedinělé případy a není tedy nutno přikládat jim obzvláštního významu. Podstatné je, že mrtví vystupují z anonymity předcházejícího období a stávají se individuálními jedinci i po své smrti. To se projevilo např. v tesání nápisů do náhrobníků (je označeno, kdo, kde a kdy zemřel, popř. kým byl) a pravděpodobně i zvykem klást předměty do hrobů. Typická bohatá hrobová výbava je jedním z hlavních indikátorů pohřebního ritu 16., především však 17. a 18. století. Pohřební zvyklosti z konce 18. století přechází zdá se pozvolna do století následujícího bez jakéhokoliv výrazného zlomu. Především ve venkovském prostředí se déle uplatňují zvyklosti baroka. K dalším postupným změnám jak ve vnímání smrti tak v pohřebních zvycích pak dochází v průběhu 19. století.

10

Zaostření problému

Michaela Králíková: Zhodnocení pohřebního ritu na hřbitově v Břeclavi (okr. Břeclav), trať: intravilán obce, nám. T. G. Masaryka, č. p. 3728/8

Zhodnocení pohřebního ritu vychází ze zprávy o archeologickém výzkumu na této lokalitě, konaném v létě 1992, kterou vypracovala vedoucí výzkumu PhDr. Evženie Klanicová z břeclavského muzea. Antropologické zpracování kosterního materiálu provedly RNDr. Ladislava Horáčková a MUDr. Lenka Benešová z Lékařské fakulty MU v Brně. Zhodnocení a interpretace bohatého devocionálního materiálu byl proveden autorkou v rámci rigorosní práce obhájené na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty MU v Brně roku 2004 (Králíková 2004, 73–112, 157–162).

V souvislosti se stavbou nynějšího kostela sv. Václava (obr. 178) na břeclavském náměstí T. G. Masaryka proběhl v létě roku 1992 záchranný archeologický výzkum, který provádělo Městské muzeum Břeclav.

Historie lokality sahá až do 13. století, kdy zde již zřejmě stával kostel. V 15. století byl v duchu gotiky přebudován ve Filipojakubský kostel. Ten údajně roku 1736 zanikl a na jeho místě byl vystavěn v letech 1753–56 barokní kostel sv. Václava s polygonálním presbytářem, s věží na severní a sakristií na jižní straně obdélné lodi (David, Soukup 2002, 27; Klanicová, Peška 1996, 74–75).

Při archeologickém výzkumu lokality bylo zjištěno celkem pět časových horizontů. Uvnitř i vně základů barokní stavby bylo odkryto přes 130 kostrových hrobů (viz Tabulka hrobů). Uvnitř základů kostelní lodi se nacházelo více než 80 hrobů v několika vrstvách nad sebou, pocházejících z doby před stavbou barok-

ního kostela (tedy do roku 1753). Na základě hrobové výbavy a stratigrafie bylo vyčleněno 43 hrobů, jež se dají bezpečně časově zařadit do období 16. – 18. století; jedná se téměř o třetinu ze všech hrobů odkryté části hřbitova. Většina (40) těchto novověkých hrobů obsahovala jednak předměty religiózního charakteru – zlomky růženců nebo jen korálky, větší množství medailonů, několik křížků a korpusů, ale také skleněné knoflíky, zbytky skla, kovové přezky (obr. 67) a kování, háčky, špendlíky, mince a několik prstenů, v jednom případě se jednalo o prsten zlatý (obr. 149).

Sledované hroby na břeclavském hřbitově (obr. 179) byly odkryty uvnitř i vně základů lodi původního barokního kostela; některé hroby tvořily pravidelné řady orientované severojižním nebo západovýchodním směrem. Na celém hřbitově byly u hrobů zjištěny všechny možné orientace podle světových stran; jejich procentuální podíl u bližšie nedatovaných

Obr. 178. Moderní chrám zasvěcený svatému Václavu, vybudovaný v letech 1992–95; Nám. TGM v Břeclavi (David, Soukup 2002, 27).

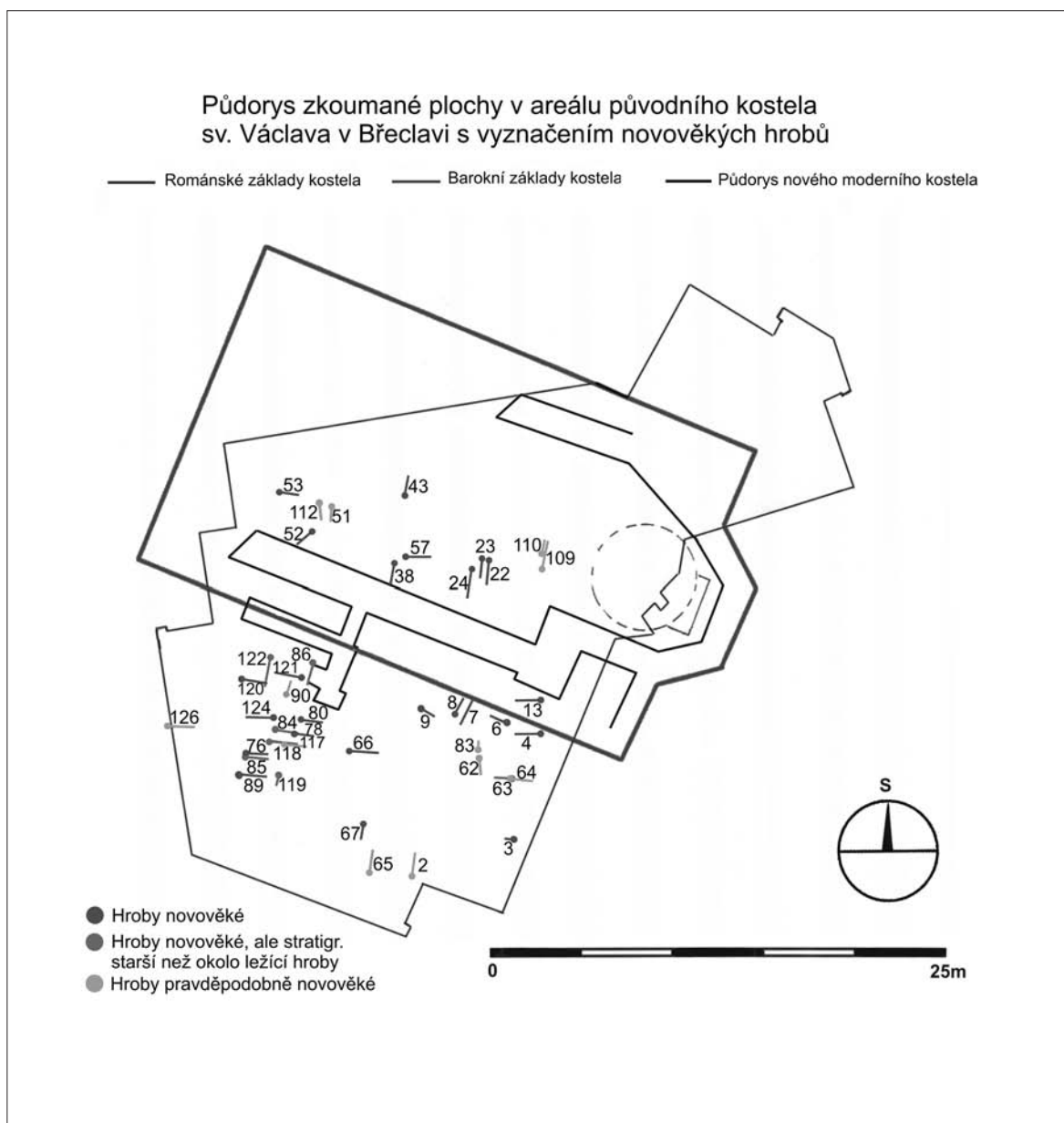
hrobů neobsahujících žádné nálezy, kde se předpokládá možná přítomnost starších hrobů (středověkých) a u hrobů datovaných bezpečně do novověku ukazuje Graf I.

Skupina hrobů datovaných do novověku vykazuje mnohem častější orientaci ve směru Z–V (tzn. hlava míří k západu) než je tomu u ostatních (možných starších) hrobů, kdy jasně dominuje orientace J–S (tzn. hlava míří k jihu). Ostatní blíže nedatované hroby, mezi nimiž se předpokládá vedle novověkých hrobů možný podíl hrobů starších (středověkých) tedy byly častěji orientovány hlavou k jihu. Mezi novověkými hroby je druhá nejčastější orientace S–J. Takto orientované hroby jsou však pravděpodobně o něco strašší než hroby s orientací Z–V. Dokládá to stratigrafická situace, kdy některé hroby orientované Z–V porušovaly hroby s orientací S–J. Za určitou časovou hranici lze považovat základy zdiva barokního kostela z roku 1753, neboť tyto základy jasně porušovaly většinu z novověkých hrobů. Skutečnost, že domnívaná skupina starších hrobů (bez nálezů a tedy blíže nedatovaných) vykazuje jako nejčastější orientaci směr J–S (tedy hlava směrem k jihu), značí, že hroby nebudou pocházet ze středověku, ale pravděpodobně nejdříve ze 16. století. Stratigrafická situace ukazuje, že se na hřbitově pohřbívalo nejspíše do

roku 1753, tedy do zahájení stavby nového barokního kostela. Také z plánu hřbitova můžeme vidět, že hroby respektují spíše základy staršího kostela, který zde stál zřejmě ještě v 1. polovině 18. století. Po roce 1753 se pravděpodobně ani uvnitř chrámu ani v jeho okolí již nepohřbívalo.

Co se týče polohy těla, převládala na celém hřbitově natažená pozice na zádech; pouze u jednoho hrobu byl jedinec jakoby přetočen na bok. Je pravděpodobné, že tato poloha vznikla náhodně při půdních změnách nebo procesech tlení.

Dolní končetiny pohřbených zaujímaly téměř ve všech hrobech polohu nataženou; výjimkou byly jen tři hroby (pouze jeden z nich bezpečně novověký), kdy byly končetiny pokrčené. Příčiny mohly být různé, vzhledem k malému počtu případů se však nejedná o žádný významný jev. Mezi všemi hroby celého hřbitova se vyskytovalo devět různých možností uložení horních končetin (Graf II). Bohužel bylo u skupiny s předpokládaným větším množstvím starších hrobů procentuálně nejvíce zastoupeno hrobů, u nichž poloha paží nebyla zjištělná, proto by zde mohlo dojít v některých hodnotách k posunu. Zcela zanedbatelné jsou situace, kdy každá z paží zaujímá jinou polohu nebo když jsou paže umístěny poněkud od těla (mohly být totiž původně i podél těla). Významná je pozice paží směřujících do oblasti pánve. Takto uložené paže byly zastoupeny hodně u všech hrobů obecně; u novověkých hrobů byl jejich procentuální podíl dokonce nejvyšší, těsně následován pozicí paží v oblasti břicha. U ostatních (nedatovaných) hrobů hřbitova byla pozice v pánvi následována polohou paží podél těla, zatímco hodnota pro polohu na břiše byla u těchto hrobů nízká. Mezi novověkými hroby však naopak poloha paží v oblasti břicha nabyla vůči pozici podél těla na významu. Poloha na hrudi dosáhla u blíže nedatovaných hrobů malého podílu; mezi novověkými hroby však jejich množství narostlo; bylo víc jak dvojnásobné. Mezi blíže nedatovanými hroby bylo tedy běžnější klást paže podél těla a do oblasti pánve. Ve skupině novověkých hrobů se paže vyskytovaly častěji v oblasti pánve a břicha a vyskytla se rovněž častěji i poloha paží ve výši hrudi. Tento posun paží a rukou z polohy natažené podél těla do poloh sbíhajících se předloktí (do pánve, břicha či na hrud) by mohl mít souvislost s výbavou hrobů. Od 16. století se začal rozšiřovat zvyk klást mrtvým do hrobu rúženec, který se obvykle omotával kolem předloktí nebo zápěstí rukou, což vyžadovalo, aby předloktí směřovala k sobě

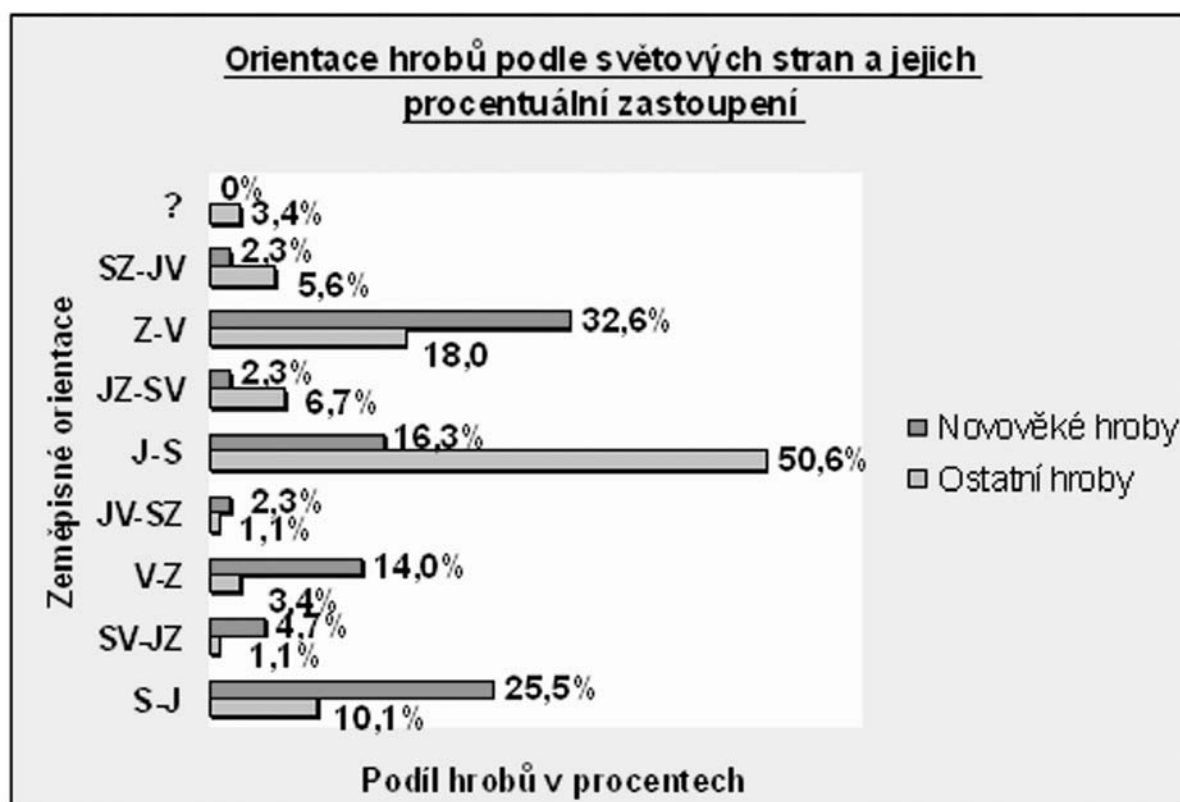

Obr. 179. Půdorys zkoumané plochy v areálu původního kostela sv. Václava v Břeclavi s vyznačením novověkých hrobů (kresba autorka).

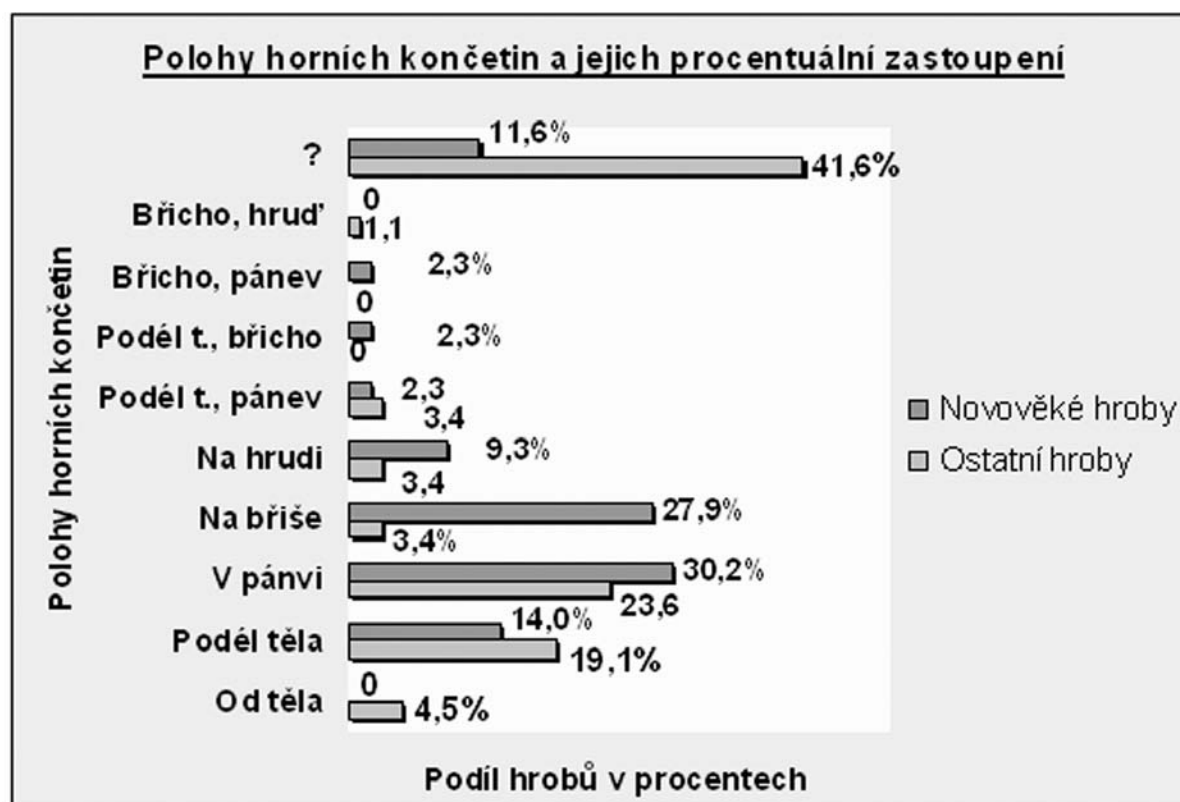
navzájem a ruce spočívaly vedle sebe nebo se dotýkaly.

Jednoduchým srovnáním čtyř základních orientací hrobů (S–J, J–S, Z–V a V–Z) se čtyřmi základními polohami paží (podél těla a od těla, v pánvi, na břiše a na hrudi) byla zjištěna vzájemná souvislost (Graf III a IV). U hrobů blíže nedatovatelných, koresponduje nejčastější orientace ve směru J–S s uložením horních končetin podél těla, resp. mírně od těla a v oblasti pánve; jde tedy o polohy charakterizující možné starší hroby. Také u ostatních, jinak orientovaných hrobů,

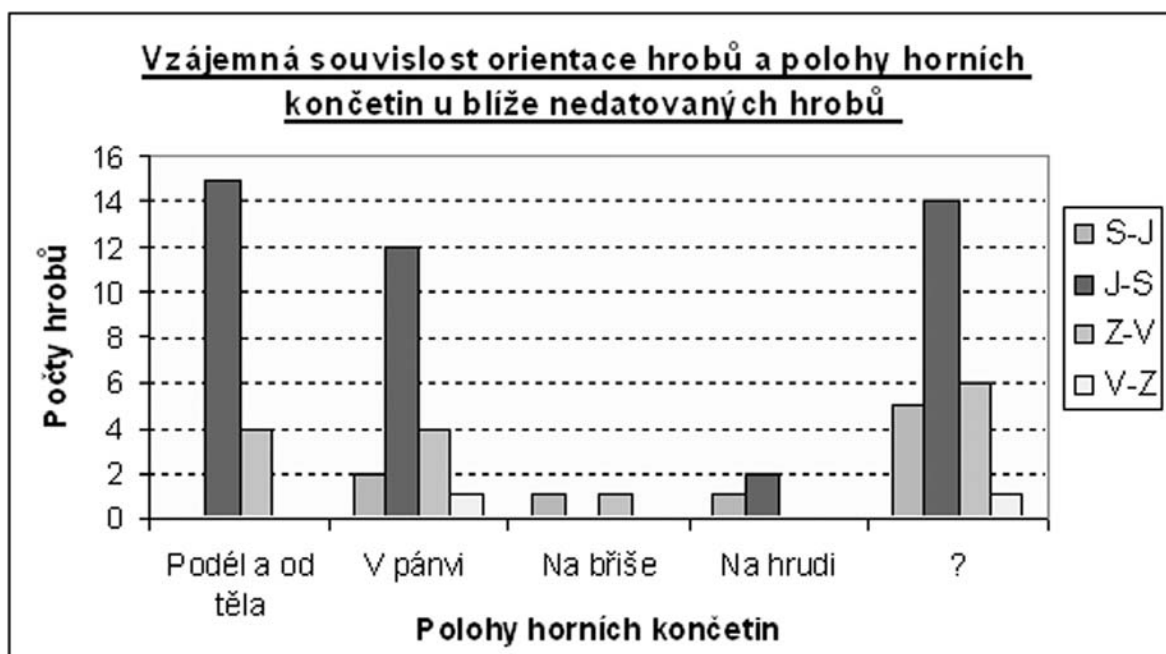
byla poloha paží pohřbených podél těla a v pánvi nejčastější. Musíme však opět brát v úvahu možný posun některých hodnot, neboť se vyskytl vysoký počet případů, kdy polohu horních končetin nebylo možno určit. Mezi hroby datovanými do novověku měli pohřbení v hrobech orientovaných směrem Z–V, jevících se stratigraficky jako nejmladší, horní končetiny složeny nejčastěji v pánvi a v oblasti břicha, i poloha na hrudi byla častější než poloha podél těla; dominují tedy polohy charakterizující hroby mladšího stáří. Novověké hroby orientované ve směru S–J a stratigraficky

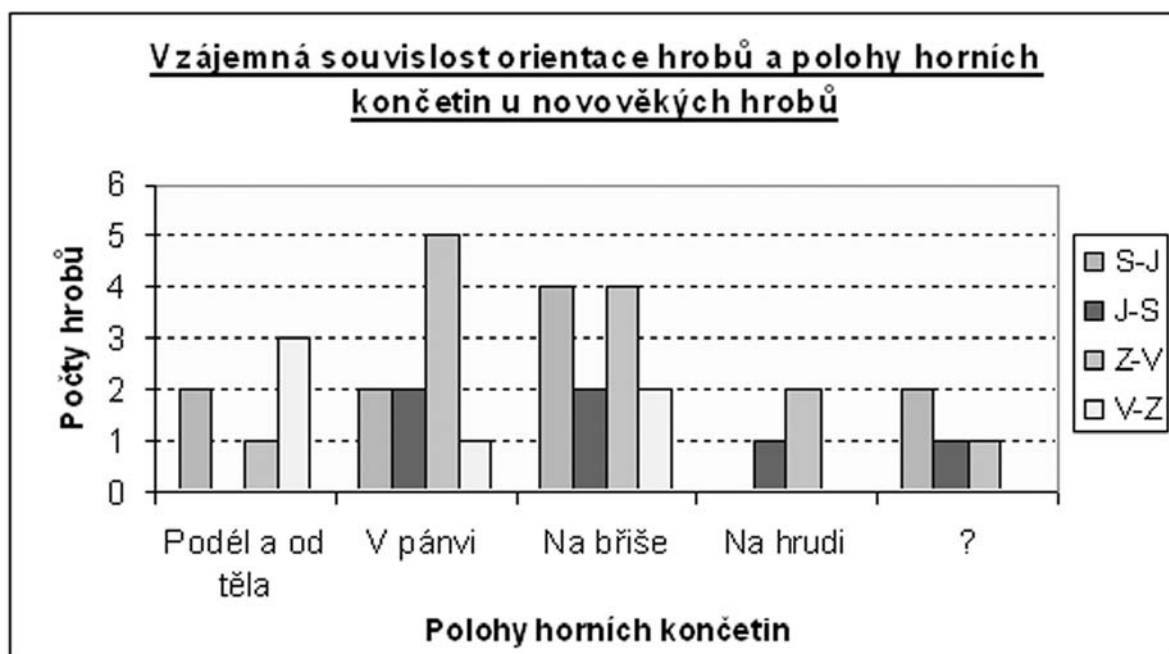
Graf I.

Graf II.

Graf III.

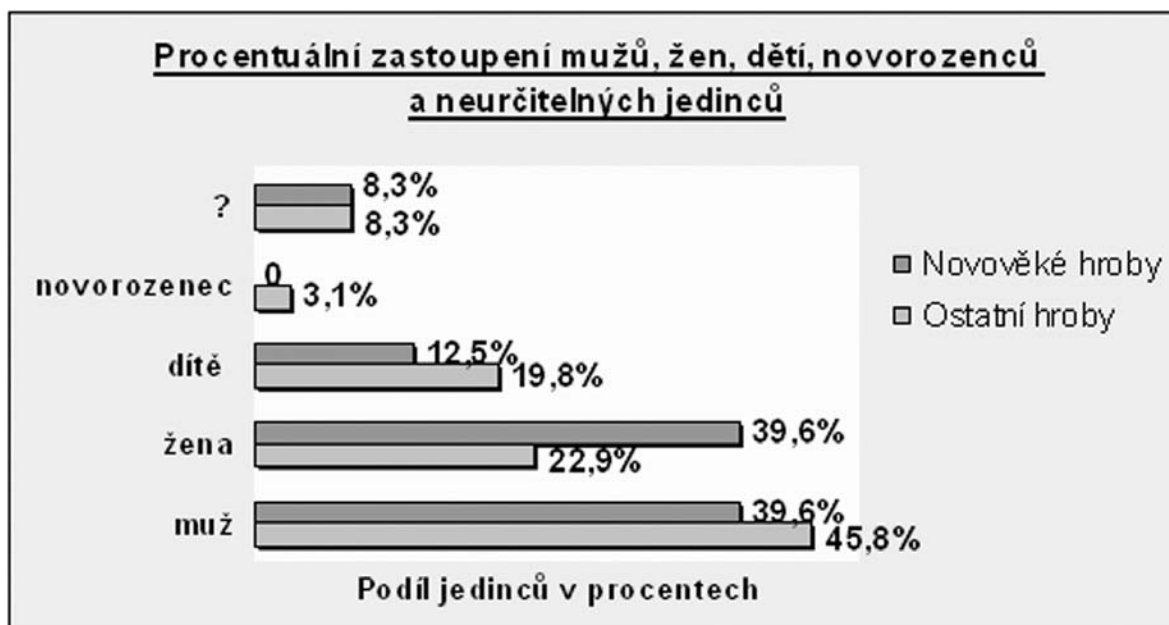

Graf IV.

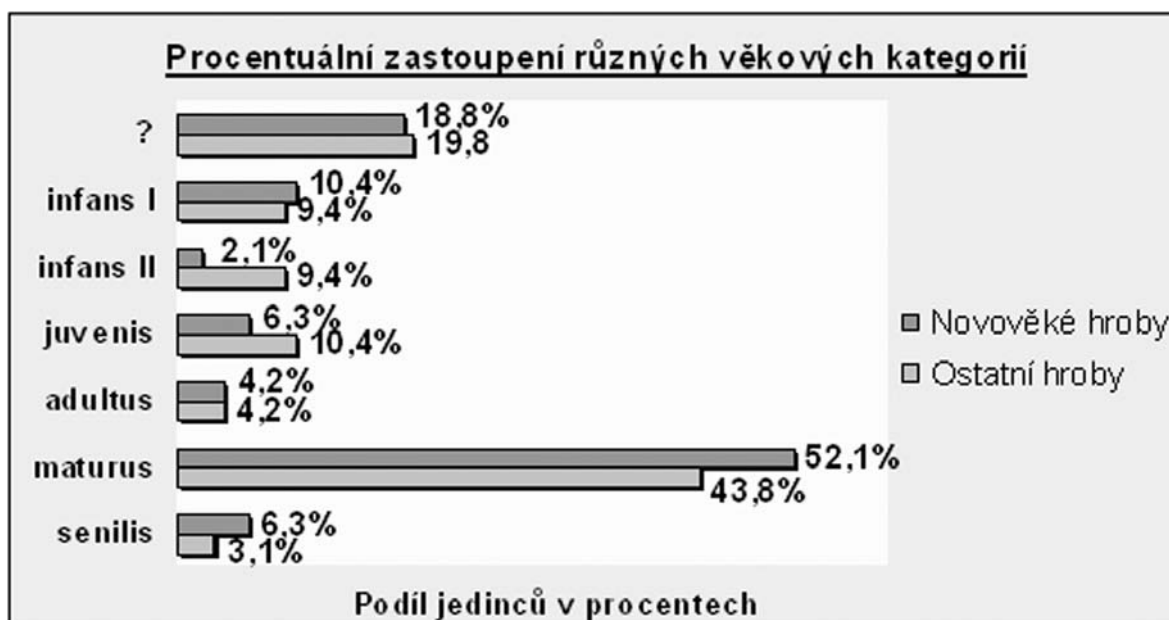
starší než hroby orientované Z-V, vykazují sice stejný podíl pohřbených s pažemi v oblasti břicha, jako mají hroby orientované Z-V, žádný z pohřbených však neměl paže složeny na hrudi (narozdíl od hrobů Z-V); avšak paže složeny podél těla se vyskytly stejně tak často jako v páni. Hroby orientované ve směru V-Z jsou sice oproti předešlým zmíněným skupinám

hrobů méně početné, přesto je na grafu vidět, že žádný mrtvý z těchto hrobů neměl paže složeny na hrudi, ale častěji podél těla; mezi novověkými hroby by proto mohly patřit mezi ty starší.

Na břeclavském hřbitově se tedy situace jeví tak, že pohřbení z hrobů 16. století, orientovaných častěji hlavou k jihu, měli paže spíše nataženy podél těla,

Graf V.

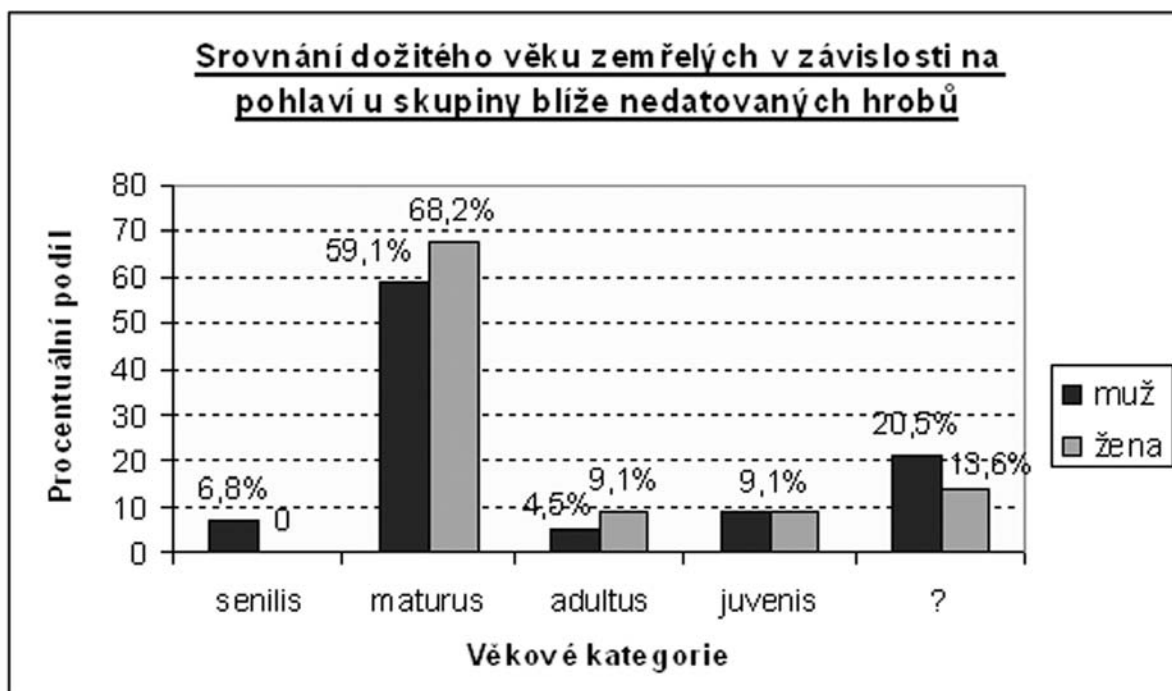

Graf VI.

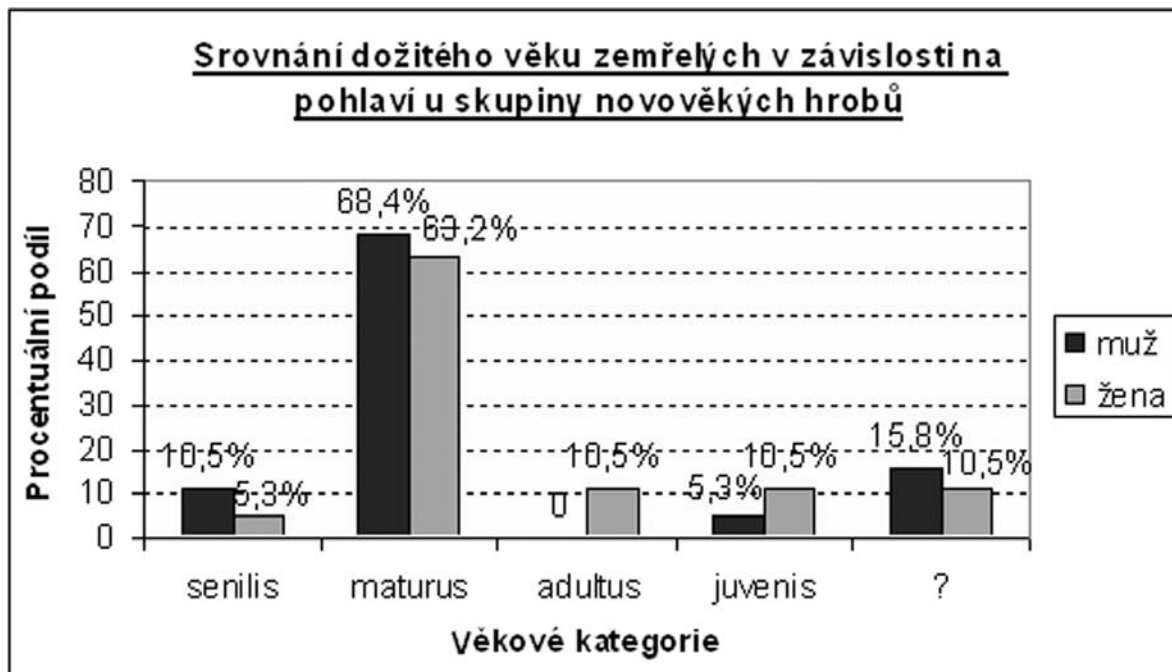
případně s lokty mírně od těla, anebo je měli složeny častěji v pánvi než ve vyšších polohách trupu. Pohřbeným z hrobů 17. – 18. století, orientovaných nejčastěji hlavou k západu a hned poté směrem k severu, se paže kladly spíše do oblasti pánve, břicha a hrudi než podél těla.

Na celém hřbitově bylo pohřbeno celkem 144 jedinců, včetně dětí a novorozenců (vyjma nenarozených plodů). Antropologickým výzkumem na

Lékařské fakultě MU v Brně bylo zjištěno celkem 63 mužů, 41 žen, 25 dětí a 3 novorozenci; pohlaví nebylo určeno ve 12ti případech. V jednom hrobě byli zjištěni maximálně tři jedinci (nepočítány příměsi jednotlivých kostí). Určeny byly dva plody; jeden byl pohřben spolu se ženou věku do 30 let, druhý plod byl pohřben s dospělým jedincem blíže neurčeného věku a společně ještě s dalším dítětem věku infans I. Třikrát bylo dítě nebo novorozenec pohřben s mužem,

Graf VII.

Graf VIII.

jednou bylo dítě pohřbeno spolu se ženou a v dalších dvou případech byly děti pohřbeny s dospělými jedinci neurčeného pohlaví. Muž spolu se ženou byli zjištěni ve společném hrobě ve třech případech. Mezi hroby datovanými do novověku bylo 48 jedinců. Z toho 19 mužů, 19 žen, 6 dětí a žádný novorozenec. Je-

dinci neurčeného pohlaví byli čtyři. Patřil sem jeden z výše zmíněných plodů, pohřbený spolu se ženou. Dvě děti byly pohřbeny spolu s dospělým jedincem neurčeného věku; ostatní děti měly hrob vlastní. Tři výše zmíněné hroby, sdílené společně mužem a ženou, patřily právě mezi hroby novověké. Ze srovnávacího

grafu V je patrné, že ve skupině hrobů blíže nedatovaných byl pohřben dvojnásobný počet mužů než žen; u novověkých hrobů se počet pohřbených mužů a žen vyrovnal. Procentuálně ubylo pohřbených dětí i novorozenců. Otázka proč mezi skupinou nedatovaných hrobů byl dvojnásobek pohřbených mužů než žen oproti novověké skupině hrobů, kdy zde bylo pohřbeno stejné množství zástupců obou pohlaví, je těžko zodpověditelná. Pro srovnání a závěry by musely být k dispozici záznamy o množství narozených a žijících obyvatel břevclavské farnosti ve sledovaných obdobích, avšak s podmínkou, že zde nebyli pohřbíváni obyvatelé ze vzdálenějších farností či obcí. Můžeme se pouze domnívat, že rozdíl je způsoben větším množstvím jedinců mužského pohlaví, žijících zde v 16. století oproti 17. a 18. století, kdy počet zde žijících jedinců opačného pohlaví mohl být vyrovnaný. Dalším vysvětlením by mohlo být to, že v době 17. a 18. století bylo určité množství mužů pohřbíváno jinde než na místním hřbitově (např. odcházeli do války a umírali mimo rodiště a mimo rodiště byli i pohřbeni). Z úbytku dětí a novorozenců pohřbených ve skupině mladších hrobů se dá vyvodit, že umíraly méně často. Avšak vzhledem k morovým epidemiím, které na Moravě řádily v letech 1679–1680, 1709–1710 a roku 1715, kdy bylo na Moravě dosaženo vrcholného počtu zemřelých (Čapka 2001, 106, 112; Wondrák 1999, 83, 91) se toto zdůvodnění zdá spíše nepravděpodobné. Menší množství zemřelých dětí může také znamenat, že se méně dětí rodilo. Spíše zarážející je nepřítomnost pohřbených novorozenců, neboť jejich úmrtnost byla obecně vysoká. Mohl jim být vyhrazen jiný prostor buď mimo hřbitov anebo na okraji hřbitova, který nebyl archeologickým výkopem zachycen, neboť s velkou pravděpodobností nebyla odkryta a prozkoumána celá plocha hřbitova.

Graf VI ukazuje, že u obou skupin hrobů jasně dominoval věk úmrtí jedinců *maturus* (od 30 do 69 let); u hrobů datovaných do novověku narostl o 10% navíc na úkor jedinců zemřelých ve věku *juvenis* (od 16 do 19 let) a *infans II* (od 8 do 15 let), jejichž podíl byl o něco vyšší u hrobů blíže nedatovaných. Děti věku *infans I* (od 0 do 7 let) byly mezi nedatovanými hroby zastoupeny zhruba stejným dílem jako kategorie *infans II* a *juvenis*; mezi hroby datovanými do novověku jejich podíl mírně vzrostl. Poměrně málo umírali jedinci ve věku *adultus* (od 20 do 29 let). Věku *senilis* (nad 70 let) se dožilo také málo jedinců; mezi hroby datovanými do novověku jich přibývalo na dvojnásobek

a zemřelo tak stejné množství juvenilních a senilních jedinců. Bohužel téměř u 20% případů v obou skupinách hrobů nebylo stáří jedinců možno určit, proto zde musíme počítat s možným posunem hodnot některých (především nižších věkových) kategorií. I přes možný posun jednoznačně převládá kategorie věku dožití *maturus*; znamená to, že jak ve starším tak mladším období se lidé dožívali poměrně vysokého věku a v mládí umírali zřídka. Děti umíraly v mladším období (17. a 18. století) častěji v nižším věku, zatímco ve starším období (16. století) umíraly menší i větší děti ve stejném poměru.

Ve skupině blíže nedatovaných hrobů (graf VII) zemřelo procentuálně o něco více žen než mužů ve věku *maturus* i *adultus*. Žádná z žen se narodila od mužů nedožila věku *senilis*. Ve věku *juvenis* umírali jedinci stejně bez ohledu na pohlaví. U 20% mužů a 14% žen však nebylo možno určit dožitý věk, tudíž je zde nutno počítat s možným posunem některých hodnot. Obdobné srovnání u skupiny hrobů datovaných do novověku ukazuje Graf VIII. Zde zemřelo ve věku *maturus* procentuálně o něco více mužů než žen, stejně tak v kategorii *senilis*. Naopak žádný z mužů nezemřel ve věku *adultus*, kdy umíraly především ženy. Ve věku *juvenis* zemřelo dvakrát více dívek než chlapců. Neurčený věk dožití u 16% mužů a 11% žen však může opět způsobit posun některých hodnot.

Ze srovnání vyplývá, že ve starším období (16. století) zde umírali v nižším věku jak ženy tak muži; umírali však především ve věku *maturus*, přičemž muži se dožívali vyššího stáří. Jde tedy o zcela opačný trend, než je obvyklé v dnešní době moderní. V mladší době (17. a 18. století) zde umíraly v mladším věku spíše ženy, avšak stejně jako muži se dožívaly i vyššího stáří (i když v menším počtu).

Pozůstatky dřeva z rakve byly nalezeny pouze v jednom případě, a to u jednoho z novověkých hrobů (č. 80). Na celém hřbitově byla zjištěna přítomnost hřebíků z rakví v 19 hrobech (přesněji řečeno v zásypech hrobů nebo v jejich okolí). Mezi novověkými hroby bylo 9 případů, mezi ostatními hroby 10 případů nálezů hřebíků. Vzhledem k počtu hrobů v jednotlivých skupinách (43 novověkých hrobů a 89 ostatních blíže nedatovaných) byly hřebíky přítomny ve skupině hrobů datovaných do novověku ve zhruba 23% případech, kdežto v druhé skupině hrobů jen asi v 10%. Dalo by se tedy říci, že mrtví byli v mladším období 17. a 18. století v rakvích pohřbíváni častěji. Nelze však vyloučit, že i další pohřby byly skutečně

ny v rakvích, avšak takových, k jejichž konstrukci nebylo hřebíků zapotřebí. Jednotlivé desky rakví mohly být spojeny například šindelovou technikou nebo za pomoci čepů. Tato skutečnost by také mohla být důležitá pro časové rozlišení hrobů; konstrukce za pomoci hřebíků byla zřejmě typičtější pro rakve mladšího novověku. V případě námi sledovaného hřbitova je však datace za pomoci hřebíků bezpředmětná, neboť ne vždy bylo zcela jasné ke kterému hrobu nalezené hřebíky patří.

Zbytky textilu zůstaly zachovány jen v několika málo případech, oděv pohřbených sice dokládají zachované kovové spínací součásti – háčky, babky a přezky, nelze však určit o jaký typ oděvu se jedná.

Na hřbitově v Břeclavi předpokládáme pohřby světské, neboť v případě žen ani mužů nepoukazuje nic na to, že by se jednalo o osoby duchovního stavu. Hroby orientované hlavou k východu patřily v šesti případech mužům, ve dvou případech ženám a v jednom hrobě orientovaném ve směru V–Z byl pohřben dospělý jedinec spolu se dvěma dětmi. Pět z těchto hrobů (jeden ženský, čtyři mužské) obsahovalo předměty religiózního charakteru nebo zbytky textilu a oděvní součástky; čtyři hroby (tři mužské a jeden

ženský) byly zcela bez nálezů. Zastoupení hrobů dětí, novorozenců i nenarozených plodů svědčí rovněž pro pohřby světských osob.

Na břeclavském hřbitově se pohřbívalo každopádně už v 16. století, a to ještě při goticky upraveném kostele sv. Filipa a Jakuba, který zanikl údajně k roku 1736. Poté se mohlo na tomto místě nadále pohřbívát, avšak pouze do 50tých let 18. století, tedy do doby, než byla započata výstavba barokního kostela sv. Václava. Uvnitř ani okolo nového barokního kostela se pak již zřejmě nepohřbívalo.

V 80. letech 18. století začíná o pohřbívání pečovat státní správa. Na základě dekretů Josefa II. jsou hřbitovy od kostelů oddělovány a překládány na okraje měst nebo až za městské hradby. Rovněž se zakazovalo nadále pohřbívát přímo v kostelích. V případě břeclavského hřbitova bylo z nějakých důvodů ukončeno pohřbívání při kostele ještě před státním nařízením. Je možné, že mezi lety 1736 a 1753, kdy zde nebyl zřejmě žádný funkční kostel, byl na jiném místě zbudován alespoň nový hřbitov, na němž se nadále pohřbívalo i po vybudování nového barokního svatováclavského kostela.

Tabulka hrobů

H.č.	Orient.	Dol.konč.	Paže	Nálezy	Hřeby	Pohlaví	Věk	Stratigraf. souvislost	D. podle nálezů
1	SZ-JV	natažené	?	0	0	muž	maturus		
2	J-S	natažené	P - břicho, L - pánev	přezka, špendlíky	14	žena	maturus 30-40		16. – 18. stol.
3	V-Z	natažené	podél t.	korálky	0	žena	maturus		16. – 18. stol.
4	V-Z	natažené	podél t.	skl.ozdoba, textil	0	muž	maturus		16. – 18. stol.
5	Z-V	natažené	na břiše	0	0	žena	maturus 30-40		
6	JV-SZ	natažené	v pánvi	devoc.	0	muž	juvenis 17-18		1632–1732
7	SV-JZ	natažené	v pánvi	devoc.	0	?	?	mladší než 70	17. – 1.pol. 18. stol.
8	JZ-SV	natažené	na hrudi	růženec	0	muž, žena	maturus		16. – 18. stol.
9	SZ-JV	natažené	v pánvi	korálky, přívěsek	0	muž, žena	maturus		16. – 18. stol.
10	V-Z	natažené	v pánvi	0	0	muž	?		
11	J-S	natažené	podél t.	0	0	muž	maturus 40-50		
12	SZ-JV	natažené	?	0	0	muž, dítě	maturus, infans I		
13	V-Z	natažené	na břiše	ozdoba s org. výplní	0	muž	maturus 40-50		17. – 18. stol.
14	V-Z	natažené	?	0	0	žena	maturus		
15	SZ-JV	natažené	?	0	0	dítě	infans II 14-15		
16	JZ-SV	natažené	podél t.	0	0	dítě	infans II		
17	JZ-SV	natažené	v pánvi	0	0	žena	maturus		
18	?	natažené	?	0	0	muž	maturus		
19	J-S	natažené	?	0	0	muž	?		
20	J-S	natažené	podél t.	0	0	dítě	infans I 2-3		
21	S-J	natažené	v pánvi	0	0	muž	juvenis 18-20		
22	S-J	natažené	na břiše	korálky	0	muž	senilis 50-60		16. – 18. stol.
23	S-J	natažené	?	korálky	0	žena	maturus 40-50		16. – 18. stol.
24	S-J	natažené	na břiše	korálky	0	žena	juvenis 19-20		16. – 18. stol.
25	S-J	natažené	v pánvi	0	0	muž	maturus	mladší než 26	
26	JZ-SV	natažené	?	0	0	muž	maturus	starší než 25	
27	JV-SZ	natažené	?	0	0	?	juvenis 16-18		
28	J-S	natažené	P - hrud', L - břicho	0	0	muž	juvenis 21-22		
29	J-S	natažené	v pánvi	7 žel. kroužků	0	dítě	infans II 13-14		
30	JZ-SV	přeto- čeny doprava	?	0	0	žena	adultus	starší než 22, 23 a 24	
31	S-J	natažené	?	0	0	muž	maturus		
32	J-S	natažené	v pánvi	0	0	žena	?		
33	J-S	natažené	na hrudi	0	0	dítě	Infans II		
34	J-S	natažené	od těla	0	0	muž	maturus		
35	J-S	natažené	v pánvi	0	0	muž	adultus		
36	J-S	natažené	v pánvi	0	0	muž	?		
37	J-S	natažené	podél t.	0	0	muž, novor.	mat. – senil. asi 50		
38	S-J	natažené	na břiše	devoc., prsten	0	žena	juvenis asi 19		17. – 18. stol.

39	J-S	natažené	podél t.	0	0	muž	juvenis do 20		
40	S-J	natažené	na hrudi	0	0	žena	maturus asi 40		
41	S-J	natažené	?	0	0	muž	maturus	starší než 42	
42	J-S	natažené	od těla	0	0	muž	adultus	mladší než 41	
43	J-S	natažené	v páni	křížek	0	žena	maturus		17. – počátek 18. stol.
44	S-J	natažené	na bříše	0	0	dítě	infans II 10-12	mladší než 47	
45	J-S	?	?	0	0	žena	maturus 40-50		
46	J-S	?	?	0	0	muž, ?, dítě	mat., juv. 18, inf. I		
47	S-J	?	?	0	0	muž	?	starší než 44, 48	
48	S-J	natažené	?	0	0	žena	maturus 35-40	mladší než 47	
49	J-S	?	?	0	0	?, žena	juv. 16-17, ad. – mat.		
50	J-S	natažené	podél t.	0	0	dítě, žena	inf. II, mat. 30-40		
51	S-J	natažené	v páni	mince	0	muž	?		??24
52	SV-JZ	?	?	medail.	0	žena	maturus		1632–1732
53	Z-V	natažené	na bříše	devoc., prsten	0	žena	maturus		17. – 18. stol.
54	J-S	natažené	podél t.	0	0	muž	maturus 40-50		
55	J-S	natažené	?	0	0	žena	maturus 30-40	starší než 56	
56	J-S	natažené	podél t.	0	0	žena	?	mladší než 55	
57	Z-V	natažené	na hrudi	devoc., prsten	ano	žena	maturus asi 50		17. – 18. stol.
58	J-S	natažené	podél t.	0	0	dítě (dív- ka)	inf. II – juv. asi 15		
59	J-S	natažené	?	0	0	dítě	infans I asi 3		
60	J-S	natažené	podél t.	0	0	žena	maturus asi 50		
61	Z-V	?	?	0	0	novor.			
62	S-J	?	?	mince	0	dítě	infans I		163?
63	V-Z	natažené	podél t.	br.háček	ano	2 děti, dospělý	infans I a II, ?	mladší než 71 a 74	16. – 18. stol.
64	Z-V	natažené	v páni	0	0	muž	maturus 40-50	mladší než 63	
65	J-S	natažené	na bříše	dr.čelen., br.prsten	0	muž, žena	??		16. – 18. stol.
66	Z-V	pokrč. k J	v páni	skl.knofl.	ano	muž	maturus 40-50		16. – 18. stol.
67	S-J	?	podél t.	korálky	0	žena	maturus		16. – 18. stol.
68	Z-V	?	?	0	0	muž	maturus		
69	J-S	?	?	0	0	muž	maturus 30-40		
70	JZ-SV	?	?	0	0	dítě	infans II 9-10	starší než 7	
71	S-J	?	?	0	0	dospělý,dí- tě,plod	?, infans I, ?	starší než 63	
72	?	?	?	0	ano	muž	maturus		
73	Z-V	?	?	0	0	žena	maturus		
74	SV-JZ	?	?	0	ano	muž	?	starší než 63	
75	SZ-JV	natažené	v páni	0	0	muž	maturus asi 50		
76	Z-V	natažené	na bříše	medail.	ano	dítě	infans I 6-7	mladší než 85	17. – 18.stol.
77	Z-V	?	?	0	ano	muž	?	starší než 78	

78	Z-V	natažené	na bříše	br.náuš.	ano	žena	maturus – senilis	mladší než 77 a 84	16. – 18. stol.
79	V-Z	natažené	P - pánev, L - podél t.	0	0	muž	mat. – senil. 45-55	starší než 84	
80	Z-V	natažené	na hrudi	devoc., textil	ano	žena, plod	adult.do 30, 7. gest.	mladší než 125	2.pol.16. – 18.stol.
81	J-S	?	?	0	ano	?	?		
82	J-S	?	?	0	ano	žena	maturus		
83	J-S	?	?	br. před., sklo	0	?	?		16. – 18. stol.
84	Z-V	natažené	P - podél t., L - pá- nev	korálky, přez., sklo	0	muž	maturus	starší než 78, mladší než 79	16. – 18. stol.
85	Z-V	natažené	na bříše	řetízek	0	muž	?	starší než 76, s tejný s 89	16. – 18. stol.
86	S-J	natažené	podél t.	přez.,háč- ky, sklo, zl.prst.	0	žena	?	starší než 121	16. století ?
87	Z-V	naboku	podél t.	0	ano?	dítě	infans I asi 4		
88	Z-V	natažené	L - podél t.	0	0	muž	maturus		
89	Z-V	natažené	v pánvi	3 medail., korpuz,- textil	ano	muž	maturus	mladší než 119, stejný s 85	konec 16. – 1.pol. 18. stol.
90	J-S	?	na hrudi	korálky, řetíz.,ko- vání, medail.	0	žena	adultus do 30	starší než 121	16. – 18. stol.
91	J-S	pokrč. k V	od těla	0	0	?	juvenis 17-19		
92	J-S	natažené	podél t.	0	0	muž	?		
93	J-S	?	?	0	0	žena	maturus		
94	J-S	?	?	0	0	dítě	infans II		
95	J-S	natažené	v pánvi	0	0	muž	?		
96	J-S	natažené	v pánvi	0	0	muž	maturus 30-40		
97	J-S	natažené	podél t.	0	0	muž	maturus 40-50		
98	J-S	natažené	v pánvi	0	0	muž	maturus 40-51		
99	J-S	natažené	v pánvi	0	0	žena	adultus do 30		
100	J-S	naboku	v pánvi	0	0	dítě	Infans I asi 7		
101	J-S	natažené	podél t.	0	0	muž	senilis 50-60		
102	J-S	?	?	0	0	dítě	infans I asi 2		
103	J-S	natažené	hrud ?	0	0	žena	juvenis asi 20		
104	J-S	natažené	v pánvi	0	0	muž	?		
105	Z-V	natažené	podél t.	0	0	muž	maturus 30-40		
106	J-S	natažené	v pánvi	0	0	žena	maturus		
107	Z-V	natažené	v pánvi	0	0	?	maturus 40-50		
108	J-S	natažené	L - podél t., P - v pánvi	0	0	žena	maturus asi 50		
109	J-S	natažené	na bříše	skl. knofl.	0	muž	maturus	mladší než 111	16. –18. stol.
110	J-S	natažené	v pánvi	0	0	dítě	infans I 3-4	mladší než 111	
111	SZ-JV	pokrčené	podél t.	0	0	muž	maturus	starší než 109 a 110	
112	S-J	natažené	na bříše	stř. krouž., prsten	0	?	?		16. – 18. stol.
113	JZ-SV	natažené	na bříše	0	0	žena	maturus – senilis		

114	J-S	natažené	v pánvi	0	0	muž	maturus 40-50		
115	J-S	?	?	0	ano	dítě	infans I asi 3		
116	Z-V	?	?	0	ano	žena	?		
117	Z-V	natažené	v pánvi	sklo	0	muž	maturus 45-55	mladší než 118	16. – 18. stol.
118	Z-V	natažené	podél t.	korálky, br. přez.	0	muž	senilis 50-60	starší než 117	16. – 18. stol.
119	S-J	?	v pánvi	háč.-bab., špendl.	0	žena	maturus 35-45	starší než 89	16. – 18. stol.
120	Z-V	?	?	0	0	dítě	infans I asi 4	mladší než 122	
121	V-Z	natažené	v pánvi	medail.	ano	muž	maturus 30-40	mladší než 86 a 90	16. – 18. stol.
122	S-J	natažené	P - podél t., L - bři- cho	medail., křížek	0	žena	maturus	starší než 120	17. – 18. stol.
123	Z-V	natažené	v pánvi	0	0	?	?		
124	V-Z	natažené	na bříše	korálky, přívěsek, kování	0	muž	maturus	mladší než 130	17. – 18. stol.
125	Z-V	?	v pánvi	0	0	muž	maturus 45-55	starší než 80	
126	Z-V	natažené	v pánvi	korálky	ano	muž	maturus	mladší než 127	16. – 18. stol.
127	Z-V	pokrčené	v pánvi	0	0	muž	maturus asi 50	starší než 126	
128	Z-V	natažené	?	0	0	muž	maturus		
129	J-S	?	?	0	0	dítě	infans II 8-9		
130	Z-V	natažené	od těla	0	ano	muž	maturus	starší než 124	
131	?	?	?	0	0	novor.			
132	Z-V	natažené	P - v pánvi, L - podél t.	0	0	muž	juvenis 17-18		

11

O autorce

11.1. RNDr. Michaela Králíková, Ph.D.

RNDr. Králíková Michaela, Ph.D. (roz. Rubinková), narozena v Brně dne 5. května 1976. V roce 1994 nastoupila na řádné studium oboru Antropologie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Roku 1997 obhájila bakalářskou práci na téma *Barokní krypta* (školitel: Doc. PhDr. Josef Unger, CSc.). V roce 1999 absolvovala semestrální studijní pobyt na Universidade de Coimbra v Portugalsku v rámci programu Socrates/Erasmus (kurzy: Anthropology of Space, Social and Cultural Anthropology). Roku 2000 obhájila magisterskou diplomovou práci na téma *Pohřební ritus 17. a 18. století na Moravě* (školitel: Doc. PhDr. Josef Unger, CSc.) a získala tak titul magistra (Mgr.). Téhož roku nastoupila na řádné doktorské studium na Katedře antropologie PřF MU v Brně, v němž pokračovala od roku 2003 v dálkové formě. V roce 2004 obhájila rigorosní práci s názvem *Devocionálie jako předměty zbožnosti v hrobech ze 17. – 19. století* a získala tak titul doktorky přírodních věd (RNDr.). Po dvou letech přerušení z důvodu mateřské dovolené opět nastupuje a v roce 2006 obhájila disertační práci *Pohřební ritus 16. – 18. století na Moravě a ve Slezsku s přihlédnutím k území střední Evropy* (školitel: Prof. PhDr. Josef Unger, CSc.) a získala tak titul Ph.D.

12

O autorce uměleckých ilustrací

12. 1. Marta Taberyová

Marta Taberyová se narodila 22. září 1930 v Olomouci. V letech 1945–1946 absolvovala Střední průmyslovou školu sklářskou v Železném Brodě, v letech 1946–1949 Střední průmyslovou školu keramickou v Praze a v letech 1949–1954 Vysokou školu umělecko-průmyslovou v Praze v keramickém ateliéru profesora Otto Eckerta a u profesora Stanislava Ulmana v oddělení ateliéru specializovaného na keramickou malbu. Po studiích pracovala jako výtvarnice ve středisku Duchcovského porcelánu v Praze (1954–1955) a ve Spojených keramických závodech, Teplice v Čechách (1958–1959). Od roku 1960 se v pražském ateliéru plně věnuje vlastní sochařské tvorbě „v hlíně“. Je členkou Mezinárodní keramické akademie – Academie internationale de la céramique se sídlem v Ženevě a členkou výboru Mezinárodního keramického sympozia v Bechyni.

Dílo: Marta Taberyová založila osobitý výtvarný projev na vyvážené syntéze či kontrastu kresebných linií, plastických tvarů, režných ploch a ploch glazovaných, zvýrazněných promyšlenou barevností a scelených dokonale zvládnutou keramickou technologií. Inspiruje se přírodními tématy, předměty každodenního života, pražskými motivy a literaturou. Výsledkem je plochý nástěnný reliéf, sloužící samostatně jako komorní dílo nebo jako součást interiéru a exteriéru soudobé architektury. Z každého z několika set komorních předmětů nebo z několika desítek ar-

chitektonických realizací Marty Taberyové dýchne na člověka uměřenost, pohoda, krása.

Sympozia: 1967 Bechyně; 1970 Uherské Hradiště; 1975 Cardiff (Velká Británie); 1985 Nashville, Tennessee (USA) aj.

Společné výstavy: Zúčastnila se prestižních mezinárodních výstav sochařů-keramiků: Faenza a Qualdo Tadino (Itálie); Frechen (Německo); Minó (Japonsko); Vallauris (Francie) aj.

Samostatné výstavy: 1963 Liberec; 1966 Ústí nad

Labem; 1967 Sobotka; 1968 Semily; 1969 Ústí nad Labem; 1969 Fragnerova galerie, Praha; 1969 Heilbronn (Německo); 1970 Galerie bratří Čapků, Praha; 1973 Hamburk (Německo); 1974 Galerie Díla – ČFVU Zlatá lilie, Praha; 1974 Zámecká galerie, Opočno; 1975 Galerie Díla – ČFVU, Olomouc; 1976 Čs. kulturní středisko, Sofie (Bulharsko); 1976 Zámecká galerie, Frýdek-Místek; 1977 Galerie Díla – ČFVU Zlatá ulička, Praha; 1978 Galerie Handwerkspflege, Mnichov (Německo); 1980 Rosengalerie Amsterdam (Holandsko); 1981 CA Galerie Düsseldorf (Německo); 1981 Galerie Václava Špály, Praha; 1982 Galerie umění, Karlovy Vary; 1982 Galerie Jaroslava Krále, Brno; 1983 Österreichische Keramik Studio Wien (Rakousko); 1983 Galerie muzea, Šumperk; 1984 Galerie Farel, Aigle (Švýcarsko); 1985 Havana (Kuba); 1987 Galerie Na Můstku, Praha; 1988 Bad Homburg (Německo); Moravská Třebová, St. Wendel (Německo); 1990 Bechyně; 1991 Lausanne (Švýcarsko); Schweinfurt (Německo); 1992 Aigle (Švýcarsko); Nymburk; Olomouc; 1993 Hradec Králové; Vídeň (Rakousko); 1994 Benešov; Třinec; 1995 Praha; 1997 Aigle (Švýcarsko); Týn nad Vltavou; 1998 Muzeum středního Pootaví, Strakonice; Muzeum, Uherské Hradiště; 1999 Tábor; 2000 Galerie Soho, Praha 1 aj.

Zastoupení ve sbírkách: Její dílo je zastoupeno ve významných našich a zahraničních galeriích, muzeích a sbírkách a je součástí architektonických exteriérů a interiérů: Beroun; Bratislava (Slovensko); Břec-lav; Frankfurt-Kelsterbach (Německo); Karlovy Vary; Londýn (Anglie); Luhačovice; Mělník; Moravský Krumlov; Neratovice; Olomouc; Pardubice; Praha; Trutnov; Ústí nad Labem; Znojmo aj.

Ocenění: 1967 III. cena za upomínkové předměty pro světovou výstavu Expo Montreal; 1970 Bronzová medaile, Mezinárodní výstava keramiky, Sopoty (Polsko); 1972 Zlatá medaile a Bavorská státní cena, Mezinárodní veletrh uměleckých řemesel, Mnichov (Německo); 1973 Zlatá medaile, Mezinárodní výstava

keramiky, Faenza (Itálie); 1974 Zlatá plaketa, Mezinárodní výstava keramiky, Qualdo Tadino (Itálie); 1979 Zlatá medaile, Mezinárodní výstava keramiky, Qualdo Tadino (Itálie); 1980–1986 řada státních vyznamenání a ocenění.

Díla vytvořená pro Kruh prstenu: Světové dějiny sexuality, erotiky a lásky od počátků do současnosti v reálném životě, krásné literatuře, výtvarném umění a dílech českých malířů a sochařů inspirovaných obsahem této knihy:

Marta Taberyová, *Adam a Eva*, 1998, reliéfní keramický obraz, šamotovaná kamenina, výpal 1 250 °C, částečně glazovaná, průměr 55 cm. Inspirace: *Bible*.

Marta Taberyová, *Bílá růže*, 1998, reliéfní keramický obraz, tvrdá pórovina, výpal 1 250 °C, částečně glazovaná, 33x23 cm. Inspirace: Jaroslav Seifert, *Píseň*.

Marta Taberyová: „*Ve své tvorbě hledám a vyznávám krásu obyčejných věcí. Pohodu a ticho odloženého, ale přesto vypovídajícího o lidském doteku. Proto jsou mi blízké například verše Jaroslava Seiferta:*

*„Slyším to, co jiní neslyší,
bosé nohy chodit po pláži.
Vzdechy pod pečetí v dopise,
chvění strun, když struna nechví se.“*

A proto i při ztvárnění milostných scén jsem se inspirovala neokázalými verši Jaroslava Seiferta, Karla Tomana, Františka Halase a Vítězslava Nezvala.“

Marta Taberyová, *Píseň (Máky)*, 1998, montovaný reliéfní keramický obraz, šamotovaná kamenina, výpal 1 250 °C, částečně glazovaná, 65x81 cm. Inspirace: Karel Toman, *Píseň*.

Marta Taberyová, *Růže a měsíc*, 1998, reliéfní keramický obraz, šamotovaná kamenina, výpal 1 250 °C, částečně glazovaná, 38,5x52 cm. Inspirace: František Halas, *Sonet pro tebe*.

Marta Taberyová, *Sukýnka*, 1998, reliéfní keramický obraz, šamotovaná kamenina, výpal 1 250 °C, částečně glazovaná, 25x45 cm. Inspirace: Vítězslav Nezval, *Popěvek*.

13

Literatura

- Adámek, Jan – Fröhlich, Jiří (1995): Funerální památky z nálezů v kostele sv. Kříže v Písku. *Starožitnosti a užité umění*, roč. 10, s. 16-17.
- Adámek, Jan – Fröhlich, Jiří (1996): Krypty kostela Povýšení sv. Kříže v Písku. *Sborník společnosti přátel starožitností*, roč. 4, s. 167-179.
- Alsdorf, D. (2001): Das Grab des Obristen. *Archäologie in Niedersachsen*, roč. 4, s. 131-133.
- Ariès, Philippe (2000): *Dějiny smrti I., II.* Praha: Argo.
- Bankl, Hans (2000): *Nemoci Habsburků*. Praha: Brána.
- Barthel, Hans-Joachim – Höhne, Heidemarie (1965): Zwei Gräber aus Erfurter Kirchen. *Alt-Thüringen*, roč. 7, s. 315-320.
- Bednárik, Rudolf (1939): Príspevok k pohrebným zvykom slovenského ľudu. *Národopisný sborník*, roč. 1, s. 54-88.
- Bednárik, Rudolf (1972): *Cintoríny na Slovensku*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Belcredi, Ludvík (1993): Archeologický výzkum kaple svaté Kateřiny a areálu kláštera Porta coeli v Předklášteří u Tišnova. *Archaeologia historica*, roč. 18, s. 315-341.
- Benešová, Lenka – Horáčková, Ladislava – Unger, Josef – Vitula, Petr (1994): Hrob pastýře z Hustopečí. *Jižní Morava*, roč. 30, s. 275-277.
- Beranová, Magdalena (1989): Kovové vínky pražských dívek ze 17. a první poloviny 18. století. *Archaeologica Pragensia*, roč. 10, s. 269-280.
- Berkovec, Tomáš (2002): Dlouhá Lhota (okr. Blansko). *Přehled výzkumů* 43, s. 254.
- Blažková-Dubská, Gabriela (2005): Několik poznámek k archeologickému studiu novověkého pohřbívání v Čechách (Úvod ke studiu novověkých pohřebišť na Pražském hradě). In: Tomková, K. (ed.), *Castrum Pragense č. 7. Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích, díl I.1.*, s. 201-216.
- Blažková-Dubská, Gabriela (2005a): Archeologický výzkum novověkého pohřebiště u Jízdárny. In: Tomková, K. (ed.), *Castrum Pragense č. 7. Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích, díl I.1.*, s. 403-408.
- Bohunová, Martina (2003): *Válečný pohřební ritus*. Disertační práce na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.
- Bombera, Jan (1984): *O posmrtné magii na libavském panství v 18. století*. Okresní archiv v Olomouci, s. 79-93.
- Borkovský, Ivan (1969): *Pražský hrad v době přemyslovských knížat*. Praha: Academia.
- Borkovský, Ivan (1975): *Svatojiráská basilika a klášter na Pražském hradě*. Praha: Academia.
- Bravermanová, Milena (2005): Hroby významných představitelů duchovního stavu na Pražském hradě. In: Tomková, K. (ed.), *Castrum Pragense č. 7. Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích, díl I.1.*, s. 119-140.
- Bravermanová, Milena (2005a): Hroby králů a jejich

- příbuzných na Pražském hradě. In: Tomková, K. (ed.), *Castrum Pragense č. 7. Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích, díl I.1.*, s. 53-87.
- Brestovanský, Petr – Stará, Marcela (1998): Archeologické objevy z městského hřbitova u kostela sv. Antonína Velikého v Liberci. *Archeologie Libereckého kraje*, roč. 1, s. 46-56.
- Březan, Václav (1985): *Životy posledních Rožmberků I., II.* Praha: Svoboda.
- Budinský-Krička, V. (1944): *Prvé staroslovenské radové pohrebištia v Turci a v Liptove*. Martin: Muzeálna slovenská spoločnosť v Turčianskom sv. Martině.
- Bukovský, Jan (2000): *Loretánské kaple v Čechách a na Moravě*. Praha: Libri.
- Burian, Vladimír (1948): *Vývoj náboženských poměrů v Brně 1570–1680*. Brno: ÚNV zemského hlavního města Brna.
- Burian, Václav (1971): Nálezy pohřbů v Křížové chodbě sv. Václava v Olomouci. *Přehled výzkumů 1969*, s. 31.
- Burian, Václav (1972): Orientační průzkum Dietrichštejnské krypty pod Dómem sv. Václava v Olomouci. *Přehled výzkumů 1971*, s. 126.
- Burian, Václav (1978): První nálezy z bývalého mořického hřbitova v Olomouci. *Přehled výzkumů 1976*, s. 106-108.
- Burian, Václav (1992): Osudy tělesných pozůstatků olomouckého biskupa Františka kardinála z Dietrichštejna. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 44, č. 3, s. 330-343.
- Bůžek, Václav – Hrdlička, Josef – Král, Pavel – Vybíral, Zdeněk (2002): *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha: Paseka.
- Cironis, Petros (1994): *Kniha černá nebo smolná královského svobodného města Rokycan z let 1573–1630 s přílohou pozdějších čarodějnických procesů*. Rokycany: Státní okresní archiv.
- Codreanu-Windauer, Silvia (1988): Ausgrabungen in der St.-Peters-Kirche zu Niedertraubling. *Das archäologische Jahr in Bayern 1988*, s. 149-150.
- Codreanu-Windauer, Silvia (1993/94): Die Ausgrabungen in der St.-Peters-Kirche zu Niedertraubling bei Regensburg. *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege*, roč. 34/35, s. 265-290.
- Corvisier, André (2002): *Tance smrti*. Praha: Volvox globator.
- Černý, Ervín (1994): Smírčí kámen u Ježkovic (okr. Vyškov). *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 46, č. 2, s. 161-163.
- Čižmář, Zdeněk (2000): Prostějov (okr. Prostějov). *Výzkumy. Ausgrabungen 1993–1998*, s. 208.
- Čižmář, Zdeněk (2004): Znojmo (okr. Znojmo). *Přehled výzkumů 45*, s. 249-250.
- Čižmář, Zdeněk – Šmíd, Miroslav (1999): Prostějov (okr. Prostějov). *Přehled výzkumů 40 (1997–1998)*, s. 363-364, 366-369.
- Čižmář, Zdeněk – Šmíd, Miroslav (2000): Prostějov (okr. Prostějov). In: *Výzkumy. Ausgrabungen 1993–1998*, s. 74-76, 206-207.
- Čižmář, Zdeněk – Šmíd, Miroslav (2000a): Vývoj Prostějova v archeologických a historických pramenech v období 10. – 16. století. *Archaeologia historica*, roč. 25, s. 77-102.
- Čulen, Ladislav (1945): Habáni na západnom Slovensku. *Historický zborník – časopis historického odboru MS*, s. 69-156.
- Dąbrowska, Alzbieta (1997): Liturgia śmierci a archeologia: Uwagi o wyborze miejsca pochowania, orientacji, ułożenia ciała i jego ubiorze w średniowiecznej Europie łacińskiej. *Kwartalnik Historyczny*, roč. 104, s. 3-14.
- Dąbrowski, Pawel – Gronkiewicz, Stanislaw – Kaczmarek, Romuald – Krzyżanowska, Monika – Kwiatkowska, Barbara – Witkowski, Jacek (1999): Grób księżnej Karoliny z Piastów legnicko-brzeskich w kościele pocysterskim p.w. św. Bartłomieja w Trzebnicy. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, roč. 47, č. 3-4, s. 435-444.
- David, Petr – Soukup, Vladimír (2000): *777 kostelů, klášterů, kaplí České republiky*. Praha: Soukup & David, s.r.o.
- Delumeau, Jean (1997): *Strach na západě ve 14. – 18. století*. Praha: Argo.
- Descoedres, Georges – Cueni, Andreas – Hesse, Christian – Keck, Gabriele (1995): *Sterben in Schwyz*. Basel: Schweizerischer Burgenverein.
- Dobíšková, Miluše – Kuželka, Vítězslav – Velemínský, Petr – Starec, Petr (1997): Archeologická dokumentace v areálu bývalého hřbitova u kostela sv. Jindřicha na Novém Městě pražském. *Archaeologica Pragensia*, roč. 13, s. 173-181.
- Dostál, Bořivoj (1968): Spätburgwallzeitliche und neuzeitliche Grabstätte in Znojmo. *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, řada E13*, s. 7-66.
- Drażkowska, Anna (2007): Dziecięcy jedwabny czepek z XVIII wieku wydobyty w gdańskim kościele św. Jana. *Archeologia Gdańska*, č. 3, s. 129-133.

- Drescher, Hans (1985): Tostedt. Die Geschichte einer Kirche aus der Zeit der Christianisierung im nördlichen Niedersachsen bis 1880. *Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte, Niedersachsen, Heft 19*. Hildesheim: Verlag August Lax.
- Drozdová, Eva – Petrásková, Jana (2001): Antropologický rozbor kosterních pozůstatků hraběte Josefa Františka Dietrichsteina a knížete Leopolda Ignáce Dietrichsteina. In: Hašek, V. – Nekuda, R. – Unger, J., ed., *Ve službách archeologie II*. Brno: Archeologický ústav AV ČR, s. 45-54.
- Drozdová, Eva – Beran, Hynek (2003): Identifikace kosterních pozůstatků knížete Waltera Xavera Dietrichsteina. In: Hašek, V. – Nekuda, R. – Unger, J., ed., *Ve službách archeologie IV*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost a Geodrill; Nitra: Archeologický ústav Slovenské akademie vied, s. 241-246.
- Drozdová, Eva – Vachunková, Alena – Kala, Jiří – Veselovskaya, Elizaveta V. – Benešová, Jana (2005): Antropologický výzkum kosterních pozůstatků Markéty Františky Lobkowiczové-Dietrichsteinové a jejího manžela Václava Viléma Popela Lobkowicze, pohřbených v kostele sv. Václava v Mikulově. In: Hašek, V. – Nekuda, R. – Unger, J., ed., *Ve službách archeologie VI*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost; Nitra: Archeologický ústav Slovenské akademie vied, s. 345-365.
- Drozdová, Eva (2006): *Dietrichsteinové z Mikulova*. Brno: Masarykova univerzita.
- Dušeková, Sigrid (1980): Cintorín z 15. –17. stor. v Smoleniciach. *Slovenský národopis*, roč. 28, s. 433-453.
- Dülmen, Richard (1999): *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století)*. Praha: Argo.
- Dülmen, Richard (2002): *Historická antropologie*. Praha: Dokořán.
- Dülmen, Richard (2003): *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích*. Praha: Dokořán.
- Dvořák, Jaroslav – Horáčková, Ladislava – Vargová, Lenka – Zatloukal, Richard (1998): Výzkumy v dominikánském a minoritském klášteře v Jihlavě. *Pravěk NŘ*, roč. 8, s. 303-319.
- Edgenberger, Peter – Ulrich-Bochsler, Susi – Schäublin, Elisabeth (1983): Beobachtungen an Bestattungen in und um Kirchen im Kanton Bern aus archäologischer und anthropologischer Sicht. *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, roč. 40, s. 221-240.
- Eichler, Karel (1891): *Paměti panství veverského*. Brno: Vlastním tiskem.
- Enderová, Pavla (1997): Slavkov. *Přehled výzkumů 1993–1994*, s. 271-272.
- Faltýnek, Karel (2000): Záchranný archeologický výzkum v kapli sv. Jiří a v kostele sv. Marka v Litovli. *Památkový ústav v Olomouci. Výroční zpráva 1999*, s. 76-82.
- Fialová, Ludmila – Horská, Pavla – Kučera, Milan – Maur, Eduard – Musil, Jiří – Stloukal, Milan (1996): *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta.
- Fic, Karel – Zecpal, Josef (1999): Cholerový hřbitůvek. *VOX*, roč. 7, č. 8, s. 2.
- Filka, Ivo (1998): Farnost Fryšava pod Žákovou horou – I. část. *Západní Morava II*, s. 144-150.
- Fingerlin, Ilse (1977): Die frühneuzeitlichen Bestattungen im Kreuzgang von St. Ulrich und Afra in Augsburg. In: Werner, Joachim, ed., *Die Ausgrabungen in St. Ulrich und Afra in Augsburg 1961–1968*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, s. 487-517.
- Fingerlin, Ilse (1992): *Die Grafen von Sulz und ihr Begräbnis in Tiengen am Hochrhein*. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag.
- Flodrová, Milena (1992): *Brněnské hřbitovy (Průvodce po jejich historii, čestných hrobech města Brna, památkově chráněných náhrobcích a vojenských pohřebištích)*. Brno: Rovnost.
- Foltýnová-Mikulcová, Pavlína (1999): Jan Filipec, diplomat ze sklonku středověku. *Dějiny a současnost*, roč. 21, č. 1, s. 11-15.
- Francek, Jindřich (1999): *Zločin a trest v českých dějinách*. Praha: Rybka Publishers.
- Francek, Jindřich (2000): *Zločin a sex v českých dějinách*. Praha: Rybka Publishers.
- Głosek, M. – Łuczak, B. (1982): Bitwa pod Lubiszewem (17 kwietnia 1577 r.) w świetle badań archeologicznych. *Sudia i materiały do historii wojskowości*, roč. 25, s. 81-100.
- Gockerell, Nina (1995): *Bilder und Zeichen der Frömmigkeit. Sammlung Rudolf Kriss*. München: Bayerisches Nationalmuseum.
- Goš, Vladimír (1997): Šumperk (okr. Šumperk). *Přehled výzkumů 1993–1994*, s. 238.
- Hadroušková, M. (1950): Hřbitovy a pohřbívání v Brně do r.1947. *Lékařské listy z 15. května*, s. 298-301.
- Hanáková, Hana – Martinec, Vladimír – Vyhnaněk,

- Luboš (1975): Barokní pohřby od sv. Jindřicha na Novém Městě pražském. *Sborník Národního muzea v Praze*, řada B 31, 91-107.
- Hanáková, Hana – Stloukal, Milan (1988): *Pohřebiště kolem bývalého kostela svatého Benedikta v Praze*. Praha: Národní muzeum.
- Hannig, R. (2000): Ausgrabungen in der ehemaligen Propstei St. Gangolf in Holfeld. *Das archäologische Jahr in Bayern 1999*, s. 127-130.
- Hanuliak, Václav – Ragač, Radoslav (2000): Príspevok k problematike existencie kláštorného hospica a Kostola sv. Ducha v Slovenskej Lupče. *Archaeologia historica*, roč. 25, s. 233-244.
- Havel, Josef (1980): Hromadný hrob bělohorských bojovníků. *Archaeologica Pragensia*, roč. 1, s. 227-231.
- Heinz, Annemarie et al. (2000): *Apoštol svatý Jakub Větší. Život a legenda*. Praha: Oswald.
- Hellich, Jan (1926): Následky tolerančního patentu na panství poděbradském. *Časopis pro dějiny venkova*, roč. 4, s. 220-249.
- Herrmann, Ignát – Teige, Josef – Winter, Zikmund (1902): *Pražské ghetto*. Praha: Česká grafická společnost UNIE.
- Heřman, Jan (1980): *Jüdische Friedhöfe in Böhmen und Mähren*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství.
- Hilbert, K. – Matiegka, J. – Podlaha, A. (1929-30): Královská hrobka v chrámě sv. Víta na hradě Pražském. *Památky archeologické*, roč. 36, s. 241-257.
- Hlinka, Jozef (1992): Barokové medailérstvo na Slovensku. *Pamiatky a múzeá* 5-6, s. 36-45.
- Hnátek, Milan (1998): Santini myslel při projektování na lebku – morový hřbitov ve Žďáru nad Sázavou. *Moravské noviny - Rovnost*, 7. listopad 1998.
- Hofer, Nikolaus – Krenn, Martin – Wurzer, Wolfgang (1994): Archäologische Ausgrabungen am Rathausplatz von Scheibbs in Niederösterreich. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 33, s. 228-236.
- Holub, Petr – Kolařík, Václav – Merta, David – Peška, Marek – Sedláčková, Lenka – Zapletalová, Dana – Zúbek, Antonín (2006): Brněnské středověké a raně novověké hřbitovy z pohledu archeologie. *Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna*, roč. 19, s. 267-294.
- Horáčková, Ladislava – Vargová, Lenka (2002): Smrt v raném novověku a lékařská antropologie. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, řada C 49, s. 33-39.
- Horváth, B. (1970): A tiszavényi pártá és pártáöv. *Folia Archaeologica*, roč. 21, s. 168.
- Horváthová, Emília (1993): Predstavy o posmrtnom živote v koreláciach s pohrebnými obradmi. In: Krekovič, Eduard, ed., *Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava: Nona, s. 60-68.
- Hoško, Jozef (1989): Výsledky historicko-archeologického výskumu mestského hradu v Kremnici. *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, roč. 39-40, s. 249-292.
- Hoško, Jozef – Lesák, Branislav (1996): Archeologický výskum predrománskej rotundy a karnera zaniknutej osady Sv. Vavrinca v Bratislave. *Archaeologia historica*, roč. 21, s. 241-251.
- Hrdlička, Ladislav – Richter, Miroslav (1974): Slovan-ské a středověké osídlení Oškobrhu u Poděbrad. *Památky archeologické*, roč. 65, č. 1, s. 111-184.
- Hrubec, Igor (1971): Výzkum zaniknutej dediny Dolný Poltár. *Archeologické rozhledy*, roč. 23, č. 1, s. 69-79.
- Hrubý, Vilém (1955): *Staré Město, velkomoravské pohřebiště „Na valách“*. Praha.
- Hrubý, Vilém (1967): Kostel sv. Michala ve Starém Městě. *Časopis Moravského muzea – vědy společenské*, roč. 52, s. 47-71.
- Huber, Elfriede Hannelore (1998): Der „Alte Meidlinger Friedhof“ – eine Notbergung. *Archäologie Österreichs*, roč. 9, č. 2, 29-30.
- Hunka, Ján (1996): Mince nájdené v stredovekých cirkevných komunitách na Slovensku. *Archaeologia historica*, roč. 21, s. 505-508.
- Hýbl, František (2002): Pohřební rituál Moravských bratří z pohledu osvícence Josefa Heřmana Agapita Gallaše. *Studia comeniana historica*, roč. 32, č. 67-68, s. 115-117.
- Chaloupka, Jan (1986): Náhrobní kameny ve filiálním kostele sv. Martina v Kralicích nad Oslavou. *Z kralické tvrže*, roč. 13, s. 58-66.
- Chorváthová, Lubica (1993): Pohrebné hry, strázenie mŕtveho a vampirizmus v Strednej Európe. In: Krekovič, Eduard, ed., *Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava: Nona, s. 76-80.
- Chrościcki, Juliusz A. (1996): Od śmierci do egzekwii. In: Dziubkowska J., ed., *Vanitas. Portret trumienny na tle sanmachich obyczjeów pogrzebowych (katalog wystawy)*. Poznań, s. 28-32.
- Chudzińska, Barbara (1998): *Dewocjonalia z nowoży-*

- nego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu.* Kraków: Oficyna Cracovia.
- Irša, Rudolf (1991): Cintorín vo Velkých Levároch. Stopami habánov stále záhadných. *Malovaný kraj*, roč. 27, č. 1, s. 7.
- Janata, J. – Šubert, V. – Tardy, H. (1864): *Památka roku slavnostního 1863 tisícileté památky obrácení národu českého na Moravě, Slovensku v Čechách skrze Cyrila a Metoděje na křesťanství.* Praha.
- Jaroš, Jiří (1974): Záchrana kosterných nálezů ve Slavkově. *Přehled výzkumů 1973*, s. 103.
- Ječný, H. – Olmerová, H. (1988): Historie a výzkum staroměstského bloku kolem kostela sv. Benedikta. In: Hanáková, H., Stloukal, M. (eds.), *Pohřebiště kolem bývalého kostela sv. Benedikta v Praze*, Praha: Národní muzeum.
- Jenerál, Emil (1991): Epitafy a krypty v moravskobudějovickém kostele sv. Jiljí. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 43, č. 2, s. 159-171.
- Jenerál, Emil (1993): Výslech u hrdelního soudu v Moravských Budějovicích roku 1666. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 45, č. 2, s. 206-208.
- Jesenský, Vít (1996): Kostnice ve Všeradicích a barokní kostnice ve středních Čechách. *Památky středních Čech*, roč. 10, č. 1, s. 21-36.
- Jesenský, Vít (1996a): Barokní kostnice ve středních Čechách (2. část). *Památky středních Čech*, roč. 10, č. 2, s. 20-51.
- Jüttner, K. (1931): Am Fuße der Rosenberg bei Klentnitz. *Deutsch – mährisch – schlesische Heimat*, roč. 9, č. 10, s. 1-4.
- Júzová-Škrobálová, Alena (1961): K problematice architektury hřbitova ve Strávkách. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské university FX*, s. 307-317.
- Kaiser, Gerhard (1965): Sterbeablasskreuz aus der „Schottenkirche“ in Erfurt. *Alt – Thüringen*, roč. 7, s. 321-325.
- Kamarýt, Jan (1988): *Kolínský chrám, historie a průvodce.* Kolín: regionální muzeum.
- Kapica, Zdzisław (1972): Prace wykopaliskowe na cmentarzysku przyspialnym i przykościelnym z wieku XVI – początków XIX (st. Św. Duch) w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek w latach 1964-1969. *Komunikaty Archeologiczne Bydgoszcz*, s. 154-159.
- Kauerová, Vlasta – Koudela, Miroslav (1998): *Památky staré Litovle.* Památkový ústav Olomouc: Dáňal.
- Kauerová, Vlasta – Vítek, Tomáš – Faltýnek, Karel (1999): Výsledky průzkumu kostela sv. Filipa a Jakuba v Litovli. *Památkový ústav v Olomouci. Výroční zpráva 1998*, s. 84-89.
- Kelm, Rüdiger (1994-95): Die Grabung 1994 auf dem Klushofgelände in Bremerhaven-Lehe. *Bremen archäologische Blätter. Neue Folge*, roč. 3, s. 66-73.
- Kenzler, Hauke (2002): Der Friedhof von Breunsdorf – Untersuchungen zum Totenbrauchtum in Mittelalter und Neuzeit. In: Oexle, Jurdith (ed.), *Kirche und Friedhof von Breunsdorf.* Dresden: Landesamt für Archäologie, s. 147-165.
- Klanicová, Evženie – Peška, Jaroslav (1993): Sondážní práce v tzv. Dietrichštejnské hrobce v Mikulově (okr. Břeclav). *Přehled výzkumů 1991*, s. 80.
- Klanicová, Evženie – Peška, Jaroslav (1996): Archeologický výzkum na náměstí T.G. Masaryka v Břeclavi. *Přehled výzkumů 1992*, s. 74-75.
- Klvaňa, Josef (1899): Rubáč a opličko na jihovýchodní Moravě. *Český lid* 8, s. 198-200.
- Knoz, Tomáš (2002): Todten-Gerüst. Dobrá smrt ctnostného šlechtice v pohřebních kázáních Dona Florentia Schillinga. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada C* 49, s. 119-134.
- Kohoutek, Jiří (1999): Průzkum barokních krypt v kostele sv. Františka Xaverského a Zvěstování Panny Marie v Uherském Hradišti v roce 1998. *Slovácko*, roč. 41, s. 147-163.
- Kolár, Jaroslav (ed.) (1987): *Marek Bydžovský z Florentina, Svět za tři českých králů (výbor z kronikářských zápisů let 1526-1596.* Praha: Svoboda.
- Koldínská, Marie (2001): *Každodennost renesančního aristokrata.* Praha: Paseka.
- Kołyuszko, Marek (1997): Krzyżyki-karawaki z nowożytnego cmentarza w Lubiniu (woj. Leszno) na tle karawak europejskich. *Archaeologia Historica Polona*, roč. 6, s. 167-181.
- Konečný, Lubomír (1972): *Poznámky ke stavebnímu vývoji děkanského kostela v Modřicích.* Modřice: Osvětová beseda.
- Konečný, Lubomír (1986): Výsledky stavebně-historického a archeologického průzkumu rotundy sv. Pantaleona v Pustiměři. *Archaeologia historica*, roč. 11, s. 329-358.
- Konečný, Lubomír (1987): Záchraný výzkum románského kostela v Novosedlech. *Jižní Morava*, roč. 23, s. 95-112.
- Kos, Petr (1999): Vlkoš (okr. Hodonín). *Přehled výzkumů 39 (1995-1996)*, s. 472-473.
- Kos, Petr (2004): Želešice (okr. Brno-venkov). *Pře-*

- hled výzkumů 45*, s. 251.
- Košák, František (1899): Nemoc, smrt a pohřeb v pověrách, pověstech a obyčejích lidu na Rokycansku. *Český lid*, roč. 8, s. 194–198.
- Koutek, František Ignác (2004): *Velká Meziříč. Městská kronika barokní Moravy*. Ed: Štindl, M. Tišnov: Sursum.
- Kozłowska, Krystyna (2000): Sprawozdanie z badań archeologicznych w presbiterium kościoła ss. dominikanek (obecnie Muzeum) w Raciborzu, województwo Katowickie. *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1996 roku*, s. 131-135.
- Kozłowska, Krystyna (2001): Sprawozdanie z badań archeologicznych w presbiterium kościoła ss. dominikanek (obecnie Muzeum) w Raciborzu, województwo Katowickie. *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1998 roku*, s. 205-209.
- Král, Adolf B. (1969): Nálezy ze Žerotínské hrobky v Židlochovicích. *Jižní Morava*, roč. 5, s. 61-64.
- Král, Adolf B. (1969a): Liechtensteinská hrobka na Vranově u Brna. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 21, č. 2-3, s. 121-131.
- Král, Adolf B. (1981): Žerotínská hrobka v Židlochovicích. *Jižní Morava*, roč. 17, s. 329-332.
- Král, Adolf B. (1984): Objev původního vstupu do Liechtensteinské hrobky na Vranově u Brna. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 36, č. 3, 69-72.
- Král, Adolf B. (1991): Heraldická kuriozita – pohřbení štíty z Vranova u Brna. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 43, č. 1, s. 22-26.
- Král, Pavel (1998): Pohřby posledních pánů z Hradce. *Opera historica*, roč. 6, s. 401-552.
- Král, Pavel (2002): Žena a smrt v 16. a 17. století. In: Lenderová, Milena, ed., *Eva nejen v ráji*. Praha: Karolinum, s. 105-130.
- Král, Pavel (2002a): Rituál a ceremoniál na příkladu pohřebních slavností na šlechtických dvorech v raném novověku. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada C 49*, s. 71-86.
- Král, Pavel (2004): *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity.
- Králíková, Michaela (2004): *Devocionálie jako předměty zbožnosti v hrobech ze 17. – 19. století*. Rigorózní práce na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.
- Králíková, Michaela (2005): Devocionálie z bývalého hřbitova na místě dnešního kostela sv. Václava v Břeclavi. *Jižní Morava*, roč. 41, sv.44, s. 285-296.
- Králíková, Michaela (2006): Svěťci na barokních medailonech z jižní Moravy. In: Koziak, Rastislav – Nemeš, Jaroslav, eds., *Svätec a jeho funkcie v spoločnosti II*. Bratislava: Chronos, s. 155-166.
- Králíková, Michaela (2007): Devocionálie z brněnského hřbitova 18.–19. století jako součást katolického pohřebního ritu. *Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna*, roč. 20, s. 111-121.
- Kroupa, Jiří (1986): *Alchymie štěstí 1770–1810*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost.
- Krsek, Ivo a kol. (1996): *Umění baroka na Moravě a ve Slezsku*. Academia, Praha.
- Krupica, O. (1954): Výzkum v Krásně na Slovensku v r. 1953. *Archeologické rozhledy*, roč. 6, s. 361-368.
- Křehlík, František (2001): Uhřínovské kostely. *Sborník přednášek 1 (Vlastivědná a genealogická společnost ve Velkém Meziříčí)*, s. 35-40.
- Kučerová, Alena (1998): Uherské Hradiště – hrobka v kostele sv. Františka Xaverského. *Moravské noviny-Rovnost*, 4. březen.
- Kudělka, Zdeněk (1937): Význačnější objevy památek v zemi Moravsko-slezské v letech 1918–1936. *Zprávy památkové péče I/1*, s. 7-9.
- Kunc, F. J. (1937): *Od počátku až do skonání světa*. Praha: Spolek Pieta.
- Kwiatkowski, Jacek Ks. (2005): Szkaplerz, kaplerz, Karawaka... In: *Non omnis mortar. Zwyczaj pogrzebowe w XVII i XVIII – wiecznym Toruniu*. Torun: Muzeum Okręgowe, s. 31-39.
- Lantschner, Monika (1993): Ausgrabungen in der Stadtpfarrkirche St. Ulrich von Hollabrunn. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 32, s. 349-358.
- Lauer mann, Ernst (1990): Die archäologischen Ausgrabungen in der Pfarrkirche St. Laurentius von Niederhollabrunn. *Archäologie Österreichs*, roč. 1, č. 1-2, s. 42-43.
- Lehner, Manfred (1996): Die Archäologie des Lechhügels. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 35, s. 19-156.
- Loskotová, Irena (1999): Příspěvek ke hrobové výbavě 17. – 18. století. *Pravěk NŘ*, roč. 9, s. 423-430.
- Lutovský, Michal (1998): Dvacet džbánů medoviny a bezbožné kratochvíle. O pohřbívání trochu jinak. *Archeologické rozhledy*, roč. 4, s. 790-799.
- Macek, Manfred (1993): Bestattungen in der Pfarrkirche Mariä Himmelfahrt in Markgrafne-

- usiedl, Niederösterreich. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 32, s. 381-412.
- Malík, Petr (1995): *Pohřební rítus na Moravě v období středověku*. Diplomová práce, Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně.
- Malinowski, T. (1986): *Zródla archaeologiczne i antropologiczne do dziejów Rowokołu*. Słupsk.
- Manser, Jürg et al. (1992): *Richtstätte und Wasenplatz in Emmenbrücke (16. – 19. Jahrhundert)*. Bd. 1, 2. Basel: Schweizerischer Burgenverein.
- Marada, Miroslav (1994): *Smolná kniha města Lipníka*. Přerov: Státní okresní archiv v Přerově.
- Melzer, Gustav (1980): Ergänzungen zur Baugeschichte der Fischerkirche in der Freistadt Rust, Burgenland. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 19, 139-150.
- Melzer, Gustav (1983): Archäologische Untersuchungen in der Stadtpfarrkirche St. Stephan zu Horn, NÖ. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 22, 18-20.
- Melzer, Gustav (1984): Archäologische Untersuchungen in der Pfarrkirche St. Martin zu Thalgau, Salzburg. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 23, 37-59.
- Melzer, Gustav (1985/86): Die Bestattungen in der Pfarrkirche Jedenspeigen, NÖ. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 24/25, s. 45-47.
- Měřínský, Zdeněk – Unger, Josef (1985): Hrob vinaře z 18. století v Mikulově. In: *Moravín – sborník vinohradnicko-vinařských aktualit*, s. 107-109.
- Miglbauer, Renate (1991): Ausgrabungen im ehemaligen Minoritenkloster von Wels, Oberösterreich. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, roč. 7, s. 93-113.
- Michna, Pavel J. (1972): Přehled archeologických výzkumů na Moravě za rok 1971. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 24, č. 3, s. 210-324.
- Michna, Pavel J. (1973): Přehled archeologických výzkumů na Moravě za rok 1972. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 25, č. 2-3, s. 190-196.
- Michna, Pavel J. (1988): Přehled archeologických výzkumů na Moravě a ve Slezsku za rok 1987. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 40, č. 3, s. 360-367.
- Mikulec, Jiří (2000): *Barokní náboženská bratrstva v Čechách*. Praha: Lidové noviny.
- Mikulková, Blanka (1998): Tajemství bučovické krypty. *Vyškovské noviny* č. 19, 15. květen, s. 4.
- Mikulková, Blanka (2000): Bučovice (okr. Vyškov). In: *Výzkumy. Ausgrabungen 1993–1998*, s. 147.
- Mithay, Sándor (1985): A Györi XVI–XVII. Századi temető. *Communicationes archaeologicae Hungariae*, s. 195–198.
- Mittermeier, Irene (1989): Die Ausgrabung im Domhof zu Passau, Bilanz der Jahre 1987 und 1988. *Forträge des Niederbayerischen Archäologentages, Heft 7*, s. 119-169.
- Mittermeier, Irene (1993): *Archäologische Ausgrabungen im Domhof zu Passau*. Passau: Kunstverlag Peda.
- Mlčák, Leoš (1984): Krypta pod kaplí sv. Antonína Paduánského u olomouckého kostela Neposkvrněného početí Panny Marie. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 36, č. 3, s. 344-346.
- Mlčák, Leoš (2004): Pozdně renesanční erbovní desky Jiřího Pavorina z Pavorinu, v letech 1594 až 1608 opata kanonie Hradisko u Olomouce. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 56, č. 2, s. 182-188.
- Možný, Ivo (1990): *Moderní rodina*. Brno: Nakladatelství Blok.
- Müller-Wille, Michael (1977): Krieger und Reiter im Spiegel früh- und hochmittelalterlicher Funde Schleswig-Holsteins. *Offa*, roč. 34, s. 40-74.
- Nahodil, Otakar – Robek, Antonín (1959): *České lidové pověry*. Praha: Orbis.
- Navrátilová, Alexandra (1993): K některým kultovním a sociálním aspektům pohřebního obřadu v české a slovenské lidové tradici. In: Krekovič, Eduard, ed., *Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť*. Bratislava: Nona, s. 69-75.
- Navrátilová, Alexandra (1996): „Nečistí zemřelí“ v posmrtných a pohřebních obřadech českého lidu. *Český lid*, roč. 83, s. 21-30.
- Navrátilová, Alexandra (1998): Hřbitov jako místo kontaktu dvou světů. *Folia ethnographica*, roč. 32, s. 153-161.
- Navrátilová, Alexandra (2004): *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- Nechvátal, Bořivoj (1988): Závěrečná etapa archeologického výzkumu v bazilice sv. Petra a Pavla na Vyšehradě. *Archaeologia historica*, roč. 13, s. 417-422.
- Nechvátal, Bořivoj (1999): *Radomyšl – raně středověké pohřebiště*. Praha: AÚ AVČR.
- Němec, Igor a kolektiv (1980): *Slova a dějiny*. Praha: Academia.
- Nešpor, Zdeněk R. (2005): Sociální aspekty pohřebního ritu českých nekatolíků v 18. a 19. století. In: Kováč, M. – Kovács, A. – Podolinská, T. (eds.),

- Cesty na druhý svet. Smrť a posmrtný život v náboženstvách sveta*, Bratislava: Ceres, s. 235-250.
- Neugebauer, Johannes-Wolfgang (1985/86): Die Marien- oder Liebfrauenkapelle zu Hafnerbach, NÖ. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 24/25, s. 55-69.
- Neugebauer, Christine – Neugebauer, Johannes-Wolfgang (1981): Die Ausgrabungen in der Pfarrkirche Klosterneuburg–St. Martin 1977 – 1982. *Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte*, roč. 31, s. 121-135.
- Neugebauer-Maresch, Christine – Neugebauer, Johannes-Wolfgang – Grosschmidt, Karl (1991): Rettungsgrabungen in der Pfarrkirche zur „Aufindung des Heiligen Kreuzes“ in Hohenau an der March, Niederösterreich. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 30, s. 141-149.
- Niederle, Lubomír (1911): *Život starých Slovanů, díl I., sv. I.* Praha: Národopisné museum československé.
- Niederle, Lubomír (1921): *Moravské Slovensko. Národopis lidu československého, díl I., sv. II.* Praha: Národopisné museum československé.
- Nohejlová-Prátová, Emanuela (1986): *Základy numismatiky*. Praha: Academia.
- Nováček, Jaroslav (1947): Pohřby zoufalců na Náměstku nad Oslavou před 300 lety. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 2, s. 64-65.
- Novotný, Boris (1967): Vyzvednutí pozůstatků maršála Raduita de Souches, obránce Brna proti Švédům. *Přehled výzkumů 1966*, s. 56-57.
- Novotný, Boris (1967a): Záchranný výzkum ve starobrněnském kostele a nález hrobky pana Jindřicha z Lipé. *Přehled výzkumů 1966*, s. 58-59.
- Novotný, Boris (1974): Průzkum Kapucínské krypty v prostoru městského hřbitova ve Vyškově. *Přehled výzkumů 1973*, s. 105.
- Obšusta, Petr (1999): Krhov (okr. Třebíč). *Přehled výzkumů 39 (1995–1996)*, s. 426.
- Odehnal, František – Podborský, Vladimír (1996): *Sv. Kliment u Lipůvky – významná památka z počátku našich dějin*. Brno: Moravskoslezský archeologický klub.
- Offenberger, Johann – Geischläger, Angelika (1996): Wien 1 – St. Stephan. In: Farka, Ch., ed., Die Abteilung für Bodendenkmale des Bundesdenkmaltes Jahresbericht 1996. *Fundberichte aus Österreich*, roč. 35, s. 9-68.
- Omelka, Martin – Starec, Petr (2002): Nové nálezy v areálu bývalého hřbitova u sv. Jindřicha na Novém Městě pražském. *Archaeologica Pragensia*, roč. 16, s. 141-154.
- Pajer, Jiří (2002): Strážnice v pozdní renesanci. In: Pajer, Jiří a kol., *Strážnice. Kapitoly z dějin města Strážnice*. Strážnice: Městský úřad, s. 147-159.
- Pařík, Arno (2001): Z historie a činnosti pražského pohřebního bratrstva. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století (sborník příspěvků z 20. plzeňského sympozia)*. Praha: Koniasch Latin Press, s. 309-333.
- Paukert, V. (1978): Moravské románské karnery a kaple tzv. Cyrilka v Podivíně. *Jižní Morava*, roč. 14, s. 111-118.
- Pavelčík, Jiří (2000): Geofyzikální a archeologický průzkum kostela sv. Františka Xaverského v Uherském Hradišti. *Přehled výzkumů 41 (1999)*, s. 257-262.
- Pavelčík, Jiří (2000a): Zpráva o průzkumu kostela sv. Františka Xaverského v Uherském Hradišti. *Slovácko*, roč. 42, s. 159-167.
- Pekař, Josef (1970): *Kniha o Kosti*. Praha: Československý spisovatel.
- Pernička, Jan (1982): Otevření hrobky moravských a českých Kouniců ve Slavkově u Brna. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 39, s. 143-151.
- Pertlwieser, Manfred (1996): Die Toten von Lambach. *Archäologie Österreichs*, roč. 7, č. 2, s. 49-59.
- Peška, Jaroslav – Vrána, Jakub (2001): Šternberk (okr. Olomouc). *Přehled výzkumů 42*, s. 246-247.
- Petráň, Josef (1971): *Staroměstská exekuce*. Praha: Mladá fronta.
- Petráň, Josef – Petránová, Lydia – Šimek, Eduard – Vogeltanz, Jan (1995, 1997): *Dějiny hmotné kultury díl II./ 1, 2*. Praha: Karolinum.
- Petrtyl, Josef (1962). Peníz a jeho funkce v pověrečných zvyklostech. *Československá etnografie*, roč. 10, s. 281-301.
- Pfleiderer, Rudolf (1998): *Atributy světců*. Praha: Unicornis.
- Polla, Belo (1986): *Košice – Krásna*. Bratislava: Fontes.
- Pospíšilová, Jiřina (1990): Nález „vampyrického“ hrobu v lodi hřbitovního kostela Nejsvětější Trojice v Písku. *Výběr z prací členů historického klubu při jihočeském muzeu v Českých Budějovicích*, roč. 27, 248–249.
- Prahl, Roman a kolektiv (2004): *Umění náhrobku v českých zemích let 1780–1830*. Praha: Academia.
- Prasek, Vincenc (2001): Dvě léta na Buchlově. Kulturní obrázky z let 1581 – 1582. In: Prasek, Vincenc,

- Baščan, Michal, Žižlavský, Bořek, *Po stopách buchlovského mordu*. Buchlovice, s. 4-49.
- Prečanová, Vendula (2003): Archeologické nálezy a lokality na katastru Velkého Týnce, Čechovic a Vsiska. *Střední Morava – vlastivědná revue*, roč. 16, s. 41-56.
- Prigent, Daniel (1996): Les céramiques funéraires (XIe–XVIIe siècle). *Archéologie du cimetière chrétien – Actes du 2e colloque A.R.C.H.E.A.*, s. 216-224.
- Prix, Dalibor – Zezula, Michal (2000): Archeologický výzkum kostela Nanebevzetí Panny Marie v Braticích (okr. Bruntál). *Archaeologia historica*, roč. 25, s. 279-305.
- Prnka, P. T. – Dočkalová, Marta – Horáčková, Ladislava – Šebela, Lubomír – Šenkyřík, Marek – Unger, Josef (1991): *Kryštof Jiří Matuška 1702–1777*. Blansko: Print.
- Procházka, Zdeněk (1990): *Historické náhrobníky okresu Domažlice*. Domažlice: Muzeum Chodska.
- Procházková, Marta (2003): Památky okresu Žďár nad Sázavou. In: *Nemovitě kulturní památky jižní Moravy*, sv. 14. Brno: Muzejní vlastivědná společnost, s. 6-12.
- Radoměský, Pavel (1966): *Blaník a Louňovice pod Blaníkem*. Praha: Národní muzeum.
- Rataj, Jan – Sommer, Petr (1988): Nález křížku typu Caravaka v Praze 4 – Michli. *Sborník Kruhu přátel Muzea hlavního města Prahy*, roč. 1, s. 239-247.
- Reichel, Michaela (1996): Heinburg an der Donau. In: Farka, Ch., ed., *Die Abteilung für Bodendenkmale des Bundesdenkmalamtes. Jahresbericht 1996. Fundberichte aus Österreich*, roč. 35, s. 9-68.
- Rheinheimer, Martin (2003): *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450 – 1850*. Praha: Vyšehrad.
- Ridilla, Jozef (2002): Maľované posmrtné portréty na Slovensku. *Pamiatky a múzeá*, č. 2, s. 44-50.
- Richterová, Helena – Peřinová, Irena (1996): K průzkumu děkanského chrámu Nanebevzetí P. Marie ve Štítech. *Památkový ústav v Olomouci – výroční zpráva 1995*, s. 101-110.
- Rubinková-Králíková, Michaela (1997): *Barokní krypta*. Bakalářská práce na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.
- Rubinková-Králíková, Michaela (1999): *Pohřební ritus 17. a 18. století na Moravě, díl I., II.* Diplomová práce na Katedře antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně.
- Rubinková-Králíková, Michaela (1999a): Kapucínská krypta v Brně. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 51, č. 1, s. 76-78.
- Rubinková-Králíková, Michaela (1999b): Jezuitská krypta v Brně. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 51, č. 2, s. 176-178.
- Ruttkay, Alexander (1974): Revízno-záchranný výskum zaniknutého kostola v Boleráze. *Slovenská archeológia*, roč. 22, č. 1, s. 107-127.
- Ruttkay, Alexander (1989): Prvky gotickej módy v odeve a ozdobách dedinského obyvateľstva na území Slovenska. *Archaeologia historica*, roč. 14, s. 355-377.
- Ruttkay, Alexander (1992): Novoveká fáza cintorína na „Kostolci“ pri Ducovom. *Slovenská numismatika*, roč. 12, s. 91-120.
- Sachenbacher, P. – Queck, T. (2000): Ausgrabung in der Kirche von Herschdorf, Saale – Orla – Kreis. *Ausgrabungen und Funde im Freistadt Thüringen*, roč. 5, s. 31-36.
- Sameš, Čeněk (1931-32): Městské popraviště v Třebíči. *Od Horácka k Podýjí*, roč. 9, s. 62-63.
- Sameš, Vincenc (1978): Staré popraviště v Třebíči. *Zpravodaj města Třebíče*, roč. 10, s. 15.
- Shbat, Andrej – Vystrčilová, Michaela (2003): Identifikace kosterních pozůstatků biskupa Jana Filipce. In: Hašek, V. – Nekuda, R. – Unger, J., ed., *Ve službách archeologie IV*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost a Geodrill, s. 263-267.
- Scheers, S. – Oost, T. (1991): The Coins excavated in the Holy Mary Cathedral of Antwerpen (Belgium). *Acta Archaeologica Lovaniensia*, roč. 30, s. 121-133.
- Schenk, Zdeněk (2004): Oskava (okr. Šumperk). *Přehled výzkumů 45*, s. 232.
- Schram, Wilhelm (1896): *Brünner Kirchengrüfte. Notizenblatte des Vereines für Geschichte Mährens und Schlesiens*, s. 23-46.
- Skružný, Ludvík (1996): *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*. Čelákovice: Městské muzeum.
- Skřítek, Julius (1973): Architektonické zvláštnosti stříleckého hřbitova. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 25, s. 59.
- Skutil, Jan (1990): Literatura a nově zjištěná dokumentace k žerotínské hrobce v Židlochovicích. *Jižní Morava*, roč. 26, s. 279.
- Skutil, Josef (1995): Házení peněz do vody a vkládání peněz do hrobu. *Numismatické listy*, roč. 10, s. 23-25.

- Slivka, Michal (1978): Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku, 1. časť. *Historica carpatica*, roč. 9, s. 217-263.
- Slivka, Michal (1982): Výsledky výskumu kostola v Chrasti nad Hornádom, okr. Sp. Nová Ves. *Archaeologica historica*, roč. 7, s. 385-411.
- Slivka, Michal (1997): Dieťa na prvej i poslednej ceste. *Hieron – religionistická ročenka II.*, s. 71-85.
- Smoláková, Mária – Nožička, Jaromír (1992): Malované drevené stropy 18. storočia. *Pamiatky a múzeá 5-6*, s. 78-81.
- Snášil, Robert (1972): Kostrové hroby ze Žádovic. *Přehled výzkumů 1971*, s. 127-128.
- Snášil, Robert (1973): Zjišťovací průzkum v Boršicích u Buchlovic. *Přehled výzkumů 1972*, s. 62.
- Snášil, Robert (1979): Záchranný výzkum středověkého Starého Města v poloze „Za Zahradou“, k.o. Uherské Hradiště. *Archaeologia historica*, roč. 4, s. 73-75.
- Snášil, Robert (1992): Zpráva o archeologických výzkumech a přírůstcích Slováckého muzea v roce 1991. *Slovácko*, roč. 33-34, s. 117-127.
- Snášil, Robert (1993): Zjišťovací a předstihový výzkum v areálu Františkánského kláštera v Uherském Hradišti. *Přehled výzkumů 1991*, s. 91-92.
- Snášil, Robert (1993a): Záchranný výzkum v Uherském Hradišti – Mařaticích. *Přehled výzkumů 1991*, s. 93.
- Snášil, Robert – Procházka, Rudolf (1980): Záchranný výzkum v Uherském Hradišti – Starém Městě (okr. Uherské Hradiště). *Přehled výzkumů 1978*, s. 52-53.
- Sokol, Petr (2003): Šibenice v Bečově nad Teplou a archeologie popravišť. *Archeologické rozhledy*, roč. 55, s. 736-766.
- Staňa, Čeněk (1971): Kostrové hroby v Němčičkách. *Přehled výzkumů 1970*, s. 58-59.
- Stará, Dagmar (2002): Cínové rakve ze šporkovské krypty v Kuksu. *Průzkumy památek*, roč. 9, č. 2, s. 141-146.
- Stloukal, Milan (1977): Kostry ze záchranné akce ve Slavkově. *Přehled výzkumů 1975*, s. 89-91.
- Stránská, Petra (1996): Antropologická charakteristika kostrových pozůstatků z barokní krypty na Vyšehradě. *Archaeologica Pragensia*, roč. 12, s. 331-338).
- Svátek, Jan (1898): *Dějiny Čech a Moravy nové doby, kniha VI. Panování Marie Terezie*. Praha.
- Szabó, János Gyözö (1982-83): Geräte eines Gyöngyöspataer Weinbauers aus der Mittelalter. *Agria az Egri múzeum Évkönyve*, roč. 19, s. 182-186).
- Šebesta, Pavel (1989): Nové příspěvky ke stavebnímu vývoji Chebu. *Archaeologia historica*, roč. 14, s. 123-130.
- Šenkyřík, Marek (1992): *Historie chrámu Panny Marie ve Křtinách*. Brno.
- Šikulová, Vlasta (1968): Kostel sv. Václava v Ostravě. *Přehled výzkumů 1967*, s. 101-103.
- Šikulová, Vlasta (1970): Krypta v moravské kapli kostela sv. Václava v Opavě. *Přehled výzkumů 1968*, s. 67-69.
- Šimák, J. V. (1922): Ohledání ostatků Albrechta z Valdštejna a jeho příbuzných v Mnich. Hradišti. *Památky archeologické*, roč. 32, s. 153-158.
- Šindelář, Bedřich (1970): Konec honu na čarodějnice v tereziánské době u nás. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské university, řada C 17*, s. 89-107.
- Šindelář, Bedřich (1986): *Hon na čarodějnice*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Šlancarová, Věra (2006): Středověké prsteny z Brna. *Brno v minulosti a dnes*, roč. 19, s. 57-75.
- Šmíd, Miroslav (1999): Prostějov (okr. Prostějov). *Přehled výzkumů 39 (1995-1996)*, s. 450-451.
- Šolle, Miloš (1969): Kouřim v mladší a pozdní době hradištní. *Památky archeologické*, roč. 60, č. 1, s. 1-124.
- Šolle, Miloš (1990): Rotunda sv. Petra a Pavla na Budči. *Památky archeologické*, roč. 81, č. 1, s. 140-207.
- Šolle, Miloš – Váňa, Zdeněk (1983): *Budeč – památník českého dávnověku*. Kladno: Okresní muzeum.
- Štajnochr, Vítězslav (2000): *Panna Maria divotvůrkyně*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum.
- Štajnochr, Vítězslav (2001): Funerální nádoby – smrt a život post mortem v mytické skutečnosti. In: *Fenomén smrti v české kultuře 19. století (sborník příspěvků z 20. plzeňského symposia)*. Praha: Koniáš Latin Press, s. 334-347.
- Štindl, Martin (1999): Úmrtní zápisy v nejstarší matrice farnosti velkomeziříčské 1657 – 1665 (EDICE). *Západní Morava*, roč. 3, s. 146-170.
- Tihelka, Karel (1967): Posloupnost bučovických kostelů a hřbitovů. *Vlastivědný věstník moravský*, roč. 19, s. 238-242.
- Tichánek, Jiří (2001): Jablunkovské šance (k.ú. Mosty u Jablunkova) – zbytky renesančně -barokní pevnosti. *Archeologie Moravy a Slezska*, roč. 1, s. 145-152.
- Točík, G. (1952): Zisťovacie výskumy v St. Tekove na

- Slovensku. *Archeologické rozhledy*, roč. 4, s. 35-37.
- Tomková, Kateřina (2001): *Castrum Pragense. Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů, díl I.* Praha: AÚAVČR.
- Tomková, Kateřina (2005): Pohřební ritus na Pražském hradě a jeho předpolích ve středověku a novověku – charakteristika a vývoj. In: Tomková, K. (ed.), *Castrum Pragense č. 7. Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích, díl I.1.*, s. 159-196.
- Tomková, Kateřina – Frolík, Jan (2005): Topografie pohřbívání v areálu Pražského hradu a na jeho předpolích. In: Tomková, K. (ed.), *Castrum Pragense č. 7. Pohřbívání na Pražském hradě a jeho předpolích, díl I.1.*, s. 7-18.
- Trybuszewski, Piotr (2005): Wygląd trumien okreslony na podstawie badań archeologicznych przeprowadzonych w kościele Wniebowzięcia najświętszej Maryi Panny. In: *Non omnis mortar. Zwyczaj pogrzebowe w XVII i XVIII – wiecznym Toruniu.* Torun: Muzeum Okręgowe, s. 64-71.
- Uhlíř, Dušan (1998): *Černý den na Bílé hoře/ 8. listopad 1620.* Brno: Ave.
- Ulrich-Bochsler, Susi (1996): Kirchengrabungen – wichtiger Fundus für Archäologie und Anthropologie. *Archäologie der Schweiz*, roč. 19, s. 162-166.
- Unger, Josef (1973): Objev novokřtěnského hřbitova u Přibic. *Přehled výzkumů 1972*, s. 89.
- Unger, Josef (1980): Archeologický výzkum mušovského kostela. *Malovaný kraj*, roč. 16, č. 2, s. 20.
- Unger, Josef (1984): Novokřtěnský hřbitov v Mikulově. *Jižní Morava*, roč. 20, s. 259-260.
- Unger, Josef (1988): „Motte“ a kostel v zaniklé vsi Divice u Brumovic. *Archaeologia historica*, roč. 13, s. 369-373.
- Unger, Josef (1990): Grabungsabschluss der Kirchenüberreste auf der Dorfwüstung Divice bei Brumovice (Bez. Břeclav). *Přehled výzkumů 1987*, s. 80-81.
- Unger, Josef (1990a): Wiedertäuferrfriedhof in Šakvice. *Přehled výzkumů 1987*, s. 81.
- Unger, Josef (1991): Wiedertäuferrfriedhöfe in Südmähren. *Beiträge zur Mittelalter-archäologie in Österreich*, roč. 7, s. 129-132.
- Unger, Josef (1992): Slovo archeologie k počátkům církevní architektury na Jižní Moravě. *Jižní Morava*, roč. 28, s. 7-36.
- Unger, Josef (1997): Kyjov (okr. Hodonín). *Přehled výzkumů 1993-1994*, s. 211.
- Unger, Josef (1997a): Hroby z 15. a 16. stol. s nádoba-
mi dnem vzhůru na jižní Moravě. In: Kubková, J. – Ježek, M. – Meduna, P., ed., *Život v archeologii středověku*, Praha: Archeologický ústav AVČR, s. 639-648.
- Unger, Josef (1999): Kostnice a hrobka v kostele sv. Jakuba Většího v Pohořelicích (okr. Břeclav). *Pravěk NŘ*, roč. 9, s. 417-422.
- Unger, Josef (2000): Archeologický výzkum premonstrátského kláštera v Louce u Znojma. Příspěvek ke způsobu pohřbívání ve středověkých kláštorech. *Pravěk NŘ*, roč. 10, s. 143-150.
- Unger, Josef (2000a): Pohřební ritus městského obyvatelstva 13. až 18. století v archeologických pramenech Moravy a Slezska. *Archaeologia historica*, roč. 25, s. 335-356.
- Unger, Josef (2000b): Znojmo-Louka (okr. Znojmo). *Přehled výzkumů 41 (1999)*, s. 195.
- Unger, Josef (2002): Pohřbívání v 16. století. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada C 49*, s. 41-48.
- Unger, Josef (2002a): *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích (s analogiemi i jinde v Evropě) v 1. – 16. století.* In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*, sv. 9. Brno: Masarykova univerzita – Nauma.
- Unger, Josef (2006): *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy.* In: Malina, Jaroslav, ed., *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie*, sv. 25. Brno: Masarykova univerzita – Nauma.
- Unger, Josef (2006a): Zvláštnosti v pohřbech jinověrců za reformace a protireformace v Čechách a na Moravě. *Aevum Medium. Zborník na počest Jozefa Hošša*, s. 129-131.
- Unger, Josef – Procházka, Rudolf (1995): Počátky katedrály sv. Petra a Pavla v Brně ve světle archeologických výzkumů roku 1991 a 1992. *Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna*, roč. 13, s. 90-107.
- Vallašek, Adrián (1967): Zistovací archeologický výzkum v areáli kostola v Starej Haliči. *Monumentorum Tutela*, roč. 4, s. 387-418.
- Vencl, Slavomír (1991): Archeologie a smrt. *Dějiny a současnost*, roč. 6, s. 7-10.
- Verbík, Antonín (1976): *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově.* Brno: Blok.
- Verbík, Antonín – Štarha, Ivan – Knesl, Edmund (1979): *Černá kniha města Velké Bíteše.* Brno: Blok.

- Vilímková, Milada (1993): *Židovské město pražské*. Praha: Aventium.
- Villiers, Elizabeth (1927): *Amulette und Talismane*. München: Drei Masken Verlag.
- Vlček, Emanuel (1996): Srdce Habsburků – Habsburské pohřbení v Praze. *Vesmír*, roč. 75, s. 621-624.
- Vlček, Emanuel (2000): *Čeští králové II*. Praha: Vesmír.
- Vogl, E. (1987): Die ehemalige Kapelle St. Leonhard im mittelalterlichen Stadtkern von Sulzbach-Rosenberg. *Das archäologische Jahr in Bayern 1987*, s. 182-183.
- Vyčislík, Alojz (1974): *Vojenské památky Bratislavy*. Bratislava: Obzor.
- Wiegandová, Lea (1973): Další nálezy z kostela sv. Václava v Ostravě (okr. Ostrava). *Přehled výzkumů 1972*, s. 92.
- Winter, Zikmund (1892): *Kulturní obraz českých měst I., II*. Praha: Nákladem Musea Království českého.
- Winter, Zikmund (1895): *Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa.
- Wittkopp, Blandine (1997): Beigabenlose Neuzeit? Tracht- und Beigabensitte auf einem Dorffriedhof der Renaissance- und Barockzeit in Brandenburg. In: Becker, C. et al. (eds.), *Xpóvoç. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa*. Espelkamp: Verlag Marie Leidorf GmbH, s. 809-815.
- Wojtucki, D. (1999): *Szubienice wWojewództwie Dolnośląskim*. Wrocław.
- Wollman, František (1923): Vampyrické pověsti z oblasti středoevropské. *Národopisný věstník československý*, roč. 16, s. 80–96, 113–149.
- Wondrák, Eduard (1999): *Historie moru v českých zemích*. Praha: Triton.
- Zatloukal, Richard (1994): Záchraný archeologický výzkum v presbytáři kostela Povýšení svatého Kříže v Jihlavě. *Vlastivědný sborník vysočiny (oddíl věd společenských) IX*, s. 205-213.
- Zavřel, J. – Mlíkovský, J. (2001): Petřín pohřební. In: Zavřel, J. (ed.), *Pražský vrch Petřín*, Praha – Lito-myšl: Paseka, s. 114-120.
- Zawadzka-Antosik, Barbara (1973): Pochówki dzieci w naczyaniach glinianych. *Wiadomości Archeologiczne*, roč. 38, č. 2, s. 365-369.
- Zemek, Metoděj (1979): Pokrokové prvky jihomoravských habánů. *Jižní Morava*, roč. 15, s. 164-181.
- Zemek, Metoděj (1981): Sociální struktura habánů na jižní Moravě. *Jižní Morava*, roč. 17, s. 122-154.
- Zežula, Michal (1999): Ostrava (okr. Ostrava). *Přehled výzkumů 40 (1997–1998)*, s. 354-358.
- Zezulčík, Jaroslav (1996): *Zpráva o strašné řezi – španělská vojska v českých zemích na počátku třicetileté války a bitva u Nového Jíčína roku 1621*. Nový Jíčín: Okresní vlastivědné museum.
- Zíbrt, Čeněk (1906): Vysejpací rakve z doby Josefa II. *Český lid*, roč. 16, s. 87-89.
- Zíbrt, Čeněk (1909): Pohřeb za hrůzy morové rány v Praze r. 1582. *Český lid*, roč. 18, s. 248-250.
- Zíbrt, Čeněk (1995): *Seznam pověr a zvyklostí pohan-ských z VIII. věku*. Praha: Academia.
- Zimola, David (2004): Jihlava (okr. Jihlava). *Přehled výzkumů 45*, s. 200-202.
- Zuber, Rudolf (1987): *Osudy moravské církve v 18. století*. Praha: Česká katolická charita.
- Žižlavský, Bořek (2001): Za tajemstvím kostela sv. Alžběty. In: Prasek, Vincenc, Baščan, Michal, Žižlavský, Bořek, *Po stopách buchlovského mordu*. Buchlovice, s. 61-88.

Prameny

- Borkovský, Ivan (1945): Archeologický výzkum v klášteře bl. Anežky Přemyslovny v Praze I. Proveden v letech 1940–1943. NZ č. j. 3019/42, Archeologický ústav AVČR v Praze.
- Dohnal, Vít (1970): Olomouc – bývalé Ječmínko-vo náměstí. NZ, archiv Archeologického ústavu AVČR v Brně.
- Faltýnek, Karel (2000): Litovel (okr. Olomouc) - Kostel sv. Filipa a Jakuba. Nálezo-ová zpráva (dále jen NZ) č. j. 212/00, archiv Archeologického ústavu AVČR v Brně.
- Goš, Vladimír (1971): Šumperk (okr. Šumperk) - Kostel Zvěstování Panny Marie. NZ č. j. 1587/71, archiv Archeologického ústavu AVČR v Brně.
- Klanicová, Evženie (1992): Nálezo-ová zpráva, archiv Regionálního Muzea Mikulov.
- Kupčíková, Klára (1999): Vyškov–Brňany (okr. Vyškov). NZ č. j. 770/99, archiv Archeologického ústavu AVČR v Brně.
- Mikulková, Blanka (2002): Křižanovice u Bučovic. NZ č. 301/02, Ústav archeologické památkové péče, Brno.

- Pavelčík, Jiří (1960): Opava – Rybí trh č.p. 4. NZ, archiv Archeologického ústavu AVČR v Brně.
- Pavelčík, Jiří (1992): Opava (okr. Opava) – pivovar v intravilánu obce. NZ č. j. 797/92, archiv Archeologického ústavu AVČR v Brně.
- Pavelčík, Jiří (1996): Uherské Hradiště (okr. Uh. Hradiště) – Františkánská ul. NZ č. j. 561/96, archiv Archeologického ústavu AVČR v Brně.
- Pavelčík, Jiří (1996a): Uherské Hradiště (okr. Uh. Hradiště) – ul. Pod Rochusem. NZ, archiv Archeologického ústavu AVČR v Brně.
- Procházka, Rudolf – Zatloukal, Richard (1991): Brno (okr. Brno-město) – Kostel sv. Tomáše. NZ, Ústav archeologické památkové péče, Brno.
- Rubinková, Michaela – Wiesnerová, Petra (1998): Pavlov – novokřtěnský hřbitov. NZ, RM Mikulov.
- Snášil, Robert – Novotný, Jan (1986): Uherské Hradiště (okr. Uh. Hradiště) – Ul. Vodní. NZ č. j. 397/86, archiv Archeologického ústavu AVČR v Brně.

14

Výkladový slovník důležitějších jmen a pojmů

abatyše, představená některých ženských klášterů s přísnou klauzurou.

agnustek, (odvozeno od Agnus Dei, tj. Beránek boží), původně voskové nebo hliněné přívěsky, později kovové, s vyobrazením Beránka Božího, Nejsvětější Trojice, Krista, Panny Marie či rozmanitých světců a světic.

achát, mnohobarevný proužkovaný polodrahokam chalcedon.

akant, výtv. ornamentální prvek odvozený od listu rostliny akantu (paznehtníku).

alba, bílé až k zemi sahající roucho s rukávy, užívané při některých katolických obřadech.

ambit, čtvercový klenutý ochoz v klášterech, opatřený arkádami a otevřený do dvora nebo zahrady; též křížová chodba.

amulet, obecně malý ozdobný předmět nošený pro ochranu nebo štěstí, a. mariánské, pouzdra či váčky s vyjímatelným obsahem (kamínky, byliny a různé přírodní, dále medailonky, křížky, rytinky, tisky s vyobrazeními P. Marie, Krista, svatých, žehnacích a zařikávacích formulí, magických znaků apod.).

arcibiskup, metropolita, hlava církevní provincie, stojí v čele diecéze a je nadřízeným biskupů.

ars moriendi, „umění umírat“, tištěná poučení o přípravě na smrt, jež měla tradici již od konce středověku, ani v 18. století nebyla výjimkou.

augustiniáni, 1. řeholní kanovníci sv. Augustina, vznikli v 11. století; 2. členové řádu obutých augustiniánů (eremitů), řád založen roku 1256; 3. bosí augustiniáni, založeni 1533 ve Španělsku.

baroko, barok, vůdčí sloh evropského umění v 17. a 18. století.

balzamování, způsob uchovávání mrtvých těl (konzervace) napouštěním látkami, které zamezují rozkladným procesům.

bazilika, typ křesťanské sakrální stavby podélného půdorysu a skládající se z lichého počtu lodí oddělených sloupy nebo pilíři.

benediktini, členové nejstarší západoevropské organizované řehole, založené Benediktem Nursijským (480–543), který zřídil první konvent řádu v roce 529; členové se řídí zásadou „Ora et labora“ (modli se a pracuj); od 10. století se řád vyskytuje v Čechách; během vývoje prošel řád několika reformami, které daly vzniknout dalším samostatným řádům.

berla (baculus, cambuta, sambuca, virga pastoralis, pedum), odznak pastýřského úřadu biskupa nebo opata. Bývá zhotovena ze dřeva nebo kovu jako hůl, ukončená nahoře zakřivením nebo zatočením, bývá umělecky zdobená; známy jsou také tzv. tau berly s ukončením tvaru T.

biret, pokrývka hlavy jako odznak určitého úřadu nebo hodnosti.

biskup (episcopus), nástupce apoštolů, pastýř církve, jmenován papežem. Sídlní (diecézní) biskup stojí v čele diecéze (biskupství), kterou spravuje.

boží muka, architektonický objekt ve tvaru sloupu či pilíře se skříňkou pro obraz, reliéf nebo sošku.

bratrstvo (pia confraternitas, congregatio, confederatio, sodalitas), sdružení věřících, především laiků, ale i duchovních římskokatolické církve, vedená

duchovním, která se zaměřovala na nějaký katolický kult.

breviář, denní modlitební knížka pro členy řádů a kleriky, s citacemi z Bible, z děl církevních otců a z legend o životě svatých.

cech, stavovská organizace mistrů a tovaryšů téhož řemesla.

cingulum, šňůra, kterou je kolem boků převázána alba nebo řeholní roucho příslušníků některých řádů.

cisterciáci, členové mnišského řádu, založeného roku 1098 v Citeaux, jako reformované větve benediktinů. Usilovali o vyvážené spojení modlitby a tělesné práce.

čarodějnice, ženy, které údajně vládly nadpřirozenými schopnostmi a tak škodily.

delikvent, provinilec, který spáchal nějaký zločin.

destička identifikační, kovová destička vkládaná do rakve a obsahující nápis s důležitými údaji o zemřelém.

devocionálie, předměty sloužící k osobní zbožnosti věřících, též svátostky.

děkan, titul správce některých významných kostelů, je také biskupem udělován některým zasloužilým kněžím (vyšší kněžská hodnost).

Dietrichsteinové, feudální šlechtický rod usedlý na Moravě, doložen od 15. století.

dominikáni, členové žebavého řádu založeného sv. Dominikem roku 1216 v Toulouse, jehož hlavním úkolem byla kazatelská činnost a systematické studium.

duchovenstvo, klérus, skupina osob vykonávajících náboženské funkce v určité církvi jako povolání.

epidemie, hromadné rozšíření nakažlivé nemoci.

epitaf, dřevěná malovaná deska nebo kamenný architektonicky upravený reliéfní útvar s nápisem zasazený do zdi kostela; je upomínkou na zemřelého, který je často znázorněn jako klečící postava pod křížem; pokud označuje hrob, plní funkci náhrobku.

evangelický, týkající se církvi vzniklých reformací, odštěpením od katolictví; základem víry je pouze evangelium.

extravilán, část území vně obce; může zahrnovat i drobné rozptýlené osady a samoty.

farnost, společenství křesťanů zřízené v místní církvi a svěřené pod vedením diecézního biskupa do pastorační péče faráři.

fenik, původně mince, morový fenik (benediktinský), medaile působící jako amulet s magickou ochrannou schopností.

feudál, příslušník rodové aristokracie.

františkáni, členové žebavého mnišského řádu, který se vyvinul v 15. století z řádu minoritů. Jejich hlavním úkolem byla činnost kazatelská a misijní.

fundátor, zakladatel církevní instituce, který ji materiálně zajistil.

gotika, středověký umělecký sloh vyznačující se některými význačnými prvky v architektuře (od 12. do 15. století, někde ještě v 16. století).

habáni, viz novokřtenci, habáni nazývání pro své společné domy, tzv. Haushaben.

Habsburkové, známý panovnický rod, mající původ již v 11. století, v našich zemích vládli od roku 1526, roku 1918 s rozpadem Rakouska-Uherska zbaveni trůnu.

hrob, místo rituálního uložení pozůstatků člověka, obvykle v zemi.

hrobka, vyžděná podzemní nebo nadzemní prostora, sloužící k uložení mrtvých.

hrobová komora (sklípek), podzemní prostora určená k pohřbu jedné či více osob.

hřbitov, nějakým způsobem vymezený či označený prostor, určený k pohřbívání zemřelých, často spojený s nějakou církevní stavbou.

chór, presbyterium, kněžiště, prostor v chrámu určený původně pro kněze, pěvecký sbor a další asistenty při bohoslužbě.

chrámek, drobnější stavba z konce 18. a 1. poloviny 19. století.

infanticida, usmrcování novorozenců, popř. dětí.

insignie, odznaky určitého společenského postavení držitele.

intravilán, zastavěná a obydlená část uvnitř obce.

intronizace, slavnost, při níž se papež ujímá vlády nebo je uváděn v úřad nově jmenovaný biskup.

inventář, soubor předmětů náležejících k nějakému celku (hrobu).

jezuité, členové řeholního řádu zvaného též tovaryšstvo Ježíšovo, založeného Ignácem z Loyoly roku 1534. Jejich hlavním úkolem byla učitelská a misijní činnost. Byli důležitými protireformačními činiteli a zasloužili se o šíření katolicismu obecně (např. jezuitské divadlo); roku 1773 byl řád zrušen a znovu obnoven roku 1814.

kalich (calix), liturgická nádoba zhotovená z kovu či jiného pevného ušlechtilého materiálu, často zdobená, někdy zlacená, slouží při konsekraci (svěcení) vína při mši svaté. Skládá se z číše (cuppa), střední části (nodus) a podstavce neb nohy (pes).

kanopa (viscerální nádoba), ozdobná kovová schránka na vnitřnosti (srdce a mozek) privilegovaných osob.

kanovník, člen sboru kněží, jako poradního sboru biskupa, též člen kapituly při metropolitním, katedrálním nebo jiném významném kostele.

kaple, nefarní sakrální stavba určená ke speciální funkci (pohřební, křestní, soukromé); může se jednat o samostatně stojící objekt nebo o objekt související s větším celkem (chrámem, klášterem, laickou stavbou).

kaptorga, schránka na ostatky svatých, může být různého tvaru a zdobená, jde o svátostku typu amuletu.

kapucíni, členové žebrového řádu založeného P. Ma-toušem z Bascia roku 1525 jako samostatná větev řádu františkánského. Přísně dbali na chudobu a kladli důraz na modlitbu; zaměřili se na duchovní správu v nemocnicích a trestnicích, prováděli misii doma i v zahraničí.

kardinál, nejvyšší církevní hodnostář po papeži, též poradní sbor papežův, jím jmenovaný.

karnier, samostatná dvoupatrová stavba; ve spodním patře bylo ossarium, horní patro sloužilo jako kaple či bohoslužebný prostor.

kartuš, plocha různého tvaru, nesoucí znaky a nápisy, s dekorativně orámovaným okrajem; obvykle v rene-sanci a baroku.

katakomy, raně křesťanské pohřebiště v podobě roz-větvené sítě chodeb s výklenky pro kostrové pohřby.

katedrála (dóm), křesťanský kostel s biskupskou ka-tedrou (trůnem pro biskupa). Ustáleno pro typ více-lodního, především gotického, kostela s ochozem ko-lem hlavního oltáře, k němuž přiléhá věnec kaplí, nad ochozem je vysoký chór, součástí je i bohatý opěrný systém. Představuje organizační, konstruktivní i umě-lecké vyvrcholení gotiky.

katolický, týkající se části křesťanské církve, jejímž pramenem věrouky je kromě bible také církevní tra-dice, navíc má zvláštní dogmata o neposkvrněném početí Panny Marie, jejím nanebevzetí a o neomylnosti papeže.

kázule (casula), ornát, prosté liturgické bohoslužebné roucho, které nosí kněz při mši přes albu (viz výše).

kenotaf, symbolický náhrobek zbudovaný pro zemře-lého, jehož tělesné pozůstatky jsou nezvěstné anebo pohřbené někde jinde.

klariska, členka ženského řádu minoritů, založen-ého roku 1212 sv. Františkem a sv. Klárou v Assisi u sv. Daminána.

klášter (claustrum), sociologický a stavební útvar, skládající se v uzavřeném areálu z budov, příp. dalších pozemků (zahrady, dvorů apod.), je určený za obydlí a působiště některému mužskému nebo ženskému řeholnímu řádu, veřejnosti uzavřený.

klerik, příslušník kléru (duchovenstva) nebo kandi-dát kněžství.

klerika, sutana, dlouhý, až po kotníky sahající černý (může být i bílý, purpurový nebo fialový) šat duchov-ních, ve předu zapínaný na knoflíky.

kněz, osoba plnící funkce v rámci určitého nábožen-ství a církve; má zvláštní společenské postavení, větši-nou privilegované.

kněžiště, presbyterium, viz chór

kolárek, bílý kněžský límec, tuhý, vpředu celistvý a zapínaný vzadu.

kolej, církevní stavba (ubytovací zařízení), kde sídlí někteří řeholní klerikové, jako jezuité, piaristé a jiní.

konvent, osazenstvo kláštera, též obytná klášterní bu-dova.

kord, dlouhá bodná zbraň s různě tvarovaným ko-šem; lehčí než meč a mohutnější než rapír; používaný hlavně v 16. a 17. století jako odznak hodnosti.

kostel, sakrální stavba určená pro veřejnou křesťan-skou bohoslužbu; diferencovaný podle účelu a funkce (k. kapitulní, kolegiátní, klášterní, metropolitní a ji-né).

kostnice, viz ossarium

krucifix, (cruci fixus = na kříži přibitý), latinský kříž s tělem ukřižovaného Krista (korpusem), zpravidla nese i kartuš s nápisem INRI, může obsahovat i lebku na zkřížených hnátech, postavu Madony anebo roze-tu.

krypta, zaklenutá polozapuštěná nebo podzemní prostora, obvykle pod chrámovou dlažbou (často pod kněžištěm), sloužící k bohoslužbám, uchovávání reli-квиí a k pohřbívání většího množství osob.

křesťanství, obecný název pro náboženství založené na víře v Ježíše Krista, výraz poprvé doložen u Ignáce z Antiochie († cca 117).

kříž (crux), původně starověký popravčí nástroj, symbol protínající se vertikály s horizontálou známý už z předkřesťanských dob, teprve smrt Kristova na něm ho povýšila na symbol křesťanské víry.

kříž smírčí, kamenný kříž zřizovaný z restu vrahem na místě zločinu; někdy nesou vytesané vražedný předmět, vzácněji letopočet a později i nápis objasňu-jící událost.

křížová chodba, viz ambit

lazaret, polní vojenská nemocnice.

Liechtensteinové, známý šlechtický rod; jako přísluš-níci katolictví získali v období protireformace četné statky konfiskované české i moravské šlechtě.

literátská družina (bratrstvo), sdružení organizova-né na způsob cechu z řad měšťanů a řemeslníků; pěstovaly vícehlasou latinskou i českou hudbu; existovaly od poloviny 15. století do 2. poloviny 18. století.

loreta, barokní sakrální stavba napodobující italskou santa casa v Loretu u Ancony.

maršál, nejvyšší vojenská hodnost poprvé zavedena v 16. století ve Fracii; odznakem maršála byla maršál-ská hůl jako symbol soudní pravomoci dříve přísluše-jící maršálu ve vojsku.

máry (feretrum), nosítka pro mrtvého nebo jeho ra-kev.

maskaron, ozdobný plastický nebo výtvarný motiv v podobě lidského obličejce.

mausoleum, architektonicky upravená samostatná stavba s pohřební prostorou uvnitř; někdy také velký honosný náhrobek.

medailon, patří mezi svátostky typu přívěsku, lité, ražené, tepané či řezané, obvykle s oboustranným obrazem, reliéfem, nejčastěji oválného tvaru.

memento-mori, lat. „pamatuj na smrt“; heslo, kterým se zdraví někteří řeholníci; též modlitba za mrtvé při mši.

milodar, předmět dávaný obvykle mrtvým do hrobu za účelem potřeby na „onom světě“ ve snaze zabránit mrtvým návratu mezi živé.

minorité, jedna z větví žebřavého řádu založeného sv. Františkem z Assisi (1181–1226).

mitra (infule), liturgická pokrývka hlavy biskupa, opata nebo jiného preláta, který má právo ji nosit. Skládá se ze dvou vyztužených, nahoře zašpičatělých a sbíhajících se kusů látky, po straně sešitých a majících na zadní straně dvě dolů splývající stuhý až přes ramena.

mnich, člen církevního řádu.

moravští bratři, jedna z náboženských skupin 15. století, které se spojily v jednotu bratrskou.

mše (missa), název pro nejdůležitější liturgický obřad v římskokatolické a pravoslavné církvi.

mučedník (martyrius), člověk, který byl mučen a trpěl, přinesl oběti, resp. zemřel pro nějaké své přesvědčení.

náhrobek, stavitelský nebo sochařský útvar nad hrobem, oproti náhrobníku má složitější výzdobu.

náhrobník, náhrobní kámen nebo deska kryjící hrob v podlaze a nesoucí také základní informace o zemřelém.

„**nečistí zemřelí**“, jedinci, kteří nezemřeli přirozenou smrtí, nýbrž nešťastným nebo násilným způsobem, dále ti, jež nenaplnili osudem předurčenou délku života, ti, kteří zemřeli během přechodového rituálu nebo krátce před ním, sebevrazi a zločinci různého stupně, podezřelí z čarodějnictví a vampýři.

novokřtenci (anabaptisté), příslušníci sekty vzniklé ve Švýcarsku roku 1524 odštěpením od Lutherova učení; přijímali podobojí, vyžadovali křest až v dospělosti a zavedli společné hospodaření.

novověk, fáze dějin lidské společnosti; původně byl za počátek novověku považován rok 1492 („objevení“ Ameriky), později až rok 1640 (začátek anglické buržoazní revoluce); konec 15. a 16. století odpovídá časnému novověku.

obolus mrtvých, drobná mince vkládaná do hrobu tak, že byla zpravidla v kontaktu s tělem zemřelého; byla součástí výbavy zemřelého; též označení zvyku klást mince do hrobu.

odpros, rozloučení se s obcí v podobě dlouhého proslovu, citací z písma svatého a zpěvu písní.

oféra, dary, které věřící přinášeli k oltáři, dříve chléb a víno, později již jen menší peněžité částky, věnované při sbírce během mše na církevní účely.

oltář, vyvýšené nebo jinak vymezené místo určené k manifestaci náboženských a kultovních představ; původně ho tvořila mensa a stipes, renesance zavádí jako samostatný článek retábl, baroko oltář dotváří v architektonický útvar složený z mensy, antependia, tabernáku, nástavce a retáblu.

opat (abbas), představený mužského kláštera u některých řádů, volený členy konventu na kapitule na bodu buď přesně stanovenou anebo doživotně. Přijímá opatskou benedikci (žehnání) a má právo nosit pontifikálie (odznaky biskupské hodnosti).

ornamentálníka, výzdoba ornamenty (symetricky opakovanými prvky).

ossarium, kostnice, prostor pro ukládání kosterních ostatků zemřelých; může se jednat o prostou jámu, místnost nebo samostatnou budovu; také součást karnerů.

ostatky člověka, mrtvé tělo nebo jeho části, které již byly jednou pohřbeny (Zákon 256/2001 Sb.).

pandurové, z lat. benderium, v 18. století nepravidelné lehké pěší vojsko, jež se osvědčilo ve válkách s Turky a účastnilo se prusko-rakouských válek; jednalo se většinou o dobrovolníky vybrané pro svoji sílu a zdatnost někdy i ze spodiny lidské společnosti.

parentace, pohřební kázání pronášené knězem ve smyslu rozloučení se s mrtvým.

paternoster, řetězec plochých kostěných kroužků, který je považován za předchůdce růžence; je kratší než růženec.

patron, přímluvce a ochránce lidí, kostela, země apod., zpravidla světec.

pektorál, pektorální kříž (pectorale), kříž s uloženými ostatky svatých, nošen preláty zavěšený na prsou, bývá různě zdoben.

pohřeb, rituální uložení mrtvého do hrobu s obvyklými obřady, archeol. pozůstatky člověka nalezené v hrobě; sekundární p., přenesení ostatků zemřelého a jejich pohřbení na jiném místě; terciální p., uložení kosterních ostatků do společné prostory (kostnice).

pohřebiště, místo určené pro pohřby větší skupiny lidí, nemá spojitost s církevní stavbou.

pohřební rituál, obyčej a obřady spojené s různým pochováním zemřelých.

pohřební ritus, rituál v širším významu, zahrnuje také způsob pohřbu, liší se podle společenských poměrů a názorů, zejména náboženských, zahrnuje i vztah lidí k zemřelým předkům a ke smrti vůbec.

pomník, dnes užívaný ve smyslu náhrobek, též monumentální sochařský nebo architektonický útvar zbudovaný na paměť významné události nebo osoby.

pouť, hromadný průvod k místům proslulým nějakým zázrakem, nebo ve výroční dny, na památku světců, zakladatelů chrámů apod.

pozůstatky člověka, mrtvé lidské tělo nebo jeho části, určené k pohřbu (Zákon 256/2001 Sb.)

prelát, vysoký církevní hodnostář.

premonstráti, členové řádu založeného roku 1120 sv. Norbertem z Xanten v údolí Pratum monstratum – Prémontré. Zaměřeni na činnost vědeckou a výchovnou ve školách všech stupňů.

presbytář, kněžiště, viz chór

protestantismus, jeden ze základních směrů křesťanství, oddělil se od katolicismu v průběhu reformace 16. století, obsahově se opírá o přesvědčení a vyznání reformátorů. Sdružuje množství samostatných církví, sekt a denominací (např. luteránství, kalvinismus).

rabín, rabbi, titul učitele židovského náboženství.

rajský dvůr, zpravidla čtvercový prostor vymezený křídly klášterního ambitu.

rapír, lehká bodná i sečná zbraň se štíhlou, dlouhou a ohebnou čepelí; lehčí obdoba kordu, užívaná v 16. a 17. století k soubojům.

reformace, široké hnutí měšťanských a lidových vrstev střední a západní Evropy v 16. století, projev odporu těchto vrstev proti politické, hospodářské a ideologické nadvládě katolické církve v celé feudální společnosti.

rekatolizace = protireformace, úsilí katolické církve o potlačení reformace v 16. – 18. století a její snaha o obnovu katolické víry a opětné získání nadvlády nad větší částí Evropy, kde ji podporovali Habsburkové, využívající ji k posílení své centralizované moci.

rektor, kněz stojící v čele kněžského semináře, jednající jeho jménem a dbající na to, aby studenti řádně zachovávali normy kněžského a seminárního řádu.

religiozita, zbožnost, oddanost náboženské víře, náboženské cítění a jeho projevy (např. návštěva bohoslužeb, církevní sňatky a pohřby apod.).

relikviář, schránka na relikvie; obvykle bohatě zdobená, vyrobená z drahého kovu a určená k uctívání věřícími.

relikvie, ostatky, části těla nějaké uctívané osoby anebo předměty, které s ní souvisí.

renesance, epocha materiálního, ideového a kulturního vývoje ve většině zemí západní a střední Evropy od 14. do 16. století, popř. 17. století. Dochází k rozkvětu vědy, umění, literatury, řemeslné a raně kapitalistické výroby.

revenant, navrátilce z hrobu; mrtvý se vrací mezi živé.

rocheta, krátký bílý oděv sahající ke kolenům, oblékaný na kleriku nebo řeholní hábit.

rolverk (rollwerk), zavíjený ornament s okraji jakoby ozdobně nastříženými, jež se dopředu i dozadu zavíjejí či rolují; typický pro pozdní renesanci a zasahující do raného baroka.

rotunda, centrální stavba obvykle kruhového půdorysu, zaklenutá, s kuželovou střechou, často doplňovaná apsidami a věží.

rubáš, prostá pohřební košile; dříve prostý šat či košile, nikoli však speciálně určená pro pohřeb.

růženec, modlitební pomůcka o příslušném počtu zrn (modliteb Zdravas Maria, zpravidla deset, které se cyklicky opakují), desátky či dekády odděluje vždy jedno zrno (modlitba Otče náš), také modlitba o nejdůležitějších událostech ze života Krista a Panny Marie.

růžencové bratrstvo, druh bratrstva, jehož členové se neustále dnem i nocí modlili tzv. věčný růženec. Aby se jeden člen modlil jednu hodinu v roce, stačilo k tomu 8 760 členů po celém světě, přičemž tato bratrstva měla členů mnohem více, takže neustálá pobožnost nebyla problémem.

řád, církevní instituce, řídicí se určitými pravidly, jejíž členové se zavazují slibem chudoby, poslušnosti a čistoty (celibát), skládají sliby slavné.

řád zlatého rouna, založený roku 1429 Filipem Burgundským, po vymření jeho rodu (1477) udělovaný Habsburky; základní částí je zlaté rouno, tj. zlatá beraní kůže, zavěšená na řetěze kolem krku.

řehole, pravidla pospolitého žití, k nimž se počítá mj. poslušnost, panictví, chudoba.

sakrální, bohoslužebný, posvátný, církevní.

sanktuárium, sanktuář, kamenicky ozdobně řešený uzavíratelný výklenek pro nádobu s hostiemi v levé straně presbyteria (do 16. století); také přístěnná věžovitá stavbička (pastoforium).

sarkofág, kamenná rakev (z vápence, později z mramoru a kovu), také dřevěná s reliéfy, malbami a plastikami na víku.

svátostka, drobný předmět spjatý s křesťanským kultem a lidovou zbožností, též devocionálie.

světec, svěťice, osoby uctívané v katolické a pravoslavné církvi, které vládly určitými schopnostmi a nebo se něčím proslavily; často byly mučedníky.

synagoga, židovská modlitebna; původně shromáždění židů k bohoslužbě a výkladu Písma.

škapulíř, součást oděvu některých řeholníků, pruh látky v šíři ramen, splývající vpředu a vzadu v délce hábitu (nebo o něco kratší) v podobě dvou kousků čtyřhranné látky, mohly nést monogramy Marie a Krista, bývaly posvěceny; také tzv. **lidový š.** – druh amuletu v podobě plátýnka nebo papíru nošené často v taštičce kolem krku, byly pomalovány i obrázky svatých a ověšeny lichým počtem svćených předmětů (medailonků, křížků, kamínků, svatých ostatků, svěťících pečeti, ampulek apod.).

štůla, dlouhý, asi 10-20 cm široký pruh látky mající stejnou barvu jako kázule (viz výše), který se nosí při

některých bohoslužebných úkonech kolem krku tak, že oba konce vpředu splývají dolů (u kněží a biskupů) nebo se kříží na pravém boku (u jáhnů).

talis (taleth), čtverhranná rouška, jíž se židé zahalují při ranním modlení v synagoze.

talisman, drobný magický předmět, který má svého majitele chránit a přinášet mu štěstí, též amulet.

„**Tance smrti**“, malířské, popř. grafické spodobnění symbolického tance, kdy smrt uchvacuje jedince bez ohledu na jejich urozenost, sociální postavení či majetnost; objevují se od středověku do časného novověku.

terciáři, laičtí příslušníci řádu.

testament, poslední vůle, závěť.

tumba, stolová či truhlová forma středověkého a renesančního náhrobku složeného z podezdívky na obdélníkovém půdorysu a náhrobního kamene nebo kovové desky, někdy s vysokým reliéfem nebo plastikou ležící postavy zemřelého (figurální tumba), v baroku nabývá tvaru ozdobné rakeve na podstavci; také

může mít použití jako skříň pro ostatky svatých.

uršulinky (voršilky), ženský řád založený sv. Angelou Merici roku 1535 jako řeholní společnost sv. Voršily při kostele sv. Afry v Brescii v severní Itálii.

Valóni, francouzsky mluvící obyvatelé jižní Belgie a jazyková skupina v části severní Francie.

vampyrismus, pověrečné představy o návratu mrtvého v podobě vampýra za účelem škodit živým (sát krev lidem nebo zvířatům).

„**vysejpací rakev**, rakev s odklopitelným dnem, jímž mohlo mrtvé tělo vypadnout do hrobu.

Zlaté rouno, viz řád zlatého rouna.

žalm, biblický starozákonní zpěv, užívaný při liturgii.

Žerotínové, moravský šlechtický rod známý od 2. poloviny 14. století do 1. poloviny 20. století; vlivem rodové politiky a soudržnosti dosáhl v průběhu středověku a novověku velkého pozemkového jmění i vlivu.

Židé (Judei), etnická skupina; potomci izraelských kmenů a obyvatel starověké Palestiny; vyznávají judaismus (židovské náboženství – monoteistické)

15

Poděkování

Za vznik a možnost vydání tohoto modulového učebního textu jsem velmi zavázána prof. PhDr. Jaroslavu Malinovi, CSc. Za cenné rady a připomínky děkuji prof. PhDr. Josefu Ungerovi, který tento text také recenzoval. Za konzultaci v ohledu etnologických částí textu děkuji PhDr. Alexandře Navrátilové, CSc. z Etnologického ústavu AVČR v Brně. V neposlední řadě patří velké díky manželovi Miroslavovi za připomínky, recenzi a technickou pomoc.

16

Rejstřík

A

agnustky 150, 154, 199
achát 142, 199
akant 52, 199
amulet 150-153, 157, 165, 195, 199-201, 204
aristokracie, aristokraté 31, 32, 34, 36, 113, 189
ars moriendi 159, 199
augustiniáni, augustiniánský 94, 104, 109, 130, 199

B

balzamování 57, 106, 157, 164, 199
bazilika 106, 109, 199
benediktíni, benediktínský 70, 129, 151, 152, 165, 188, 199, 200
berla 138, 165, 199
Bertscher Mattheus 104, 106
bratrstvo 27, 34, 117, 148, 151, 191, 192, 199, 201, 203
breviář 101, 165, 200

C

cech, cechovní 24, 26, 27, 84, 86, 94, 136, 200, 201
cingulum 93, 200
cisterciáci (čky) 56, 104, 155, 200

Č

čarodějnice, čarodějnictví, (-ický) 15, 126, 127, 130, 186, 194, 200, 202

D

delikvent(ka) 123, 124, 128, 130, 160, 200

destička 45, 49, 53, 56, 104, 108, 109, 117, 128, 200
devocionálie, devocionální 43, 104, 111, 150, 152, 154, 155, 157, 165, 190, 200, 203
Dietrichstein (ové), dietrichsteinský 48, 49, 53, 56, 57, 63, 68, 94, 95, 106, 144, 154, 157, 187, 200
dítě, děti, dětský 28, 29, 31, 32, 35, 42, 51, 54, 56, 58, 64, 67, 69, 70, 75, 83, 85, 90, 92, 98, 104, 111-116, 123, 128, 137, 145, 146, 148, 155, 157, 160, 164, 165, 200
Dominikáni(ky), dominikánský 53, 69, 75, 93, 109, 111, 134, 138, 187, 200
druhotný pohřeb 16, 80, 81, 94, 109, 124, 130
družina 84, 201
duchovní (stav, osoba) 34, 39, 53, 58, 84, 90, 92, 101, 102, 104-106, 148, 160, 164, 199-201

E

epidemie, epidemický 15, 18, 24, 27, 45, 69, 70, 71, 74, 83, 97, 129, 130, 131, 147, 151, 159, 160, 200
epitaf 36, 77, 189, 200
evangelík, evangelický, evangelismus 75, 116, 119, 200

F

feník 138, 151, 200
františkáni(ky), františkánský 80, 94, 106, 109, 154, 194, 200

H

habáni, habánský 116, 117, 186, 188, 196, 200
Habsburkové, habsburský 56, 57, 185, 195, 200, 203

hrob(y), hrobový 15, 16, 19, 23, 24, 27-30, 36-41, 43-46, 49, 58-71, 73-81, 84-86, 89, 93, 97-99, 101, 102, 104-106, 111, 112, 114, 116, 117, 120, 123, 124, 126, 127, 129-131, 133-138, 140, 141, 144-150, 152, 154, 155, 157, 159-161, 164, 185, 187, 188, 190-195, 200, 202-204
hrobka(y) 36, 39, 42, 45-49, 51-54, 56, 58, 64, 68, 74, 78, 84, 87, 89-92, 94, 95, 99, 100, 102, 104, 106, 109, 126, 128, 140, 142, 148, 154, 157, 160, 163, 165, 188-190, 192, 193, 195, 200
hřbitov(y), hřbitovní 18, 21, 26, 27, 30, 36, 38-41, 44-46, 49, 58-61, 63, 64, 67, 69-71, 73-79, 81-83, 86, 89, 91, 94, 95, 98-100, 105, 109, 111, 112, 114-121, 123, 124, 127-129, 131, 133, 135-138, 141, 142, 144, 145, 147-149, 151, 152, 154, 159-161, 164, 165, 186, 187, 191, 192, 194, 195, 197, 200

I

infanticida 127, 200
insignie 35, 101, 102, 104, 108, 133, 138, 165, 200
inventář 38, 120, 133, 200

J

jezuité, jezuitský 54, 63, 89, 93, 104, 109, 193, 200, 201

K

kalich(y) 101, 102, 138, 160, 165, 200
kanopa 32, 56, 57, 164, 200
kanovník, kanovnícký 47, 104, 106, 199, 200
kaple, kaplička 24, 26, 30, 32, 38, 45, 49, 52, 56, 57, 61, 63, 64, 74, 78, 79, 81, 82, 84, 88, 91, 94, 95, 100, 102, 111, 112, 117, 123, 138, 154, 157, 160, 185-187, 191, 192, 194, 200, 201
kaptorga 154, 201
kapucíni, kapucínský 19, 42, 46, 54, 56, 89, 92, 93, 109, 192, 193 201
kardinál, kardinálský 104, 106, 186, 201
karner 82, 188, 192, 201, 202
kartuš 53, 56, 201
katakomby 19, 89, 201
kenotaf 79, 201
klarisky 99, 201
klášter, klášterní 17, 34, 38, 42, 53, 75, 79, 84, 85, 89, 91-95, 99, 101, 104, 106, 108, 109, 112, 130, 146, 148, 152, 154, 155, 160, 164, 185, 186, 194, 195, 199-203
klerik 104, 200, 201, 203
kněz, kněží, kněžský 23, 26, 27, 31, 34, 39, 43, 63, 67, 84, 85, 101, 102, 104-106, 123, 124, 127, 128, 138, 146, 148, 153, 160, 164, 165, 200-204

kněžiště 94, 106, 200, 201, 203
kněžna 57, 155
kníže, knížecí 34, 48, 56, 63, 68, 75, 138, 187
komora hrobová (pohřební 84, 86-88, 106, 160, 161, 200
kord 101, 138, 140, 149, 201, 203
kostel(ník), kostelní 18, 19, 21, 23, 24, 26, 27, 29, 32, 34, 36-43, 45, 46, 48, 49, 51-54, 56-71, 73-75, 77-95, 98-102, 104-106, 109, 111-116, 128, 129, 131, 133, 134, 136-138, 140-145, 147, 148, 152-155, 157, 160, 161, 165, 185-196, 200-202, 204
kostnice 19, 74, 80-84, 111, 160, 189, 195, 201, 202
krucifix 29, 49, 51-53, 104, 150, 152, 154, 155, 164, 165, 201
krypta(y) 36, 39, 42, 43, 45-49, 52-54, 56, 57, 59, 62-64, 68, 74, 79, 80, 85, 87-95, 99, 101, 102, 104, 106, 108, 109, 111, 113, 129, 138, 140, 141, 144, 152-155, 157, 160, 161, 163, 165, 185, 186, 189, 191-194, 201
kříž(e), křížek(ky), sv. Kříž, křížový 19, 24, 26, 29, 30, 35, 36, 42, 45, 46, 48, 49, 51, 53-56, 59, 71, 73, 74, 77, 79, 84, 90, 92-94, 100, 104, 106, 107, 109, 111, 116, 123, 127, 131, 138, 150-156, 160, 163, 165, 185, 186, 193, 196, 199-202

L

Liechtenstein(ové), lichtenštejnský 47, 57, 78, 94, 106, 190, 201
literátská (družina, bratrstvo) 27, 34, 84, 201
loreta, loretánský 91, 95, 154, 186, 201

M

máry 24, 26, 31, 116, 133, 201
Matuska Kryštof 106, 193
mausoleum 79, 201
medaile, medailon, medailonek 43, 71, 104, 107, 150-155, 157, 165, 199, 200, 202
memento-mori 202
milodar 99, 117, 135, 136, 202
minorité, minoritský 40, 88, 157, 187, 191, 200-202
mnich(ové), mnišský 19, 58, 92, 93, 109, 200, 202
mor, morový 18, 24, 25, 27, 70, 71, 74-76, 129, 147, 151, 153, 188, 196, 200
muka boží 24, 123, 126, 127, 129, 199

N

náhrobek(ky) 16, 76, 77, 85, 86, 94, 101, 108, 113, 116, 117, 118, 159, 192, 200-202, 204
náhrobní (deska, kámen) 36, 57, 76, 84, 86, 95, 101, 113, 114, 118, 202, 204
náhrobník 16, 85, 86, 89, 95, 106, 113, 114, 159, 160,

193, 202
nečistí zemřelí 123, 126, 160, 191, 202
novokřtění, novokřtěnský 64, 116, 117, 119, 120,
160, 161, 195, 197, 200, 202

O

obolus (mrtvých) 112, 136, 137, 138, 150, 164, 202
opat, opatský 84, 104, 106, 191, 199, 202
ornát (kázule) 104, 201
ossarium 80-83, 91, 93, 94, 160, 201, 202

P

pandurové 92, 202
paternoster 155, 202
patron, patronský 84, 165, 202
pektorál, pektorální (kříž) 106, 107, 138, 165, 202
pohřeb(y), pohřební 15, 16, 21-24, 26-28, 30-32,
34-36, 39, 41-43, 46, 51, 58, 59, 63, 68, 69, 71,
73-75, 79-81, 84, 85, 87-89, 91-95, 97-102,
104, 106, 108, 109, 111, 112, 114-118, 120, 123,
124, 127-129, 131, 133, 137, 138, 140, 141, 145-
148, 155, 157, 159-161, 164, 165, 185, 187-193,
195, 200-203
pohřebiště 36, 39, 51, 70, 92-95, 117, 119, 188, 201,
202
pomník 27, 74, 117, 202
pouť, poutní 151, 154, 165, 202
premonstráti, premonstrátský 91, 106, 195, 203
protestant(é), protestantismus, protestantský 89, 94,
116, 203

R

rapír 35, 99, 138, 140, 201, 203
religiozita, religiozní 106, 150, 154, 203
relikvie 88, 151, 159, 201, 203
relikviář 19, 43, 151-154, 203
revenant 112, 203
rituál(y), (ne)rituální 15, 16, 23, 29, 31, 97-99, 113,
116, 117, 129, 160, 165, 188, 200, 202
ritus pohřební 16, 23, 97, 99, 185, 190, 193, 195, 202
rouno (Zlaté) 140, 203, 204
rubáš 28, 41, 42, 49, 58, 61, 111, 117, 161, 203
růženec(nce), růžencový 29, 69, 101, 104, 106, 109,
150, 153-155, 165, 202, 203
růžencové bratrstvo 27, 148, 154, 203

Ř

řád (náboženský), řádový 36, 38, 67, 89, 90, 92, 93,
101, 106, 108, 109, 111, 129, 145, 146, 151,
157, 160, 199, 200-204

S

sakrální 51, 74, 82, 86, 91, 111, 117, 135, 159, 160,
199-201, 203
sarkofág 28, 42, 203
sklípek hrobový 84, 86, 92, 200
svátostka(y) 150, 154, 155, 157, 200-203
světec(tci) 84, 150, 151, 159, 165, 192, 193, 199, 202,
203
světiče 19, 165, 203

Š

škapulír 27, 101, 106, 150, 151, 155, 203
šlechta, šlechtic(čna), šlechtický 16, 19, 21, 26, 31, 35,
36, 39, 52, 57, 59, 74, 78, 84, 90, 114, 124, 138,
140, 155, 157, 160, 164, 165, 186, 200, 201, 204

T

talisman 151, 153, 195, 204
Tanec(nce) smrti 18, 31, 129, 159, 186, 204
terciální pohřeb 80, 202

U

uršulinky 109, 204

V

Valóni 99, 204
Vampýr, (proti)vampyrismus, (proti)vampyrický 98,
121, 126, 127, 130, 134, 136, 137, 188, 192,
196, 202, 204
viscerální nádoba(y) 56, 57, 200
výbava hrobová 36, 40, 59, 69, 100, 101, 114, 133,
135, 149, 150, 154, 155, 157, 165, 190, 202
vysejpací rakev(ve) 28, 196, 204

Ž

Žerotín(ové), žerotínský 48, 49, 56, 58, 64, 68, 79, 94,
142, 148, 157, 190, 193, 204
Židé, židovský 117, 118, 120, 121, 129, 160, 195, 203,
204